

**ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧМЕЛИК РОМАН ПЕТРОВИЧ

Прим. № _____

УДК [39:323.1(477:438):001.361]“19/20”

ДИСЕРТАЦІЯ

**СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ:
ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ**

Спеціальність: 07.00.05 – етнологія

Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант: Павлюк Степан Петрович, доктор історичних наук,
професор, академік НАН України

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Чмелик Р. П. Сучасне українсько-польське пограниччя: державний кордон та ідентичність населення. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 “Етнологія” (032 – Історія та археологія). – Інститут народознавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Львів, 2018.

У дисертації, на основі авторських польових досліджень 2008–2013 років, теоретичних і методологічних концепцій українських та зарубіжних учених, критичного підходу до вивчення міжетнічних процесів на пограниччях, комплексно проаналізовано формування та функціонування етнічної ідентичності населення на українсько-польському пограниччі новітньої доби. Розглянуто вплив сучасних політичних і соціально-економічних змін на трансформацію ідентичності мешканців прилеглих до кордону територій та роль етнокультурного чинника у цьому процесі.

Показано, що демократизація суспільних відносин у пострадянських країнах наприкінці ХХ століття, становлення нових європейських держав зумовили трансформацію суспільної свідомості, пов’язану із максимальним загостренням почуття національної гідності та активізацією історичної пам’яті. Століття бездержавності постколоніальних країн, васальна залежність місцевих еліт від політичних центрів впливу і намагання патріотичних середовищ зберегти свою автентичну окремішність призвели до появи “ностальгічної ідентичності”. Її основою було переконання, що збереження прадавніх традицій і звичаїв дозволяє вижити, перебороти будь-яку кризу і збудувати вимріяне майбутнє. Досвід, однак, показав, що “ідентичність збереження” спрямована на себе і має оборонний характер

замкненої системи. Наголошено на тому, що в умовах розвитку демократичних суспільств почали творитися сприятливі обставини для активізації історичної та суспільної пам'яті українців і поляків по обидва боки кордону. Тоді ж розпочався процес зміни “ідентичності збереження”, головним завданням якої була передача наступним поколінням етнокультурної традиції зі всіма успадкованими стереотипами, на “ідентичність будівничу”. Остання творилася на основі збереження культурної різноманітності, толерантності до виявів іншості та була спрямована на розвиток спільного безпечного майбутнього.

Реконструйовано формування сучасного українсько-польського кордону, як результату воєнних і політичних процесів у Європі в період між підписанням 23 серпня 1939 року пакту Ріббентропа–Молотова та укладенням 15 лютого 1951 року договору між СРСР та Польщею про обмін ділянками державних територій. Виділено чотири головні періоди функціонування кордону і ставлення до нього мешканців від 1945 року і до сьогодні: несприйняття і ворожість через брутальний спосіб встановлення; розуміння кордону як невідворотної реальності, символу державної репресивної машини; надії місцевого населення використати близькість кордону для покращення власного добробуту і підвищення стандартів життя після лібералізації прикордонного режиму; загального невдоволення громадян України та Польщі ускладненням візового режиму між Україною і Польщею. Проведені дослідження дозволили означити тенденцію до помірною схвалення польськими мешканцями прикордоння ідеї повної ліквідації кордону.

Стверджено, що одним з найважливіших чинників, які впливали на формування образу пограниччя, була національна ідентичність його населення, безпосередньо пов'язана з мовою, релігією, історичною пам'яттю й міжетнічними відносинами. Незважаючи на спільне перебування у соціалістичному таборі, існувала велика відмінність у способі реалізації

державної політики і впливу комуністичної ідеології на формування світоглядних засад громадян в Україні та Польщі. Внаслідок масових депортацій у прикордонних теренах Польщі практично не залишилося українського населення і відповідно польського з боку кордону Радянського Союзу. Дуже часто самотніми свідченнями етнічної належності конкретної місцевості були історичні та релігійні пам'ятки матеріальної культури або топоніміка.

Узагальнено динаміку міжетнічних відносин на прикладі трансформації категорій “свій/інший/чужий” та зміни типу українсько-польського пограниччя у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть. У післявоєнний час відбулися зміни у взаємному сприйнятті народів по обидві сторони кордону. “Чужими” для себе стали поляки і українці, а пограниччя стало відчуженим, де до “чужих” зараховували усіх, хто приїхав у післявоєнний час, зокрема й українців з-за Збруча. Етнічний чинник перестав бути визначальним в категорії іншості/чужості. Кардинальна, порівняно з міжвоєнним часом, трансформація показала, що у трикутнику поляки-українці-євреї відбулася заміна образів. Із “інших” або “своїх інших”, але не “чужих”, щодо яких зазвичай зберігають дистанцію і кого бояться, ці три народи стали взаємно чужими. Після Другої світової війни місцеві євреї зникли з цих теренів і перестали бути об'єктом міжетнічних відносин. Разом з тим, історична пам'ять старшого покоління міцно утримувала довоєнну картину безконфліктного і толерантного життя в місцевих спільнотах, без огляду на етнічні або релігійні відмінності.

Наголошено на тому, що традиція багатокультурності, звичаєвої консолідованої взаємозалежності і співвідповідальності жителів конкретної місцевості чи регіону виявилася й у процесі природного тривалого взаємного уподібнення різних етносів через зближення їх побутової культури. Представники іншої національності, з якими століттями проживали в одному населеному пункті, вважалися менш небезпечними за прибульця такої ж

етнічної спільноти. Цей принцип наслідував засади функціонування міських спільнот, де на рівні місцевої ідентичності практично всі прибулі, без огляду на етнічну належність, довго перебували у статусі “чужих”, згодом більшість переходила у категорію “інших” чи “своїх інших”, але рідко вони ставали “своїми”.

Комуністична пропагандистська машина Радянського Союзу та півсторічна ідеологічна активність тоталітарної системи зробила “своїми” усіх мешканців прикордоння на рівні державної належності та ідентичності. Чужими натомість стали поляки, а водночас і українці за кордоном. Прибуле населення перетворилося на своїх у категорії, що відображала лише ідентифікаційний статус мешканців однієї держави. Певний час в умовах співіснуючого пограниччя як чужі продовжували також сприйматися громадяни однієї “своєї” держави, статус яких мав тенденцію до зміни на “інші”, “інші свої” чи навіть “свої” залежно від рівнів ідентифікації та особливостей взаємостосунків із автохтонними мешканцями.

З розпадом тоталітарної системи і відкриттям кордонів українсько-польське пограниччя перейшло у статус взаємозалежного, а його мешканці – українці і поляки – один щодо другого еволюціонували з категорії “чужих” до категорії “інших”, яких не бояться і з якими хочуть співпрацювати. Водночас під впливом політичних чинників, у пошуках власної ідентичності шляхом виокремлення/відчуження себе з “радянського народу” зросла дистанція між українцями і росіянами, від яких щораз більше почали відсторонюватися як від “чужих”. “Своїми”, за етнічним принципом, поступово почали ставати всі українці за походженням з діаспори.

Відзначено, що в період соціалістичного табору поляки мали однозначну позицію щодо окреслення “своїх/інших/чужих”, вважаючи усіх за кордоном і нечисленних місцевих українців за “чужих”. Після відкриття кордону і зростання міжособистісних контактів з’явилися тенденції до лібералізації поглядів і зміни сприйняття – українців перестали боятися, з

ними почали співпрацювати. Помітний вплив на трансформацію польського образу українців справляли інтенсивні зв'язки між людьми. Їх перебіг доводив, що т. зв. “інші” мають багато подібних якостей на побутовому рівні. На взаємозалежному пограниччі і решті території країни зустрічалися люди з різних верств і соціальних статусів як рівні з рівними, котрі розуміли важливість плекання взаємовигідних відносин.

Зміна типів пограниччя, відкритість українсько-польського кордону в 90-х роках ХХ століття спричинили значні трансформації локальної ідентичності мешканців, що не завжди знаходило своє відображення на решті території двох країн. Те, що більшість новітніх дискусійно-конфліктних ситуацій на пограничних територіях були мирно вирішені, а також позитивні тенденції у ставленні до представників іншої національності дозволяли прогнозувати позитивну динаміку в міжетнічних відносинах.

Доведено, що важливим чинником в етнокультурних процесах пограниччя залишалося суспільно-політичне сприйняття реальності. Найбільш важливими його проявами цього були ментальні процеси, що стосувалися оцінки минулого, стереотипів взаємного сприйняття. Після десятків років заборон з'явилася можливість відвідати рідних, поховати близьких, спробувати покращити своє економічне становище заробітками у сусідній державі – це лише невеликий перелік мотивів, що спонукав українців і поляків переглядати свої уявлення про сусідів.

Показано, що приводом для погіршення взаємин і конфронтації на релігійному ґрунті в уяві місцевого населення майже завжди є зовнішні обставини – політика уряду, війни, німці, “совети”. Етнічні і релігійні відносини на пограничних територіях мали великий вплив на формування регіональної і національної свідомості місцевого населення. Складний конфесійний поділ пограниччя руйнував поширений у Польщі спрощений стереотип “українець-православний”. Крім того, взаємна оцінка українців – вірних різних конфесій не завжди співпадала з їх етнічною належністю.

Українців римо-католиків часом трактували як осіб польського походження. На території Львівської області належність до Московського патріархату часто вважалася виявом російського походження або свідчила про причетність до переселенців з-за Збруча (довоєнного кордону між Австро-Угорщиною і Росією, пізніше між Польщею і Радянським Союзом). На території колишньої Галичини істинно українською розглядалася лише Греко-Католицька Церква.

Вивчено проблеми, пов'язані зі збереженням та інтерпретацією культурної спадщини на сучасному українсько-польському пограниччі. Взірцем конструктивної співпраці на прикордонних теренах за останні двадцять п'ять років була діяльність українських і польських культурних і освітніх інституцій – музеїв, бібліотек, архівів. Щорічно музейні заклади Львова, Луцька, Перемишля, Любліна, Замостя реалізовували десятки спільних виставкових проєктів, конференцій, семінарів, проводили дослідження культурної спадщини двох народів.

Наголошено на тому, що зусилля гуманітарних еліт двох країн спрямовані як на збереження національних ідентичностей, так і на виховання почуття спільної відповідальності за культурну спадщину пограниччя. Досвід і традиція пограниччя показують, що нації можуть знайти спільну мову у різних аспектах – політичному, економічному, культурному. Запорукою успіху є добра воля і щоденна праця над подоланням негативних упереджень і стереотипів.

Ключові слова: Україна, Польща, міжетнічні відносини, тип пограниччя, історична пам'ять, українсько-польська прикордонна зона, категорії свій/інший/чужий, культурна спадщина.

SUMMARY

Chmelyk R. P. Modern Ukrainian-Polish Borderland: state border and identity of population. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

The thesis for the academic degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.05 – Ethnology. – Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 2018.

Taking into account the theoretical foundations of modern ethnological science and on the basis of field source materials, first of all expeditionary records collected during 2008–2013 using an innovative method of joint Ukrainian-Polish ethnological research, the dissertation examines the problem of the formation and functioning of ethnic identity of the population at the modern Ukrainian-Polish border, and also highlight the influence of modern political and socio-economic changes on the transformation of the identity of the inhabitants the adjacent territories and the role of ethno-cultural factor in this process. The key focus has been on the issues that include judgments about past events – the social, ethnic, and religious processes as well as mutual stereotypes.

It is shown that the democratization of social relations in the post-Soviet countries and the emergence of the new European states in the end of 20th century led to a transformation of social consciousness involving an enhancement of the sense of national dignity and activation of historical memory. Centuries of statelessness of the postcolonial nations, subordination of their local elites to the political centres of influence, and the efforts of the patriotic circles to retain their authentic “otherness” gave rise to a “nostalgic identity”. The excessive and uncritical pride in one’s own culture, traditions, and customs, as a manifestation of “the nostalgic identity”, became defiant, arrogant and pretentious, while the imperfect and onesided knowledge of one’s own and the other nation’s history

started to border on aggressiveness and the scarcity of arguments. At the same time, “the retention identity”, which was primarily concerned with transmitting the ethnocultural tradition along with the inherited stereotypes to future generations, started to change into a “constructive identity”. The latter was based on the preservation of cultural diversity, the tolerance to the “other”, and was aimed at building a common secure future.

The contemporary Ukrainian-Polish border formed in the aftermath of the complex military and political processes that took place in Europe between the signing of the Molotov–Ribbentrop Pact on 23 August, 1939, and the Polish-Soviet territorial exchange of 1951. The outline of the current border started to emerge when Berlin and Moscow secretly divided Europe into spheres of influence.

Among the key factors that shape the image of a borderland is the national identity of its population, which is closely linked to language, religion, historical memory, and interethnic relations. This phenomena were rooted in the historical processes that had taken place in the Ukrainian-Polish ethnic borderland, which shrank significantly after the Second World War. As a result of mass deportations, there remained virtually no Ukrainian population in the border regions of Poland, and correspondingly, no Polish population in the Soviet Union. Quite often the only evidence of an area’s ethnic background were historical or religious sites or toponyms.

After the Second World War, the peoples on the two sides of the border started to treat each other differently. The Polish and the Ukrainians became “alien” to each other, while the borderland became alienated, where anyone who had moved here after the war – including the Ukrainians from behind the Zbruch River – was treated as an “alien”. Ethnicity ceased to be a major factor in determining someone’s “otherness” or “alienness”. This radical shift, if compared with the interwar period, showed that the relations in the Jewish-Ukrainian-Polish triangle had changed. These three peoples that had lived side by side for centuries now became truly alien to each other. Besides, in the wake of the Second World

War the local Jews disappeared from these lands and ceased to be an object of the interethnic relations.

The tradition of multiculturalism, of customary interdependence and mutual responsibility among the inhabitants of the particular region manifested itself also in the process of the continuous mutual assimilation of the different ethnic groups through the convergence of their everyday cultures. The members of a different ethnic group who had been living in your own community for centuries were deemed less dangerous than a newcomer of the same ethnicity. Urban communities functioned in a similar way, where in terms of the local identity, all newcomers, regardless of their ethnic background, remained “alien” for a significant period of time; then the majority of them changed their status to “others” or “friendly others”, and eventually most of them were accepted into the community.

The Communist propaganda machine of the Soviet Union and the five-decade long ideological activity of the totalitarian system assimilated all inhabitants of the borderland in terms of their nationality and identity. Now it was the Polish, who became “aliens”, and also the Ukrainians living abroad. Newcomers were gradually accepted into the community simply as nationals of the same country. However, initially, in the co-existing borderlands, the nationals of one’s “own” country continued to be treated as “aliens”, though their status tended to change to “others”, or “friendly others”, or even “one’s own people”, depending on the level of identity and their relations with the native population.

Meanwhile, the Polish, when they were part of the socialist camp, made a more clear-cut distinction between “their own”, “other” and “alien” people: all those living abroad and the few local Ukrainians were regarded as “aliens”. As the border was opened and cross-border contacts increased, the views became more liberal and perceptions changed: Ukrainians were no longer feared and the Polish started to have dealings with them. The intensive interpersonal contacts significantly contributed to the transformation of the stereotypical image of the

Ukrainian among the Polish. Those contacts showed that the so-called “others” had many similar qualities.

The openness of the Ukrainian-Polish border in 1990s and the change in the status of the borderland led to a significant transformation of the local people’s identity and to a modification of their idea of “their own/other/alien” people, which did not always extend to other regions of the two countries. In the last twenty years, most disputes in the borderland territories have been resolved peacefully. This together with the borderland population’s positive attitude towards members of other ethnic groups allows to predict a positive trend in the interethnic relations.

The social and political perception of reality remained an important factor in the ethnocultural processes in the borderland. The new independent states that emerged in Central and Eastern Europe at the turn of the 1990s had to build their international relations on a brand new basis. The societies in that region started to think critically about the existing situation with state borders, which they had inherited after the Second World War. The general public on both sides of the border realized that the borders are inviolable and that border regions must be made as open and accessible as possible. After decades of bans, now people could visit their relatives and the tombs of their loved ones, or try to improve their economic situation by finding a job in the neighbouring country – this is only a small list of the reasons that encouraged people to cross the border.

The evolution of the identity of the ethnic populations in the border regions has been affected not only by the numerous changes of state borders accompanied by shifts in the social and political order. The historical memory of the older generation retained the pre-war picture of conflict-free and tolerant life in the local communities where ethnic or religious differences were not a problem. In the imagination of the local population, the deterioration of relations in the community and religious confrontations have always been caused by external factors, such as the government policy, the wars, the Germans, or the “Soviets”.

Religion remained an important factor in the search for ethnic identity in the borderland. This religious structure challenged the simplified stereotype, common in Poland, of Ukrainians as Orthodox. Moreover, the mutual perceptions of the Ukrainians representing different confessions did not always correlate with their ethnicity. Ukrainian Roman Catholics sometimes were regarded as people from the Polish background. In the Lviv region, the faithful of the Moscow Patriarchate were often treated as ethnic Russians or as the Ukrainians who had moved here from behind the Zbruch River (the pre-war border between Austria-Hungary and Russia, and later between Poland and the Soviet Union). In former Galicia, only the Ukrainian Greek Catholic Church was regarded as truly Ukrainian. The complex ethnic and religious relations in the borderland had a significant effect on the evolution of the religious and national consciousness of the local population.

It is proven, that activities of Ukrainian and Polish cultural and educational institutions, such as museums, libraries, and archives, have served as a model of successful collaboration for the last twenty five years. Every year, museums of Lviv, Lutsk, Przemyśl, Lublin, and Zamość hold dozens of joint exhibitions, conferences, and workshops; they also conduct joint research into the cultural heritage of the two nations. The efforts of the humanitarian elites of the two countries are geared towards both the preservation of the national identities and fostering the sense of common responsibility for the cultural heritage of the borderland.

The realities of the Ukrainian-Polish borderland require fostering a joint responsibility of the two nations for the diverse cultural heritage of this region. The experience and tradition of the borderland show that nations can find common ground on various aspects – political, economic, and cultural. The key to success is goodwill and joint efforts to overcome negative prejudices and stereotypes.

Keywords: Ukraine, Poland, ethnic relations, the types of borderlands, the Ukrainian-Polish border area, historical memory, categories “our/other/alien”, cultural heritage.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ

Монографія:

1. Чмелик Р. Сучасний українсько-польський кордон: виміри ідентичності. Львів, 2017. 352 с.

Рецензія:

Хахула Л. Множинність ідентичності сучасного українсько-польського пограниччя *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / відп. ред. М. Литвин. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. Вип. 10. С. 208–211. Рец. на кн.: Чмелик Р. Сучасний українсько-польський кордон: виміри ідентичності. Львів, 2017. 352 с.

Розділи в колективних монографіях:

2. Чмелик Р. Сім'я та сімейний побут. *Українське народознавство: навчальний посібник* / за ред. С. П. Павлюка. Київ: Знання, 2006. С. 197–230.

3. Чмелик Р. Пограниччя – земля любови та розбрату. *Na pograniczu “nowej Europy”: polsko-ukraińskie sąsiedztwo* / pod red. M. Zowczak. Warszawa: DiG, 2010. S. 53–61.

4. Czmełyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką. *Na pograniczu “nowej Europy”: polsko-ukraińskie sąsiedztwo* / pod red. M. Zowczak. Warszawa: DiG, 2010. S. 65–96. (Особистий внесок автора – 50%).

5. Czmełyk R. Człowiek porozumienia. *Polski konsulat we Lwowie 1987–2012*. Lublin: Test, 2012. S. 169–176.

6. Czmełyk R. Relacje między tożsamością religijną i etniczną na współczesnym pograniczu polsko-ukraińskim. *Wielokulturowość – religia – tolerancja: stan obecny i wyzwania na przyszłość: praca zbiorowa* / pod red. K. Jasińskiego, R. Kordonsky'ego. Olsztyn: Wydział Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2014. S. 29–41.

7. Czmełyk R. Współczesne pogranicze polsko-ukraińskie w badaniach ukraińskiej etnologii. *Czeskie badania nad Polską w kontekście Europy Środkowej i Wschodniej* / red. R. Baron, R. Madecki, J. Malicki et al. Praha: Historicky Ustav, 2016. S. 356–367.

8. Czmełyk R. Współczesne polsko-ukraińskie pogranicze państwowe: proces formowania oraz tożsamość mieszkańców. *Spółeczeństwo i kultura*

Ukrainy: ćwierćwiecze przemian (1991–2016) / pod red. K. Jędraszczyk. Gniezno; Poznań: Instytut kultury europejskiej UAM, 2016. S. 77–100.

Статті у фахових виданнях:

9. Czmęłyk R. Pamiątki Huculszczyzny w zbiorach Muzeum Etnografii Akademii Nauk we Lwowie. *O dialogu kultur wspólnot kresowych* / pod red. St. Uliaszka. Rzeszów: WSP, 1998. S. 139–149.

10. Czmęłyk R. Życie jako przykład porozumienia. *Obóz*. Warszawa, 2002. Nr 40. S. 104–107.

11. Czmęłyk R. Badania etnograficzne Huculszczyzny po drugiej wojnie światowej. *Plaj: almanach Karpacki: półrocznik Towarzystwa Karpackiego*. 2002. Nr 25. S. 39–44.

12. Czmęłyk R. Rola muzeów w odrodzeniu zniszczonego świata Żydów we Lwowie. *Żydzi w Lublinie – Żydzi we Lwowie: miejsca, pamięć, współczesność* / red. J. Zętar, E. Żurek, S. J. Żurek. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2006. S. 109–114.

13. Czmęłyk R. Tożsamość mieszkańców pogranicza w kontekście działalności naukowo-upowszechnieniowej muzeów lwowskich. *Problemy rozwoju turystyki na Wileńszczyźnie, Mazowszu, Podlasiu, Wołyniu i Podolu* / red. Z. J. Przychodzeń. Warszawa; Lwów; Żytomierz: SGGW, 2006. S. 359–363.

14. Czmęłyk R. Ukraińsko-polskie pogranicze: ochrona dziedzictwa kulturowego na styku kultur. *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*. Zamość, 2006/2007. T. IV. S. 13–19.

15. Чмелик Р. Спільне дослідження етнокультурних процесів на українсько-польському пограниччі. *Українська культура: з нових досліджень*: збірник наукових статей на пошану Степана Петровича Павлюка з нагоди його 60-ліття / відп. ред.: Г. Врочинська, Р. Яців. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. С. 61–72.

16. Chmelyk R. The Polish-Ukrainian borderlands: the current situation and perspectives on research into ethno-cultural processes. *Exploring home,*

neighbouring and distant cultures: Polish ethnology/cultural anthropology at the time of globalization / ed. by L. Mroz, A. Posern-Zielinski. Warszawa: DIG, 2008. S. 139–152.

17. Chmelyk R. Die Polissja und ihre Bewohner. *Tschernobyl: Expeditionen in ein verlorenes Land*. Freiburg: Städtische museen Freiburg, 2011. S. 39–51.

18. Чмелик Р. Відображення в пам'яті місцевого населення процесу творення радянсько-польського кордону в Україні (1939–1951 рр.). *Народознавчі зошити*. Львів, 2011. Зош. 6. С. 947–952.

19. Чмелик Р. Початки польської етнографії та українознавчі дослідження. *Ubiór i krajobraz kulturowy Polski i Ukrainy Zachodniej w ikonografii J. Głogowskiego i K. W. Kielisińskiego* / red. nauk. A. Włachowski. Toruń: Muzeum Etnograficzne im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej w Toruniu, 2011. S. 71–73.

20. Чмелик Р. Актуальність і стан дослідження міжетнічних відносин на сучасному українсько-польському пограниччі. *Матеріали до української етнології: щорічник: зб. наук. пр.* / гол. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, 2011. Вип. 10 (13). С. 353–359.

21. Чмелик Р. Ставлення мешканців українсько-польського пограниччя до кордону. *Народознавчі зошити*. Львів, 2012. Зош. 1. С. 34–39.

22. Чмелик Р. Вплив зміни типу українсько-польського пограниччя на трансформацію категорій свій/інший/чужий. *Народознавчі зошити*. Львів, 2012. Зош. 2. С. 191–200.

23. Czmełyk R. Swój/inny/obcy na pograniczu ukraińsko-polskim. *Etnograficzne wędrówki po obszarach antropologii: tom w darze dla profesora Lecha Mroza* / red.: L. Smyrski, K. Waszczyńska. Warszawa: DiG, 2013. S. 137–150.

24. Czmełyk R., Mróz L. Sąsiedztwo przez drut kolczasty. *Przegląd Wschodni*. Warszawa, 2013. T. XII, zesz. 3 (47). S. 579–617. (*Особистий внесок автора – 60%*).

25. Чмелик Р. Поняття “пограниччя” в контексті українських і польських досліджень етнічних територій. *Народознавчі зошити*. Львів, 2014. Зош. 2. С. 221–228.

26. Чмелик Р. Особливості формування етнічної ідентичності населення сучасного українсько-польського пограниччя. *Приказки в дії: збірник на пошану Богдана Медвідського* / за ред. М. Чернявської, А. Ногачевського. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2014. С. 256–274.

27. Chmelyk R., Mróz L. The identity of the Polish-Ukrainian borderland people in the context of the European aspirations. *Middle grounds, ambiguous frontiers, and intercultural spaces* / ed. by A. Posern-Zieliński, L. Mróz. Poznań: Instytut im. Oskara Kolberga, 2014. P. 77–97. (Особистий внесок автора – 50%).

28. Чмелик Р. Культурна спадщина сучасного українсько-польського пограниччя в контексті міжетнічних відносин. *Народознавчі зошити*. Львів, 2015. Зош. 1 (121). С. 91–98.

29. Сеньків М., Чмелик Р. Від війни імперій до діалогу культур. *Народознавчі зошити*. Львів, 2015. Зош. 1 (121). С. 265–267. (Особистий внесок автора – 70%).

30. Чмелик Р. Динаміка формування українсько-польського кордону та питання етнічних територій. *Народна творчість та етнологія*. Київ, 2015. № 3. С. 34–42.

31. Чмелик Р. До методики визначення меж українських етнічних територій у контексті сучасних інтерпретацій етнічності. *Матеріали до української етнології: збірник наукових праць* / гол. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2015. Вип. 14 (17). С. 114–124.

32. Chmelyk R. Judaica at the Lviv Museum of Ethnography and Arts and Crafts: History, Contents, and the Current Situation. *Jews and Slavs* / ed. by

W. Moskovich, A. Rodal. Jerusalem: Philobiblon, 2016. Vol. 25: The Ukrainian-Jewish Encounter: Cultural Dimensions. P. 253–264.

Статті, які додатково відображають результати дослідження:

33. Chmelyk R. Ethnographische Forschungen zu den Bojken und Huzulen in der Westukraine in den Letzten zwanzig Jahren. *Galizien: ethnographische Erkundung bei den Bojken und Huzulen in den Karpaten: Begleitbuch zur Jahresausstellung 1998 im Ethnographischen Museum Schloß Kittsee vom 6. Juni bis 2. November 1998*. Wien: Ethnographisches Museum Schloss Kittsee, 1998. S. 143–151.

34. Chmelyk R. Role of the Ethnographic Museums for Creating Europe Without Borders. *Challenges for Ethnographical and Social History Museums looking to the new millennium: Proceedings of the 3rd general conference, Namur, Belgique, 10–12 February 1999*. Ljubljana: Slovene Ethnographic Museum, 2000. P. 295–305.

35. Chmelyk R. On Cooperation of Museums with Private Collectors in Western Ukraine. *Die Museumssammlung – Sammlungsintention, Auswahlkriterien, Kontextualisierung: Inhalte und Strategien der vergangenen 10 Jahre sowie Zielsetzungen für die nächste Dekade: Beiträge der II. Internationalen Konferenz der Ethnographischen Museen in Zentral- und Südosteuropa in Wien vom 18.–21. September 2002*. Wien, 2002. S. 127–132.

36. ЧМЭЛЫК Р. Интеграция ресурсов музеев Львова и Польши в поиске новой идентичности. *Šiuolaikinės gairės ir aktualijos numizmatikoje, faleristikoje ir sfragistikoje: konferencijos medžiaga, Trakų salos pilis 2005 m. gegužės 13 d.* Trakai, 2006. S. 79–80.

37. ЧМЭЛЫК Р. Международная деятельность Музея этнографии и художественного промысла во Львове как пример интеграции в культурное пространство Европы. *Музеи Литвы и Беларуси: пути и перспективы развития в XXI веке: материалы международной научной конференции,*

Вильнюс–Тракай, 27–30 марта 2007 года. Минск; Вильнюс; Тракай, 2007. С. 58–62.

38. Чмэлык Р. Новые подходы к полевым исследованиям украинско-польского пограничья. *Полевые этнографические исследования: материалы Восьмых Санкт-Петербургских этнографических чтений*. Санкт-Петербург, 2009. С. 242–246.

39. Чмелик Р. Культурна спадщина українсько-польського пограниччя: етнічна приналежність і суспільна відповідальність. *1914–2014: від війни імперій до діалогу культур (культурна спадщина: трактування, збереження, спільна відповідальність)*: матеріали міжнар. наук. конф., Львів, 14–15 листоп. 2014 р. Львів: Бізнес Консалтинг Плюс, 2015. С. 66–70.

40. Павлюк С., Чмелик Р. Скарби Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. 228 с. (*Особистий внесок автора – 50%*).

41. Czmęłyk R. Odrodzenie zniszczonego świata. *Kultura Żydów galicyjskich: ze zbiorów Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie*. Stalowa Wola, 2006. S. 7–12.

42. Чмелик Р. Музей етнографії та художнього промислу – скарбниця пам'яток європейської культури. *Fajki ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego we Lwowie w Muzeum Dzwonów i Fajek w Przemysłu / M. I. Olbromski, U. Olbromska, R. Czmęłyk i in. Przemysł*, 2006. S. 13–16.

43. Czmęłyk R. Muzeum Lubomirskich – od idei narodowej do ogólnego dziedzictwa kulturalnego. *Lubomirscy linii przeworskiej: arystokraci i kolekcjonerzy*. Stalowa Wola, 2006. S. 3–11.

44. Czmęłyk R. Studziwieńdziesięciolecie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich: Lwów–Wrocław. *Początki Muzeum Lubomirskich*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2007. S. 16–18.

45. Czmęłyk R. Wspólna odpowiedzialność za dziedzictwo kulturowe. *Kasprzak A., Skoropadowa H. Europejskie szkło od XVI do początku XIX wieku w zbiorach Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie*. Warszawa, 2008. S. 11–15.

46. Czmęłyk R. Nowa jakość ukraińsko-polskiej współpracy. *Między Wersalem a Montmartre: sztuka francuska XVIII–XX w. ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego we Lwowie: katalog wystawy*. Kozłówka: Muzeum Zamojskich w Kozłówce, 2009. S. 5–6.

47. Czmęłyk R. Sztuka ulicy. *Szablowska A., Seńkiw M. Plakat polski: ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie*. Warszawa, 2009. S. 11–14.

48. Czmęłyk R. Złożony krajobraz: o ukraińskim Piemencie, trudnej transformacji politycznej i bezsensie ucieczki od historii. *Maćkowski K., Mika J. Horyzonty Trakla*. Kraków: Fundacja promocji kultury “Urwany Film”, 2017. S. 117–134.

49. Czmęłyk R. Pamięć historyczna. *Lwów w grafice: [katalog wystawy]*. Lublin: Muzeum Lubelskie w Lublinie, 2017. S. 5–6.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	22
ВСТУП.....	23
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ.....	37
1.1. Стан наукової розробки проблеми та її джерельна база.....	37
1.2. Методологія та понятійний апарат.....	77
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОРДОН В ЕТНІЧНІЙ СВІДОМОСТІ МЕШКАНЦІВ ПОГРАНИЧЧЯ.....	114
2.1. Динаміка формування українсько-польського кордону під час Другої світової війни та в повоєнні роки.....	114
2.2. Процес творення кордону в історичній та суспільній пам’яті місцевого населення.....	137
2.3. Рецепція кордону в повсякденних практиках мешканців пограниччя....	153
РОЗДІЛ 3. ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКО- ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ.....	169
3.1. Мовні, етнографічні та релігійні критерії самоідентифікації населення пограниччя.....	169
3.2. Динаміка міжетнічних відносин на сучасному українсько-польському пограниччі: образ “чужого” з обох боків кордону.....	202
РОЗДІЛ 4. ІДЕНТИЧНІСТЬ КОРДОНУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРАГНЕНЬ.....	225
4.1. Нова якість кордону після демократичних перетворень 1989/1991 років.....	225

4.2. Європейський вимір української ідентичності.....	255
---	-----

**РОЗДІЛ 5. КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ПОГРАНИЧЧЯ ЯК ЧИННИК
ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....279**

5.1. Вплив культурної спадщини українсько-польського пограниччя на сучасні міжетнічні відносини.....	279
---	-----

5.2. Музейні колекції в контексті українсько-польського діалогу.....	298
--	-----

ВИСНОВКИ.....	333
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	344
--	------------

ДОДАТКИ.....	398
---------------------	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БРСР** – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
- ЄС** – Європейський Союз
- ЗМІ** – Засоби масової інформації
- ЗУНР** – Західно-Українська Народна Республіка
- НАН України** – Національна академія наук України
- НАТО** – Організація Північноатлантичного договору
- НТШ** – Наукове товариство ім. Шевченка
- ОУН** – Організація Українських Націоналістів
- ПАН** – Польська академія наук
- ПКНВ** – Польський комітет національного визволення
- ПНР** – Польська Народна Республіка
- РП** – Республіка Польща
- РРФСР** – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
- СРСР** – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- УГА** – Українська Галицька Армія
- УГКЦ** – Українська Греко-Католицька Церква
- УНР** – Українська Народна Республіка
- УПА** – Українська Повстанська Армія
- УПЦ КП** – Українська Православна Церква Київського Патріархату
- УПЦ МП** – Українська Православна Церква Московського Патріархату
- УРСР** – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- УСС** – Українські Січові Стрільці
- ЦК КП(б)У** – Центральний комітет Комуністичної партії України
- ІСОМ** (International Council of Museums) – Міжнародна рада музеїв

ВСТУП

Актуальність проблеми дослідження. Вивчення і аналіз сучасних суспільних процесів та ідентичності населення на державному, етнічному, культурному, релігійному пограниччях належать до пріоритетних завдань світової гуманітарної науки XXI століття, оскільки вони безпосередньо пов'язані з безпекою та цілісністю державних утворень і міждержавних спільнот. У кінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття кардинально змінилася геополітична ситуація в Європі внаслідок розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії та Чехословаччини. У різних її частинах відбувалися протилежні процеси: країни Заходу інтегрувалися в економічній, політичній та військовій сферах, а країни Півдня і Сходу, здобуваючи державну незалежність, намагалися якнайшвидше відділитися від колишніх політичних центрів.

Велике значення для розвитку цих процесів також мало зруйнування у травні 1989 року Угорщиною укріплення на кордоні зі своїм західним сусідом – Австрією й оголошення про відкриття кордонів 11 вересня 1989 року. Наступним кроком у скасуванні післявоєнного розділення Європи стало відкриття пунктів пропуску між Східним і Західним Берліном* у ніч на 10 листопада 1989 року, що закінчилося падінням Берлінської стіни, пропагандистська назва якої у Німецькій Демократичній Республіці звучала як “Антифашистський оборонний вал”, з подальшим об'єднанням Німеччини 3 жовтня 1990 року. Падіння ідеологічних кордонів і припинення “холодної війни” стали надзвичайно важливими подіями в подальшій долі не тільки Європи, а й усієї світової спільноти.

Становлення суверенної держави на постколоніальному просторі завжди пов'язано з піднесенням суспільної свідомості, загостренням почуття

* Офіційно демонтаж муру закінчився 30 листопада 1990 року.

національної гідності та інтенсивним зростанням значення історичної пам'яті для конструювання власної ідентичності. Формування якісно нової національної ідентичності на державницьких засадах, пошук і утвердження свого місця у колі сусідніх народів дуже часто пов'язане із величезними труднощами, особливо для тих національних спільнот, які довгий час не мали власної держави і досвіду міжнародних стосунків. Вирішення зазначених проблем між деякими народами відбувалося зі зброєю в руках і спричинило криваві війни або регіональні конфлікти, наприклад, у країнах колишньої Югославії чи на Кавказі. Інші країни зуміли полагодити їх шляхом мирного врегулювання, обмежуючись лише локальними непорозуміннями. В основі більшості подібних воєн і збройних конфліктів були територіальні претензії та загострення міжетнічних або міжрелігійних відносин.

Проблема формування сучасного українсько-польського кордону стосується передовсім періоду існування Української Радянської Соціалістичної Республіки як складової частини Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Польської Народної Республіки. Відповідно до міжнародного принципу правонаступництва, радянсько-польський кордон, який був визначений у результаті домовленостей на Ялтинській конференції, став державним кордоном між Польщею і Україною після демократизації першої і здобуття незалежності останньою¹. 2 грудня 1991 року Республіка Польща першою серед зарубіжних держав визнала державну незалежність України, а 18 травня 1992 року було підписано “Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво”, згідно з яким сусідні держави відмовилися від будь-яких територіальних претензій.

Від початку 90-х років ХХ століття почали створюватися сприятливі умови для етнополітичної та соціокультурної активізації українців і поляків з

¹ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: Основи, 1994. 168 с.

обох боків кордону. Слід пам'ятати, що в роки існування польсько-радянського пограниччя Україна і українці не були елементом політичного та суспільно-культурного життя по обидві сторони кордону². В умовах розширення взаємних контактів на персональному, міжрегіональному та міждержавному рівнях щоразу інтенсивніше почали розвиватися всі напрямки політичної, економічної та культурної співпраці. Відтак почало відроджуватися етнічне пограниччя поряд із трансформацією територій та населення довкола чітко визначеного і взаємно визнаного мирним шляхом державного кордону, останнє відбулося чи не вперше за тисячолітню історію сусідства. Проблемні чи конфліктні ситуації у сучасних українсько-польських відносинах здебільшого були пов'язані із пограниччям та політикою історичної пам'яті.

Особливої актуальності дослідження українсько-польського пограниччя та процесів, пов'язаних з трансформацією національної ідентичності жителів, прилеглих до кордону територій, набуло в нових політичних реаліях розширення Європейського Союзу. Переформатування геополітичного простору Центрально-Східної Європи після входження перших трьох країн з колишнього соціалістичного табору – Польщі, Чехії та Угорщини до Організації Північноатлантичного договору (12 березня 1999 року), а пізніше набуття Республікою Польща членства у Європейському Союзі (1 травня 2004 року) і приєднання її до Шенгенської угоди (21 грудня 2007 року) мало значний вплив на функціонування українсько-польського кордону та зміну ставлення до нього місцевого населення. Від цього часу про українсько-польський кордон можна говорити як про українсько-європейський, на функціонування якого мають вплив вже не два, а три центри – Київ, Варшава і Брюссель.

Зважаючи на актуальність та необхідність вивчення сучасних реалій життя мешканців пограниччя й активну динаміку етнокультурних процесів

² Конечна Й. Польща–Україна: взаємний образ. Варшава: Інститут публічних справ, 2001. 82 с.

на ньому, Президія Національної академії наук України 23 жовтня 2002 року прийняла Постанову № 256 “Про дослідження етнокультурних процесів на теренах українського порубіжжя”. Цим документом передбачено конкретні заходи щодо покращення та активізації дослідження українського пограниччя спільно з науковцями із сусідніх країн. Необхідно зазначити, що дотепер українсько-польське пограниччя не досліджено комплексно і системно ні польськими, ні українськими науковцями.

Актуальність дослідження проблеми сучасного українсько-польського пограниччя зумовлена й докорінною зміною етнічного складу населення на цих територіях внаслідок евакуаційних, репатріаційних і депортаційних акцій. Внаслідок цього було штучно проведено етнічну гомогенізацію населення, що призвело до формування нової суспільної свідомості на абсолютно інших ідеологічних засадах, які ґрунтувалися на марксистсько-ленінському вченні. Під впливом нової політичної ситуації значні перетворення відбувалися у системі цінностей і свідомості мешканців повоєнного українсько-польського пограниччя, що впливало на трансформацію їхньої етнічної, релігійної, мовної ідентичностей.

Особливо актуальними стають дослідження сучасного кордону України з Польщею в контексті проголошення Україною курсу на євроатлантичну інтеграцію та поступу в цьому напрямку, оскільки українсько-польський кордон водночас є кордоном з Європейським Союзом. Вивчення ідентичності місцевого населення допоможе здійснити об’єктивний аналіз формування і зміни міжетнічних відносин на українсько-польському пограниччі, тенденцій і динаміки розвитку етнокультурної ситуації на цих прикордонних територіях. У сучасних умовах це позитивно впливатиме на розвиток добросусідських відносин між двома країнами, на можливість прогнозувати можливі конфліктні ситуації та виявляти шляхи уникнення непорозумінь і загострень у стосунках між двома народами.

Результати дослідження етнічних, релігійних та мовних критеріїв самоідентифікації населення на українсько-польському пограниччі дозволять краще зрозуміти актуальні суспільні та культурні потреби українців у Польщі і поляків в Україні. У перспективі це сприятиме ефективнішому задоволенню їхніх конституційних прав і культурно-освітніх запитів.

Вивчення того, як формується і функціонує історична пам'ять жителів українсько-польського пограниччя, забезпечить розуміння специфіки міжетнічних відносин, а також розбіжностей в оцінці причин та наслідків міжетнічного протистояння. Подібні питання останнім часом стали актуальною темою наукового дискурсу представників обох сторін у рамках спільних дослідницьких проєктів, форумів, симпозіумів, конференцій тощо. У результаті такий аналіз позитивно впливатиме на подолання атмосфери взаємної недовіри. Дослідження ідентичності населення, історичної пам'яті, а також досвіду міжетнічних контактів на пограниччі у майбутньому дасть можливість позбутися старих і значно зменшити появу нових негативних стереотипів.

Важливу роль у формуванні національної ідентичності жителів українсько-польського пограниччя відіграє питання збереження і популяризації культурної спадщини на територіях зі спільною історією. За роки незалежності України суспільства обох країн відчують вплив низки проблем, пов'язаних із пам'ятками матеріальної та духовної культури, на сучасні міжетнічні відносини. До таких об'єктів належать місця вшанування пам'яті, сакральні споруди, музейні колекції тощо. Дуже часто порозуміння чи навпаки конфлікти довкола них впливають на успішність і конструктивність українсько-польського діалогу.

Відсутність подібних досліджень в українській науці та часткове їх висвітлення у працях польських учених свідчать про недостатнє опрацювання цієї проблематики. Необхідність здійснити науковий аналіз стану, тенденцій і динаміки трансформації ідентичності жителів на

територіях поблизу українсько-польського кордону – одна з найактуальніших проблем сучасної етнології та соціогуманітарних наук загалом.

Зв'язок роботи з науковими планами, темами, програмами. Дисертацію виконано в рамках комплексних наукових програм Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України “Українські музеї як осередки збереження етнокультурної ідентичності (2011–2015)” (державний реєстраційний номер 0111U001062) та “Культурна спадщина в українських музеях: збереження та сучасна інтерпретація (2016–2020)” (державний реєстраційний номер 0115U005547).

Мета дослідження – з урахуванням теоретичних напрацювань сучасної етнологічної науки та на основі джерельних матеріалів, насамперед експедиційних записів автора, дослідити проблему формування та функціонування етнічної ідентичності населення на сучасному українсько-польському пограниччі. А також висвітлити вплив сучасних політичних і соціально-економічних змін на трансформацію ідентичності мешканців прилеглих до кордону територій та роль етнокультурного чинника у цьому процесі.

Відповідно до поставленої мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

- узагальнити і класифікувати наявну історіографію проблеми та її джерельну базу; верифікувати наукові концепції українських та польських дослідників пограниччя;
- обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження, сформулювати науково-понятійний апарат, опрацювати методи дослідження проблеми;
- охарактеризувати процес і динаміку формування українсько-польського кордону під час Другої світової війни та у повоєнні роки;
- розглянути образ творення кордону в історичній та суспільній пам'яті населення пограниччя;

- дослідити місце і значення кордону у щоденних практиках мешканців українсько-польського порубіжжя;
- розкрити мовні, етнографічні та релігійні критерії етнічної самоідентифікації населення сучасного пограниччя;
- простежити історичну взаємозамінність образів “чужого” та “іншого”, а також їх вплив на українсько-польські міжетнічні відносини;
- окреслити зміну значення міждержавного кордону після демократичних перетворень початку 1990-х років в Україні та Польщі;
- висвітлити універсально-європейський вимір ідентичності українсько-польського пограниччя в контексті євроінтеграційних прагнень;
- з’ясувати місце культурної спадщини пограниччя в формуванні національної ідентичності, сучасних міжетнічних відносинах;
- показати важливість залучення музейних колекцій прикордоння для налагодження українсько-польського діалогу;
- подати узагальнення і висновки рекомендаційного характеру для формування соціогуманітарної стратегії України щодо західного сусіда.

Для досягнення цієї мети разом з професором Варшавського університету Лехом Мрузом (Lech Mróz) було розроблено теоретико-методологічні засади аналізу, проведення польових досліджень та опрацювання зібраних матеріалів. Водночас було критично проаналізовано історіографію та джерельну базу вивчення українсько-польського пограниччя і прилеглих до кордону етнографічних районів.

Особливу увагу було зосереджено на особливостях формування національної і релігійної ідентичності мешканців прикордонних територій. У праці проаналізовано мовні, етнографічні та релігійні критерії самоідентифікації населення пограниччя, відзначено важливу роль мови і релігії як засобів збереження національної ідентичності. Специфічною рисою ідентичності населення українсько-польського пограниччя є відображення

процесу творення кордону в історичній та суспільній пам'яті місцевих жителів.

Під час дослідження вимірів ідентичності враховано такі сучасні етнічні процеси, як асиміляція, акультурація, заробітчанська міграція, репатріація тощо, і їх динаміка у прикордонних регіонах. Спеціальну увагу приділено аналізу ролі етнічної пам'яті як важливого чинника формування міжетнічних відносин у контексті функціонування образу “чужого” з обох боків кордону. Зроблено спробу окреслити динаміку міжетнічних відносин на прикладі впливу еволюції типу українсько-польського пограниччя на формування образу “іншого/чужого”.

У роботі встановлено вплив політичних і соціально-економічних змін на трансформацію ідентичності мешканців пограниччя, простежено соціокультурну активізацію національних меншин пограниччя по обидва боки кордону в нових політичних реаліях. З'ясовано роль і значення культурної спадщини пограниччя для формування ідентичності його жителів та розвитку українсько-польських міжнаціональних та міждержавних стосунків на сучасному етапі.

Об'єкт дослідження – сучасне українсько-польське державне пограниччя та ідентичність його мешканців. **Предмет** дисертації – процес творення кордону в історичній та суспільній пам'яті місцевого населення, рецепція кордону у повсякденних практиках мешканців пограниччя; їх етнічна ідентичність та вплив політичних і соціально-економічних змін на трансформацію етнічних процесів; мовні, етнографічні та релігійні критерії самоідентифікації населення пограниччя і динаміка міжетнічних відносин у контексті збереження культурної спадщини.

Географічні межі дослідження охоплюють прикордонну зону, прилеглу до сучасного державного кордону між Україною та Польщею, в межах якої запроваджено спеціальний правовий режим; прикордонні райони, населення яких зазнало політичних переселень і примусових переміщень,

зумовлених етнічним чинником, під час творення державного кордону і подальшого обміну територіями. Критерії географічного окреслення меж дослідження зумовлені їхньою значимістю для створення етнічно гомогенного середовища з обох боків кордону та формування стикових теренів між етнічними спільнотами. В аналізі акцентовано на специфічних умовах розвитку цих прикордонних територій, що спричинило створення своєрідного замкненого соціального організму зі своїм ставленням до кордону та людей ззовні цієї системи. Водночас дослідження часом виходили поза окреслені межі, якщо була потреба глибшого вивчення окремих питань чи з'ясування додаткової інформації, зокрема виникала необхідність зібрати польовий матеріал із ширшого ареалу, щоб дослідити інтенсивний розвиток міжетнічних контактів, які зумовлені розвитком сучасних шляхів комунікацій.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 90-ті роки ХХ – початок ХХІ століття із залученням відповідних матеріалів з часів утворення польсько-радянського кордону під час Другої світової війни та його зміну в повоєнний час.

Методологія дисертації. Повне і комплексне розкриття порушеної проблеми передбачає використання як методологічних засад етнологічної науки, так і методів та засобів суміжних дисциплін. Інтердисциплінарний характер об'єкта і предмета дослідження зумовлює дотримання принципів історизму, об'єктивності, системного підходу і контекстуалізації. У роботі застосовано загальнонаукові методи: аналіз і синтез, дедукція та індукція, історично-порівняльний, структурно-функціональний, критично-діалектичний та інші. Особливу увагу зосереджено на проведенні власних польових досліджень, використанні компаративного інструментарію, застосуванні соціокультурного та порівняльного підходів, реконструкції індивідуального досвіду із залученням елементів усної історії для осмислення етнічних процесів, явищ і подій, які відбувалися на українсько-

польському пограниччі в другій половині ХХ століття, тенденцій і напрямків їх еволюції в сучасних умовах. Відзначимо застосування антропологічного методу під час аналізу польових матеріалів та мемуарної хроніки, що допоміг виявити зумовленість формування і функціонування ідентичності місцевої спільноти та її окремих членів самою природою і ментальністю людини, її світосприйняттям та морально-духовними засадами.

Вперше в українській і польській етнології застосовано метод збору польового матеріалу двома науковцями, українським та польським, спільного його опрацювання та аналізу, що забезпечило максимально можливу об'єктивність досягнених результатів. Саме критерій науковості домінував над різними історіографічними школами, поширеною останнім часом партійною кон'юнктурою політизації історії та однобічного тлумачення причинно-наслідкового зв'язку подій і явищ на пограниччі, до яких були причетні щонайменше два етноси.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що:

вперше:

- до наукового обігу введено матеріали спільних польсько-українських польових етнографічних експедицій;
- створено цілісну картину формування і функціонування етнічної та культурної ідентичностей населення на сучасному українсько-польському пограниччі;
- доведено гіпотезу про множинність ідентичності та її зміни під впливом утворення державного кордону та проживання в нових політико-правових і соціально-економічних умовах;
- простежено тенденції розвитку міжетнічних відносин в Україні та Польщі у контексті геополітичних змін у цьому регіоні Європи;
- проаналізовано вплив внутрішніх та зовнішніх політичних і соціально-економічних чинників на українсько-польські відносини;

удосконалено:

- аналіз проблеми адаптації примусово переселених і депортованих українців та поляків з/на прикордонні території, і їхнє життя в нових політичних реаліях;

- механізми збереження етнічної ідентичності та етнокультурної трансформації традицій і звичаїв польською й українською спільнотами, які перебувають в статусі національних меншин;

- оцінку явища впливу культурної спадщини на формування ідентичності населення сучасного українсько-польського пограниччя;

отримали подальший розвиток:

- дослідження етнічного, культурного та універсального вимірів локальної ідентичності польсько-українського пограниччя;

- характеристика взаємозв'язку між територіальними змінами та ідентичнісними настановами українців і поляків.

Практичне значення дисертації. Результати роботи можуть бути використані для подальшого поглибленого і комплексного вивчення сучасного українсько-польського пограниччя із врахуванням актуальних етнічних процесів. Аналіз стану ідентичності населення досліджуваного періоду на прикордонних територіях сприятиме прогнозуванню розвитку українсько-польських стосунків на місцевому, регіональному та державному рівнях. Напрацювання об'єктивних і неупереджених оцінок, тенденцій та динаміки розвитку ідентичності жителів окреслених регіонів України і Польщі мають велике значення для подолання негативних стереотипів і комплексу проблем, пов'язаних з реактивацією етнічної пам'яті та етнічної свідомості, трансформацією етнічної та культурної ідентичностей.

Результати дослідження можуть бути використані у наукових пропозиціях щодо гармонізації міжетнічних відносин населення прикордоння, конструктивної інтеграції національних меншин в суспільство країни проживання, нейтралізації джерел і проявів різних форм екстремізму,

інтенсифікації інноваційного розвитку прикордоння, а також для навчальних курсів з етнології та суміжних дисциплін, проведення подальших наукових студій з цієї тематики і в роботі органів представницької та виконавчої влади, політичних, громадських організацій.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження були апробовані на засіданнях відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України, науковому семінарі в Альбертському університеті (Едмонтон, Канада), міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, семінарах, зокрема: Міжнародній науковій конференції “На стику культур” (Ланьцут, Республіка Польща, 12–15 жовтня 2007 р.); Міжнародній науковій конференції “Майбутнє минулого. Роль польського і українського музейництва в збереженні і документації культурної спадщини пограниччя” (Замосьць, Республіка Польща, 19–20 квітня 2007 р.); Міжнародній науковій конференції “Відновлення культурної спадщини пограниччя: сучасність і майбутнє” (Перемишль, Республіка Польща, 3–4 серпня 2007 р.); Міжнародній конференції “Музеї Литви і Булорусі: поляки і перспективи розвитку в XXI столітті” (Вільнюс–Тракай, Литва, 27–30 березня 2007 р.); Міжнародному науково-практичному семінарі “Ковчег-2007”, присвяченому пам’яті Януша Корчка (Львів – с. Унів Перемишлянського р-ну Львівської обл., 30 серпня – 5 вересня 2007 р.); Міжнародній конференції “Європа між минулим і майбутнім” (Київ, 30 листопада – 2 грудня 2007 р.); Міжнародній конференції Асоціації канадських етнологів та антропологів (Вінніпег, Канада, 25 травня – 7 червня 2008 р.); Міжнародній конференції “Пам’ять та ідентичність” (Івано-Франківськ, 20–22 вересня 2008 р.); Восьмих Санкт-Петербурзьких етнографічних читаннях “Полевые этнографические исследования” (Санкт-Петербург, 3 грудня 2009 р.); Науковому семінарі “Українсько-єврейська зустріч: культурна співпраця, репрезентація і пам’ять” (Єрусалим, Ізраїль, 18–20 жовтня 2010 р.); Науковій конференції “Антропология соседства”,

присвяченій 75-літтю Інституту етнології і культурної антропології Варшавського університету (Варшава, Республіка Польща, 7 червня 2010 р.); Міжнародній конференції “Українсько-польське стратегічне партнерство: реалії та перспективи” (Яремче, 16–18 вересня 2011 р.); Міжнародній конференції “Галичина і січневе повстання” (Жешув, Республіка Польща, 19–21 жовтня 2011 р.); Міжнародній конференції “Сучасні художньо-мистецькі та етнокультурні процеси в полі етнічного середовища” (Київ, 8–9 грудня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Музеї та музейна етика” (Кишинів, Молдова, 21 вересня 2012 р.); Міжнародній конференції “25-ліття польської консульської місії у Львові: 1987–2012” (Львів, 1–2 грудня 2012 р.); 23-й Генеральній конференції ІКОМ “Музеї (пам’ять + креативність) = соціальні зміни” (Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 10–17 серпня 2013.); Міжнародній конференції “Чеські дослідження Польщі в європейському контексті” (Прага, Чехія, 14 жовтня 2013 р.); Міжнародній конференції “Розвиток музейництва країн південно-східної Європи у XXI столітті” (Бухарест, Румунія, 18–20 жовтня 2013 р.); Міжнародному регіональному семінарі “Практична імплементація Конвенції ЮНЕСКО по збереженню та заохоченню розмаїття форм культурного самовираження” (Львів, 23–25 жовтня 2013 р.); Міжнародній науковій конференції “Triumphs and Failures. Poland and the Region after 1989. 25 Years Later” (Варшава, Республіка Польща, 10–13 липня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції “1914–2014. Від війни імперій до діалогу культур (культурна спадщина: трактування, збереження, спільна відповідальність)” (Львів, 14–15 листопада 2014 р.); Всеукраїнській науковій конференції “Польська і українська етнологія сьогодні. Традиції і перспективи” (Львів, 24–25 вересня 2015 р.); Науковій конференції “Сьомі Ісаєвичівські читання” (Львів, 6–9 березня 2017 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у монографії, сорока восьми публікаціях автора у вітчизняних та міжнародних наукових фахових виданнях.

Обсяг та структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел, додатків. Список використаних джерел нараховує 611 позицій. Загальний обсяг роботи – 413 сторінок, із них 343 сторінки – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

1.1. Стан наукової розробки проблеми та її джерельна база

Відновлення незалежності України і Польщі наприкінці ХХ століття створило унікальні передумови для відкритого діалогу між інтелектуальними елітами двох країн. За останні майже три десятиліття в їхніх відносинах відбулися позитивні зміни, що особливо помітно у царинах освіти, науки, культури. Цей прогрес виражений у проведенні щораз більшої кількості спільних конференцій, семінарів, круглих столів, виставок, видань, обміні професорсько-викладацькими і науковими кадрами, студентами тощо. Значним досягненням є відкритість і вільний доступ до архівів, музейних та бібліотечних фондів, обмін зібраною й опрацьованою інформацією.

Українські та польські гуманітаристи, зокрема етнологи, антропологи, історики, культурологи, мають у своєму доробку ґрунтовні теоретичні та практичні напрацювання з історії та сьогодення українсько-польських відносин. Серед багатой проблематики міжетнічних стосунків важливе значення має дослідження тієї сфери людської свідомості, яка пов'язана зі сприйняттям світу та баченням себе у ньому, ставленням до співгромадян чи представників сусідніх держав.

Польські зацікавлення українською традиційною обрядовістю, побутом, способом мислення і поведінки були зафіксовані ще у ХVІ столітті. Письменник Себастьян Фабіан Кльонович (Sebastian Fabian Klonowic, 1545–1602) у своєму творі “Роксоланія” (“Roxolania”, 1584)³ чи не першим з поляків описав родильні, поховальні звичаї та обряди, засади народного виховання дітей русинів/українців. Відтоді тема України, її природи, людей,

³ Klonowic S. Ziemie Czerwonej Rusi (Roxolania) / przekł. z łacińskiego L. Kondratowicza. Złoczów: Nakł. i drukiem O. Zukerkandla i Syna pod zarządem Wilhelma Zukerkandla, 1913. 65 s.

багатий український фольклор завжди були присутні у творчості практично усіх найвідоміших польських поетів, письменників, художників. До сьогодні ведуться дискусії щодо трактування ними українців – як когось іншого, чужого, незнамого (тому цікавого) із елементами автентичної аборигенності на територіях цивілізаційного пограниччя, де “Русь має значення тільки як апендикс Польщі”⁴ (так Іван Франко цитував польського экс-революціонера Ценглевича); чи зацікавлення українською культурою допомагало зрозуміти власну ідентичність, оскільки в традиціях народів є багато спільного⁵; чи це було визнання історичної ролі простого люду, який завжди ділив долю своєї батьківщини, виносив на своїх плечах численні ворожі напади і війни, внутрішній безлад, пошесті та інші лиха⁶.

Сучасні українські та польські науковці мають схожі думки про початки польської етнографії в контексті українознавчих досліджень. Йдеться, по-перше, про її патріотичний генезис. Втрата Польщею незалежності та її переділи між Австрією, Прусією і Росією (1772, 1793 і 1795 роки) “викликали широкий патріотичний рух за національну незалежність”⁷, а “патріоти розпочали боротьбу за душу нації”⁸. По-друге, великий вплив на польську та українську інтелігенції початку ХІХ століття мали європейські просвітницькі ідеї. По-третє, до зацікавлення і певної ідеалізації історії, побуту і творчості простих людей спонукало поширення романтизму в літературі та мистецтві в 20-х роках ХІХ століття.

Методику та теоретичні засади програми вивчення народу у своєму листі до Яна Мая (Jan Maj) окреслив історик і політик Гуго Коллонтай (Hugo Kołłątaj, 1750–1812), перші польові етнографічні дослідження провадив Адам

⁴ Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини. *Франко І. Вибрані статті про народну творчість* / упоряд. О. Дей. Київ, 1955. С. 235.

⁵ Fisher A, Rusini: *zarys etnografii Rusi*. Lwów; Warszawa; Kraków, 1928.

⁶ Czerwiński I. L. *Okolica Za-Dniestrską między Stryjem i Łomnicą, czyli opis ziemi i dawnych klęsk lub odmian tej okolicy, tudzież, jaki jest lud prosty dla religii i dla pana swego? Zgoła, jaki on jest? W całym sposobie życia swego, lub w swych zabawach albo zwyczajach*. Lwów, 1811. 281 s.

⁷ Болгарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів ХІХ ст. Київ: Наукова думка, 1976. С. 11.

⁸ Блаховський А. Єжи Глогівський і Кастан Вавжинець Келісінський – романтичні творці іконографічних джерел народної культури. *Забуті скарби: народний одяг України та Польщі в малюнках Є. Глогівського та К. В. Келісінського: (довідник виставки)*. Львів; Торунь, 2002. С. 11.

Чарноцький (Adam Czarnocki, відомий під псевдонімом Зоріан Доленга-Ходаковський (Zorian Dołęga-Chodakowski, 1874–1925)⁹, а першу народознавчу монографію (1811) про Задністрянську околицю між Стриєм і Лімницею в Галичині написав Ігнацій Червінський (Ignacy Czerwiński, 1769–1834)¹⁰. Зауважимо, що Іван Франко схвально відгукнувся про працю І. Червінського і у 1900 році писав, що у ній “знаходимо гарні характеристики людності руської”¹¹. Сучасний український етнограф і фольклорист, професор Роман Кирчів вважає, що ця монографія ґрунтується на достовірній фактологічній базі і є першою роботою, у якій “в друці з’явилася і сама назва цієї етнографічної групи українців Карпат-Прикарпаття – етнонім «бойко» («бойки»)”¹². Р. Кирчів також звертає увагу на медитативність вищезгаданої розвідки, насиченість роздумами, судженнями, порадами, виразну присутність авторського “Я” та неоднозначність ідеології, теоретичної та практичної основи цих медитацій¹³.

На один рік швидше, до появи дослідження І. Червінського, у 1810 році в Кременці вийшла друком робота Францішка Ксаверія Гіжицького (Franciszek Ksawery Giżycki, 1786–1850) “Rys Ukrainy Zachodniey”, у якій йшлося про південну частину Київщини та східне Поділля¹⁴. Йому ж належать праці “Myśli o poprawie budowli wieyskey w kraju między Bugiem i Dnieprem” (1810), “O przyozdobieniu siedlisk wieyskich” (1827)¹⁵. У дослідженнях окреслено основні заняття населення, його одяг, риси

⁹ Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. С. 12–13; Włachowski A. Zapomniane skarby. *Twórczość ludowa*. 2001. R. XVI. Nr 3–4 (50). S. 28.

¹⁰ Кирчів Р. Перша народознавча монографія в Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. С. 119; Кирчів Р. Студії з українсько-польського етнокультурного пограниччя. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. С. 62–95; Włachowski A. Zapomniane skarby. S. 28.

¹¹ Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини. С. 234.

¹² Кирчів Р. Перша народознавча монографія в Галичині. С. 119.

¹³ Там само. С. 123.

¹⁴ Giżycki F. Rys Ukrainy zachodniey. Krzemieniec, 1810. 54 s.

¹⁵ Giżycki F. O przyozdobieniu siedlisk wieyskich: rzecz zastosowana do Polski. Warszawa: Nakładem i drukiem N. Glücksberga, 1827. T. 2. 256 s.

характеру, походження¹⁶. Першим польським дослідником Гуцульщини був Кароль Мілевський (Karol Milewski), який у 1825 році в журналі “Biblioteka Polska” опублікував статтю “O Huculach”¹⁷. Окрім фрагментарного опису основних занять гуцулів, їхнього житла, одягу і звичаїв, автор намагався з’ясувати етногенез цієї групи українців. Перші випадки документування народного одягу різних верств населення за допомогою олівця і пензля знаходимо у творах польських художників Каєтана Келісінського (Kajetan Wincenty Kielisiński, 1808–1849) і Єжи Глогівського (Jerzy Głogowski, 1777–1838), які працювали практично на тих самих теренах.

Без сумніву, усі згадані дослідники, як і відомі художники-документалісти, того часу були поляками і польськими патріотами. Саме з ідейних причин, хоч і кожен окремо, вони засвідчували культуру селян і міщан на теренах розділеної Польщі. Ці дослідження, за настановою Гуго Коллонтая, охоплювали усі народи того краю¹⁸. Польська інтелігенція бажала кращого майбутнього цьому краєві та людям, які його заселяли, а саме – відродження Речі Посполитої. Категоріями відновлення самостійності України ніхто з тодішніх поляків не мислив. Проте названі імена увійшли до наукової та культурної спадщини обох народів. Книжка Ігнація Червінського довго була основним джерелом етнографічної інформації про українське населення Галичини¹⁹. Рисунки й акварелі Єжи Глогівського та Каєтана Келесінського мають виняткову історичну цінність і є великим художньо-пізнавальним документом епохи²⁰. Вважаємо, що у XXI столітті необхідно мислити категоріями спільної культурної спадщини. Пріоритетними мають бути не поділ імен, явищ, сфер впливу в минулому, а спільні дослідження і видання у майбутньому. Добрим прикладом такої співпраці стала виставка та

¹⁶ Болгарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів. С. 22.

¹⁷ К. М. [Karol Milewski]. O huculach // Biblioteka Polska. W Warszawie: W drukarni N. Glücksberga, 1825. Т. 1, nr 4. S. 187–193.

¹⁸ Włachowski A. Zapomniane skarby. S. 28, 30.

¹⁹ Кирчів Р. Перша народознавча монографія в Галичині. С. 133.

²⁰ Кравич Р. Юрій Глогівський і художнє життя Львова кінця XVIII – початку XIX ст. *Український народний одяг XVIII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глогівського*. Київ, 1988. С. 9–10.

каталог “Забуті скарби. Народний одяг України та Польщі в малюнках Є. Глоговського та К. Келісінського”, організована у Львові та в Торуні спільними зусиллями музейних працівників Польщі та України²¹.

Діалог українських і польських науковців обох країн досить успішно відбувається в атмосфері толерантності та намагання знайти спільний погляд на засадах гуманності, об’єктивності та взаємоповаги. Хоча досить часто даються взнаки різний досвід державного будівництва, рівень національної та релігійної ідентичності, нестабільність внутрішньої чи зовнішньої політичної ситуації. У таких умовах надзвичайно цінними є спроби проведення спільних досліджень чи дискурсів на взаємоприйнятних теоретико-методологічних засадах і намагання зрозуміти спосіб мислення іншої сторони.

Глобалізаційні процеси, прагматизм споживацького способу мислення, розмитість морально-етичних засад ставлять перед гуманітарними елітами України і Польщі нові виклики та завдання. Найважливішими з них є збереження власної ідентичності, безперервний розвиток власної традиції і передача в повному обсязі етнокультурної спадщини цього європейського регіону наступним поколінням для забезпечення його гідного майбутнього.

Слід наголосити, що в період Польської Народної Республіки і Союзу Радянських Соціалістичних Республік виникла ситуація, коли лінія кордону між українцями і поляками стала символом поділу між державами, народами, територіями та ідентичностями. Проблематика дослідження пограниччя стосується передовсім національної ідентичності і комплексу чинників, які впливають на її формування. Однак це питання також безпосередньо пов’язано з мовою, релігією, суспільним поділом, особливо з минулим, історичною пам’яттю і міжетнічними відносинами. Відзначимо, що, незважаючи на перебування в одній політичній системі, в способі реалізації

²¹ Забуті скарби: народний одяг України та Польщі в малюнках Є. Глоговського та К. В. Келісінського: (довідник виставки). Львів; Торунь, 2002. 48 с.

державної політики і впливу комуністичної ідеології на громадян України і Польщі були великі відмінності.

Кордон – те, що ділить, а отже, він несе певні смислові навантаження, які виражені у символах табу і заборони. До них належать переорана смуга, колючий дріт, сторожові вежі, озброєна охорона з собаками тощо. Саме вони можуть бути виразними знаками суверенності, які визначають територіальні обмеження держав²². Усім цим вимогам десятиліттями відповідав державний кордон між Польською Народною Республікою і Україною, яка була частиною Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Для багатьох мешканців прикордонних територій це були знаки їх власної державності чи відносної незалежності, незважаючи на лише формальний суверенний статус української держави як суб'єкта міжнародного права. Вирішальним чинником у несприйнятті цього кордону і ворожого ставлення до нього був спосіб його виникнення і пізніші процеси корегування, пов'язані із виселеннями, примусовими переселеннями, спалюванням цілих сіл, нищенням релігійних святинь і кладовищ тощо.

Цікавитись кордоном чи населенням польсько-українського пограниччя у радянський час було неможливо, а часом і небезпечно. Дослідження кордону і пограниччя для суспільних наук в Україні, зокрема для етнології та культурної антропології, є новим викликом. Українські державні кордони почали функціонувати лише від 1991 року, тому вивчення пограниччя, що в Сполучених Штатах Америки розпочалося ще в кінці ХІХ століття²³, а в Європі розвинулося здебільшого після Другої світової війни, набуло актуальності в Україні лише в кінці ХХ – на початку ХХІ століття.

Однією з основних цілей етнологічних досліджень території пограниччя в різних країнах у ХХ столітті була верифікація етнічного

²² Donnan H., Wilson Th. M. Granice tożsamości, narodu, państwa / przekł. M. Głowacka-Grajper. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007. S. 15.

²³ Тернер Ф. Д. Значення фронтиру для американської історії. *Україна модерна*. 2011. Чис. 18: Пограниччя, окраїни, периферії. С. 11–46.

кордону. Оскільки саме він дозволяє визначити етнічну групу, а не культурно окреслену спільноту людей, які знаходяться у середині нього²⁴. У ХХІ столітті мусимо відповісти на запитання – чи можливо детально та точно визначити етнічний кордон і які при цьому застосовувати критерії. Зважаючи на неможливість використовувати єдино правильні і чітко окреслені критерії, а також відсутність відповідної методології, яку би напрацювали спільно науковці сусідніх держав, сприйняли громадяни цих країн і визнано міжнародне товариство, необхідно погодитися з тим, що культурна межа між спільнотами значною мірою стає підставою для формування уявлення про етнічний кордон.

Дослідження етнокультурних процесів, які зараз проводяться на сучасному державному пограниччі, мають на меті не спільно визначити етнічний кордон, а передовсім здійснити аналіз реального стану ідентичності людей, які живуть по обидва боки державного кордону, що розділив їх після Другої світової війни; охарактеризувати взаємовідносини та взаємовпливи культур і місцевих спільнот в специфічних умовах функціонування в межах або в безпосередній близькості до прикордонної зони; а також зіставити вплив держави і суспільства на специфіку формування ідентичності населення із його реальними щоденними практиками. Тому не можемо беззастережно погодитися із твердженням, що “територія і спільне минуле – це два основні елементи національної ідентифікації”²⁵. На пограниччі, де до тої ж території і до того ж спільного минулого мають стосунок щонайменше два народи, важливішу роль для визначення національної ідентичності відіграють мова, культурна і релігійна ідентичність.

Політичні, державні та суспільні зміни в Україні за останні 25 років зумовили динамічний розвиток етнокультурних процесів у пограничних

²⁴ Barth F. Grupy i granice etniczne: społeczna organizacja różnic kulturowych. *Badanie kultury: elementy teorii antropologicznej: kontynuacje* / red.: M. Kempny, E. Nowicka. Warszawa, 2004. S. 354.

²⁵ Szacka B. Pamięć społeczna a identyfikacja narodowa. *Trudne sąsiedztwa: z socjologii konfliktów narodowościowych* / pod red. A. Jasińskiej-Kani. Warszawa, 2001. S. 42.

регіонах. Становлення держави відзначене посиленням етнокультурної ідентифікації мешканців пограниччя, а відкритість кордонів і кількісний вибух щоденних контактів між населенням двох країн водночас зумовили природній взаємовплив і взаємопроникнення архетипів і модифікацію стереотипів. На початку XXI століття актуальність та необхідність вивчення сучасних реалій життя на пограниччі висловив у своїй доповіді директор Інституту народознавства НАН України, член-кореспондент НАН України Степан Павлюк на засіданні Президії НАН України. Заслухавши та обговоривши його доповідь, Президія НАН України прийняла Постанову № 256 від 23.10.2002 “Про дослідження етнокультурних процесів на теренах українського порубіжжя”, якою було передбачена низка конкретних заходів щодо покращення та активізації дослідження українського пограниччя спільно з науковцями із сусідніх країн²⁶.

Вивчення українсько-польського пограниччя в українських суспільних науках ніколи не мали характеру міждисциплінарних досліджень, подібних до тих, що були здійснені на початку 1990-х років у Західному Інституті Університету Адама Міцкевича в Познані, коли реалізовувався проект “Відкритий кордон” на польсько-німецькому пограниччі. Українські науковці ніколи не ставили собі за мету знайти відповідь на питання: “Які процеси супроводжують відкриття кордону і контакти населення”²⁷ двох національностей на пограниччі або й навпаки, що їм перешкоджає. Звернімо увагу, польсько-німецький кордон вздовж Одри і Ниси також є новим державним кордоном, який було визначено на Потсдамській конференції в результаті Другої світової війни.

²⁶ Про дослідження етнокультурних процесів на теренах українського порубіжжя: постанова Президії Національної академії наук України від 23.10.2002 р. № 256. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:YZXpeeLMoWEJ:ftp://nas.gov.ua/nas/www/Ua/DecisionsDoc/021023-256pp.doc+&cd=4&hl=uk&ct=clnk&gl=ua&client=firefox-b-ab> (дата звернення: 09.06.2015).

²⁷ Lisiecki S. Wstęp. Owarta granica: raport z badań na pograniczu polsko-niemieckim, 1991–1993. Poznań, 1995. S. 9.

Одні з перших збірників і колективних монографій про українські етнічні землі на пограниччі чи на території сучасної Польщі почало видавати Наукове товариство ім. Т. Шевченка у діаспорі. У 1980 році у США вийшов друком збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії та побуту, у якому висвітлено теми звичаїв, релігії, діалектів, музики, вбрання тощо²⁸. Незважаючи на те, що цей етнографічний район не тільки розташований на українсько-польському пограниччі, але й творить його, видання в цілому і вміщені матеріали не мають ознак і рис, властивих для студій пограниччя чи кроскультурних територій. Головним предметом дослідження були виключно українці, а конкретніше одна з етнографічних груп – бойки, без зіставлення із західними сусідніми етносами чи іншими етнічними або етнографічними групами, які заселяли ці землі і проживали у цьому ареалі протягом століть.

У 1986 році група українських науковців з діаспори підготувала історично-мемуарний збірник “Ярославщина і Засяння 1031–1947”, у якому описана історія, національно-культурне життя, мова, вбрання українського населення цих територій від заснування князем Ярославом Володимировичем міста Ярослава 1031 року до переселенської акції “Вісла” 1947 року²⁹. У праці висвітлено також процеси виселення і переселення українців, руйнування церков, дії УПА, історію новітнього міста, представлено визначних уродженців цього краю. Методологія і методика аналізу і розкриття проблематики були аналогічні до попереднього колективного монографічного дослідження про Бойківщину. Тобто зовсім не приділялося уваги вивченню мешканців цього регіону, які належали до інших етнічних груп, і не вивчалися питання міжкультурних і міжетнічних

²⁸ Бойківщина: монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. Філадельфія; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1980. 521 с.

²⁹ Ярославщина і Засяння 1031–1947: історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1986. 798 с.

впливів на формування щоденного побутового чи релігійного життя українців Ярославщини і Надсяння.

У 1988 році Історично-філософська секція НТШ видала другий том “Лемківщини”, який був практично весь присвячений етнографічній проблематиці та темі діаспори. Чи не вперше у виданні такого характеру брали участь науковець з Радянської України Іван Красовський та науковці з країн соціалістичного табору – Микола Мушинка з Чехословаччини і Микола Сивицький з Польщі. Про лемківську еміграцію писав діаспорний історик Ярослав Падох³⁰.

У 1986–1994 роках Наукове товариство ім. Т. Шевченка видало три томи колективної монографії “Надбужанщина”, в яких розміщено матеріали на тему історії народного одягу українців на Підляшшю, розділ про Великодні звичаї на Холмщині, розвідки про культуру і освіту на Холмщині і Підляшшю у міжвоєнний період, про виселення з землі предків³¹. Знову не застосовувалися тут принципи дослідження населення в пограничному регіоні. Усі вміщені матеріали присвячені тільки українцям, що, зрештою, було зумовлене завданням і ціллю тих наукових студій.

Поява вищезазначених видань мала велике позитивне значення, оскільки внаслідок їх друку у 80-х роках ХХ століття до наукового і публічного обігу ввійшло досить багато колективних монографій і збірників на тему територій на українсько-польському пограниччі. В них автори відповідно до своїх знань, досвіду і особистих спогадів описують мешканців тих земель в контексті історії України, зосереджуючись в основному на історії, релігії та етнографії українців. Щоправда, ці території абсолютно не розглядалися під кутом зору пограничного регіону щонайменше двох сусідніх народів і якщо вже й згадувалося поляків, то найчастіше лишень в

³⁰ Лемківщина: земля, люди, історія, культура / ред. Б. Струмінський. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1988. 496 с.

³¹ Борисенко В. Проблеми етнографічного вивчення українців Холмщини й Підляшшя. *Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1997. С. 20.

контексті боротьби за незалежність України. Практично повністю відсутній аналіз на рівні місцевих спільнот в питанні взаємних впливів культур, релігій, мов, функціонування змішаних сімей, щоденних міжетнічних стосунків у мирний час тощо. Предметом усіх згаданих досліджень і описів є виключно українці і їх етнографічні чи етнічні території.

Активна дослідницька і видавнича діяльність інтелектуальних сил української діаспори стимулювала регіональні (в тому числі на пограниччі) дослідження в тогочасній Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Академії наук Української РСР під керівництвом доктора історичних наук Юрія Гошка підготувало історико-етнографічне дослідження “Бойківщина”³², яке побачило світ на три роки пізніше діаспорного, і наступне “Гуцульщина” (1987)³³. У вступі зустрічаємо обов’язкову в той час декларацію, що етнографічні дослідження здійснювалися відповідно до марксистсько-ленінської наукової методології і їх метою є розширення і поглиблення знань про Бойківщину в контексті карпатознавчої і слов’янознавчої проблематики³⁴. В основному вчені зосередилися на історико-етнографічній характеристиці регіону, господарській діяльності і матеріальній культурі, духовній культурі і народному мистецтву бойків. З точки зору дослідження українсько-польського пограниччя саме бойківський фактологічний і польовий матеріал дає нам добру основу для аналізу вихідної ситуації перед утворенням державного кордону України і Польщі. Щоправда, у цьому виданні бракує матеріалів з територій Бойківщини, які опинилися за кордоном.

Наступною побачила світ колективна монографія “Гуцульщина”, яка методологічно і структурно, тобто внутрішньою організацією

³² Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1983. 304 с.

³³ Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1987. 472 с.

³⁴ Гошко Ю., Кирчів Р. Вступ. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1983. С. 6.

досліджуваного матеріалу значною мірою співпадала з “Бойківщиною”³⁵. Вміщені в ній дослідження з користю можна використовувати у вивченні широкого культурного пограниччя, де взаємодіють звичаєві традиції, функціонування польської інтелектуальної думки у іноетнічному середовищі і його вплив на формування польської національної ідеї, літератури, мистецтва в кінці XIX – першій третині XX століття. Загальним недоліком, присутнім в багатьох українських етнографічних працях того часу з об’єктивних причин, виступає обов’язкова ідеологічна заангажованість. Практично у всіх згаданих наукових роботах, які стосувалися територій етнічного чи культурного пограниччя, майже ніколи не висвітлювалися проблеми міжетнічних стосунків, взаємного проникнення культур, питання функціонування змішаних сімей, використання кількох мов одночасно у місцевих спільнотах, особливостей формування національної ідентичності в умовах активної взаємодії з іншими етносами тощо. Таким чином, найбільш характерні дискурси для дослідження пограниччя здебільшого опинялися поза увагою науковців. Діаспорні ж видання переважно мали мемуарний характер, що можна розцінювати як значний вплив фактору суб’єктивності на описувані події, так і унікальні свідчення їх безпосередніх учасників.

Цікавим прикладом спільного дослідження українсько-білоруського пограниччя в радянський час було видання двох томів про матеріальну і духовну культуру Полісся, які підготували науковці зі Львова і Мінська. У цих колективних монографіях Полісся трактується як місце зіткнення культур трьох груп східних слов’ян – білорусів, росіян і українців, які зараз належать до етнічних територій відповідних трьох держав, хоча колись вони творили одну прадавню руську етнічну спільноту. Необхідно звернути увагу на той факт, що практично нічого не згадується про західних сусідів мешканців Полісся – поляків і зіткнення з їх культурою, не говорячи вже про те, що частина Полісся певний час належала до Польщі. Ймовірно так

³⁵ Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. С. 472.

сталось через те, що Польща не входила до складу Союзу радянських соціалістичних республік, а також відкидався вплив культури західних слов'ян, до яких належали поляки, на формування культурної ідентичності поліщуків, яка виросла виключно на східнослов'янських звичаях і традиціях. Також у згаданих колективних монографіях про Полісся не знайшли свого відображення культурні впливи на місцеве населення переселенців з Центральної і Західної Європи – чехів, німців, голанців тощо. Тільки в одному місці між іншим згадується про специфіку Полісся як регіону, що знаходиться на пограниччі східних і західних слов'ян³⁶, а також про те, що в минулому сусідами слов'янських племен, які заселяли цю територію, на півночі були балти³⁷. Загалом, науковці двох країн зосередилися на аналізі українського і білоруського Полісся. І знову ж таки, методологія дослідження і внутрішня структура поданого матеріалу дуже подібна до згадуваних вище колективних монографій про Бойківщину і Гуцульщину, виданих Львівським відділенням Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Академії наук Української РСР під керівництвом доктора історичних наук Юрія Гошка.

Дослідження етнографічних регіонів України, зокрема прикордонних, із використанням принципово нових підходів продовжилося після здобуття Україною незалежності. Великий вплив на це мали нові можливості доступу до наукової літератури, яка друкувалася поза межами Радянського Союзу, участь у конференціях за кордоном, налагодження особистих наукових контактів із закордонними дослідниками, особливо з країн Західної Європи, Сполучених Штатів Америки і Канади, закордонні стажування, участь у міжнародних дослідницьких програмах і проектах тощо. Щоправда, спочатку цей процес розвивався досить стримано і переважно в середовищах нової генерації молодих науковців, які були більш комунікабельні і відкриті до

³⁶ Бондарчик В., Кирчив Р. Введение. *Полесье. Матеріальна культура*. Киев, 1988. С. 5.

³⁷ Кирчив Р. Заключение. *Полесье*. С. 400.

контактів, володіли іноземними мовами і були менше обтяжені стереотипами і фобіями. Тому ще довший час у більшості випадків предметом уваги українських вчених, зрештою подібно як і польських, які здійснювали дослідження на пограничних територіях, залишалися виключно українці або відповідно поляки. Польські і українські дослідники продовжували вважати, що пріоритетом їх зацікавлення повинні бути не загалом мешканці пограничних територій без огляду на їх національну чи етнічну належність, як це передбачає методика дослідження пограниччя, а вони переважно концентрувалися на представниках одного народу, якому, на їх погляд, належала ця етнічна територія.

Прикладом можуть служити праця “Холмщина і Підляшшя”³⁸ або двотомна колективна монографія “Лемківщина”³⁹, які були підготовлені із залученням польських і словацьких вчених здебільшого українського походження⁴⁰. Структура цих видань була досить традиційна – найбільше уваги науковці приділили дослідженням матеріальної і духовної культури, фольклору, історичній та лінгвістичній характеристиці території. Хронологічні рамки дослідження також були традиційні, наприклад, у випадку Холмщини і Підляшшя – з кінця ХІХ до початку ХХ століття, тобто “період, коли українська людність ще проживала на своїх віддавна етнічних землях і коли ще функціонувала цілісно народна традиційна культура”⁴¹.

Великою перевагою тих видань було те, що українські науковці могли здійснювати польові дослідження поза межами України. В аналізі населення цих територій вже більше уваги приділялося іноетнічним впливам на різні сфери щоденного життя, мову чи народну культуру українців. Наприклад, Підляшшя розглядається як регіон, який знаходиться на зіткненні культур

³⁸ Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження. Київ: Родовід, 1997. 384 с.

³⁹ Лемківщина: у 2-х т. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1: Матеріальна культура. 360 с.; 2002. Т. 2: Духовна культура. 420 с.

⁴⁰ Див., напр.: Гошко Ю., Чмелик Р., Мушинка М. Сім'я і сімейний побут. *Лемківщина*. 2002. Т. 2. С. 47–63.

⁴¹ Борисенко В. Проблеми етнографічного вивчення українців. *Холмщина і Підляшшя*. С. 9.

східних слов'ян, поляків і литовців⁴². Нові підходи можна зауважити також у відході від марксистсько-ленінської ідеології. За твердженням директора Інституту народознавства Національної академії наук України, академіка Степана Павлюка, наукового керівника проекту “Лемківщина”: “Підготовлена вченими Інституту двотомна праця “Лемківщина” (передбачається третій том, який висвітлить діаспорне життя лемків) виступає, з одного боку, як академічна оцінка етнографічних особливостей лемків, а з іншого – як наголошування людству, що лемки як етнографічна група українського народу зазнали долі багатьох депортованих народів: позбавлення своєї рідної землі російсько-комуністичним режимом. А ще більше – це моральна велич і сила духу національного самоусвідомлення у найскладніших історичних випробуваннях”⁴³.

Одним із пріоритетів вищезгаданих історико-етнографічних монографій було віднайдення української присутності та ідентичності на землях, які залишили українці внаслідок депортації та примусових виселень після Другої світової війни, а також визначення етнічних кордонів і меж відповідного українського етнографічного району. Найчастіше такі дослідження були зумовлені потребою розвитку процесу відродження і розбудови національної ідентичності⁴⁴ у молодій незалежній державі, яка утворилася на колишньому радянському просторі у 1991 році.

Методологія дослідження у вищевказаних працях вітчизняних і діаспорних вчених здебільшого будувалася на відтворенні “ностальгічної і оборонної ідентичності” українців на цих теренах. Терміни “ностальгічна ідентичність”, “ідентичність збереження”, “оборонна ідентичність”, “ідентичність будівнича” запозичено з виступу секретаря Комітету європейської інтеграції Данути Хюбнер (Danuta Hübner), виголошеного на

⁴² Головатюк В. Вивчення фольклору українців Холмщини й Підляшшя. *Холмщина і Підляшшя* С. 322.

⁴³ Павлюк С. Передмова. *Лемківщина*. Львів, 1999. Т. 1. С. 5.

⁴⁴ Czmelyk R., Mróz L. Sąsiedztwo przez drut kolczasty. *Przegląd Wschodni*. Warszawa, 2013. Т. XII, zesz. 3 (47). S. 580.

II Міжнародній конференції “Європа багатьох культур” 26 липня 2002 року у Віслі (Польща).

На особливу увагу в контексті регіональних досліджень культур пограниччя заслуговує проект “Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат”, який реалізовувався під керівництвом директора Інституту народознавства Національної академії наук України, професора Степана Павлюка. У другому томі “Етнологія та мистецтвознавство” цієї синтези, планованої як багатотомне видання, містяться матеріали, в яких на широкому етнологічному та мистецтвознавчому матеріалі розкривається проблема автентичності явищ народного побуту та мистецьких практик і які за сукупністю характеристик духовно-світоглядної та естетичної природи відповідають особливостям українського етносу⁴⁵. До основних завдань дослідницького колективу належало не тільки визначення українського етнічного домінування на згадуваній території, але також аналіз впливу сусідніх народів на щоденне життя місцевих горян, інноваційні запозичення і різноманітні привласнені елементи з інших культур⁴⁶. Проте теорія і методологія вивчення пограниччя чи його регіонів здебільшого залишилися поза увагою авторського колективу.

В контексті реалізації згаданої у Вступі Постанови Президії НАН України з’явилася низка наукових публікацій, автори яких здебільшого акцентують увагу на необхідності комплексного дослідження порубіжжя по всьому його периметру, пропонують певну методику його вивчення або ж уже конкретні напрацювання та аналітичні погляди на етнічні процеси. Серед них на особливу увагу заслуговують публікації Степана Павлюка⁴⁷, Романа

⁴⁵ Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат / голов. ред. С. Павлюк. Львів, 2006. Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. 816 с.

⁴⁶ Павлюк С. Вступ. С. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Т. 2. С. 10.

⁴⁷ Павлюк С. Трансформаційні етнокультурні процеси українського порубіжжя: проблема дослідження. *Народознавчі зошити*. 2003. № 3–4. С. 385–388; Павлюк С. Етнокультурні процеси у містах і містечках українського порубіжжя: проблема дослідження. *Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття*: зб. наук.-теорет. ст. / голов. ред. С. П. Павлюк. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2006. Вип. 2. С. 4–8; Павлюк С. Етнокультурні процеси у містах і містечках українського порубіжжя: дослідницькі

Кирчіва⁴⁸, Михайла Тиводара⁴⁹, Романа Чмелика⁵⁰, Дзвенислави Ганус⁵¹, Михайла Зана⁵², Галини Касперович⁵³. Корисний матеріал про стикові етнокультурні регіони знаходимо у журналі “Народна творчість та етнографія” за 2010 рік, один із номерів якого присвячений спеціальній темі: “Українське Закарпаття в історичному, етнокультурному та етнополітичному контексті”. У наукових статтях Мирослава Сополіги⁵⁴, Лесі Мушкетик⁵⁵, Павла Леня⁵⁶, Георгія Кожолянка⁵⁷ висвітлюються питання етнічних відносин та етнокультурних процесів на українсько-угорському порубіжжі та Буковині. Питання дослідження пограниччя є актуальним також для

акценти. *Матеріали міжнародної конференції, Івано-Франківськ, 23 лютого 2006 р.* Івано-Франківськ, 2006. С. 3–7.

⁴⁸ Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження. *Народознавчі зошити*. 2009. № 5–6. С. 594–607.

⁴⁹ Тиводар М. Етнодемографічні процеси на Закарпатті (I – початок III тисячоліття). *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 1. С. 4–30.

⁵⁰ Чмелик Р. Сім’я та сімейний побут. *Українське народознавство: навч. посіб.* / за ред. С. Павлюка. Київ: Знання, 2006. С. 197–230; Чмэлык Р. П. Новые подходы к полевым исследованиям украинско-польского пограничья. *Полевые этнографические исследования: материалы Восьмых Санкт-Петербургских этнографических чтений*. Санкт-Петербург, 2009. С. 242–246; Chmelyk R. The Polish-Ukrainian borderlands: the current situation and perspectives on research into ethno-cultural processes. *Exploring home, neighbouring and distant cultures: Polish ethnology-cultural anthropology at the time of globalization* / ed. by L. Mroz, A. Posern-Zielinski. Warsaw, 2008. P. 139–152; Чмелик Р. Спільне дослідження етнокультурних процесів на українсько-польському пограниччі. *Українська культура: з нових досліджень: зб. наук. ст. на пошану Степана Петровича Павлюка з нагоди його 60-ліття*. Львів, 2007. С. 61–72; Czmelyk R. Ukraińsko-polskie pogranicze: ochrona dziedzictwa kulturowego na styku kultur. *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*. Zamość, 2006/2007. T. IV. S. 13–19; Czmelyk R. Tożsamość mieszkańców pogranicza w kontekście działalności naukowo-upowszechnieniowej muzeów lwowskich. *Problemy rozwoju turystyki na Wileńszczyźnie, Mazowszu, Podlasiu, Wołyniu i Podolu* / red. Z. J. Przychodzeń. Warszawa; Lwów; Żytomierz, 2006. S. 359–363; Chmelyk R. Role of the Ethnographic Museums for Creating Europe Without Borders. *Challenges for Ethnographical and Social History Museums looking to the new millennium: Proceedings of the 3rd general conference*, Namur, Belgique, 10–12 February 1999. Ljubljana: Slovene Ethnographic Museum, 2000. P. 295–305.

⁵¹ Ганус Д. Дитина в системі народних вірувань та обрядів населення українсько-польського пограниччя: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ, 2015. 24 с.

⁵² Зан М. Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 1. С. 31–41.

⁵³ Касперович Г. Етнокультурные процессы на белорусско-украинском пограничье. *Там само*. 2009. № 4–5. С. 19–28.

⁵⁴ Сополіга М. До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини. *Там само*. 2010. № 3. С. 5–20.

⁵⁵ Мушкетик Л. Українсько-угорське порубіжжя: мова та етнокультура, питання ідентифікації, міжетнічні зв’язки. *Там само*. С. 21–35.

⁵⁶ Леня П. Етнокультурні процеси в середовищі українців Мараморощини. *Там само*. С. 36–46.

⁵⁷ Кожолянка Г. Етнопонаціональна своєрідність українців-русинів Буковини: історія, сучасні аспекти проблеми. *Там само*. С. 78–90.

російської етнології, про що свідчать публікації Валерія Тишкова, Олени Півневої, Регіни Григор'євої та інших дослідників⁵⁸.

Значну увагу українські дослідники звертають на українсько-польські етнополітичні відносини 1940–1950-х років ХХ століття, тобто час формування актуального міждержавного кордону та нової геополітичної ситуації у Центрально-Східній Європі. Зокрема, у монографії Ігоря Цепенди⁵⁹ проаналізовано етнополітичну ситуацію на українсько-польському пограниччі в середині 1940-х років, українська і польська національні меншини в країнах проживання, етноконфесійні проблеми, функціонування негативних стереотипів тощо. Питання українсько-польського міжетнічного протистояння під час Другої світової війни на Лемківщині, Надсянні, Холмщині, Підляшші та його значення для сьогодення висвітлено у монографії та статтях Марії Ярмоленко⁶⁰. Зважаючи на факт, що теперішній кордон України і Польщі є водночас кордоном України з Європейським Союзом, важливо враховувати українські ідентичності та перспективи взаємодії нашої держави з європейськими та трансатлантичними структурами, про що із залученням цікавого теоретико-методологічного матеріалу пише у своїх публікаціях Володимир Євтух⁶¹. Дослідження івано-франківського науковця Миколи Геніка розкривають проблеми української меншини в Польщі у контексті сучасного процесу міжнаціонального

⁵⁸ Тишков В., Півнева О. Нове в дослідженнях Інституту етнології та антропології ім. М. М. Миклухи-Маклая РАН. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 2. С. 6–14; Григор'єва Р. Територія і кордон як фактори формування етнічної ідентичності (за матеріалами досліджень прикордонних територій Брянської області). *Там само*. С. 30–34.

⁵⁹ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. 387 с.

⁶⁰ Ярмоленко М. Регіональні особливості етнокультурних процесів в Україні у радянську і пострадянську доби. Львів, 2012. 466 с.; Ярмоленко М. Етносоціокультурні трансформації на Українсько-польсько-білоруському пограниччі у 40-ві роки ХХ ст. *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 2 (46). С. 274–284.

⁶¹ Євтух В. Українські ідентичності та перспективи взаємодії України з європейськими та трансатлантичними структурами. *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 2 (46). С. 5–22; Євтух В., Ковальчук О., Попок А., Трошинський В. Українська етнічність поза межами України. *Народна творчість та етнографія*. 2009. № 4–5. С. 4–12, 2010. № 1. С. 48–57.

примирення і практично не виділяють специфіку міждержавного пограниччя⁶².

В 2011 році вийшов друком спеціальний номер часопису “Україна модерна” під назвою “Пограниччя. Окраїни. Периферії”, який вміщує передрук перекладеної на українську мову статті Фредеріка Джексона Тернера (Frederick Jackson Turner) “Значення фронтиту для американської історії” (1893), а також дискусії на тему “Поверх кордону”: концепція прикордоння як об’єкт” за участю українських і закордонних істориків. На увагу також заслуговують статті Томаша Зарицького “Парадигма прикордоння та центр-периферійні підходи” і Тетяни Журженко про націоналізацію пам’яті про Другу світову війну на українсько-польському пограниччі. За твердженням редакторів тому, це видання якоюсь мірою є спробою підсумувати дискусію на тему феномену кордону і пограниччя, яка триває протягом останніх двадцяти років⁶³. Трудно сказати на скільки це вдалося, але читач одразу зауважить відсутність досліджень з українсько-польського пограниччя. Теоретичні засади заокеанської історіографії, починаючи від Фредеріка Джексона Тернера, узагальнив львівський історик Ігор Чорновол⁶⁴. Щоправда дослідник спробував перенести теорію фронтиру на український ґрунт. Такий сміливий підхід дозволив вписати історичну традицію українського фронтиру/порубіжжя у світовий контекст.

Колектив наукових співробітників Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України підготував монографію за редакцією Леоніда Зашкільняка, у якій проаналізовано явища виникнення і поширення історичних міфів та стереотипів серед етнічних спільнот в сучасній Україні з огляду на суспільні потреби подолання усталених уявлень і формування

⁶² Генік М. Проблема української меншини в Польщі у процесі міжнаціонального примирення. *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 2 (46). С. 207–222.

⁶³ Грицак Я., Кисла Ю. Старий “гнучкий термін” у нових інтерпретаціях. *Україна модерна*. 2011. Чис. 18: Пограниччя, окраїни, периферії. С. 9.

⁶⁴ Чорновол І. *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Київ: Критика, 2015. 376 с.

нових обрїїв історичної свідомості у відповідності до нових суспільно-політичних і міжнародних умов. Значна увага у книзі приділена взаєминам українців зі своїми сусідами, зокрема поляками⁶⁵. 2016 року у цьому ж Інституті вийшло дослідження Любомира Хахули про історичні стереотипи поляків про українців, а також вплив негативних/позитивних уявлень на сучасні міжнаціональні та міжнародні відносини. Значну увагу автор присвятив і теоретично-методологічній основі праці, детально проаналізувавши появу стереотипу як наукового явища, а також різні способи його дослідження та інтерпретації⁶⁶.

В останнє двадцятиліття тема пограниччя була досить актуальна в дослідженнях польських соціологів та істориків. Даріуш Вояковський (Dariusz Wojakowski) вивчав питання плюралізму та ідентичності українців і поляків на пограниччі в колишній Східній Галичині⁶⁷. Основну увагу науковець звертає на етнічні явища в масштабі мікросуспільства в двоетнічних місцевих спільнотах.

З 90-х років ХХ століття інтенсивні дослідження українсько-польського пограниччя та функціонування стереотипів проводять у Жешівському університеті. До різного характеру проектів і конференцій залучаються українські та польські соціологи, історики, політологи, педагоги, психологи і філологи⁶⁸.

Дослідження культурного та етнічного пограниччя в Польщі проводили у Вроцлавському університеті спільно з Польським народознавчим товариством⁶⁹. До пріоритетів їх зацікавлень відносилися питання феномену пограниччя в широкому його розумінні, взаємодія понять

⁶⁵ Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні: колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 472 с.

⁶⁶ Хахула Л. "Різуні" чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. 304 с.

⁶⁷ Wojakowski D. Polacy i Ukraińcy: rzecz o pluralizmie i tożsamości na pograniczu. Kraków: Nomos, 2002. 298 s.

⁶⁸ Stereotypy narodowościowe na pograniczu / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002. 347 s.

⁶⁹ Pogranicza kulturowe i etniczne w Polsce / pod red. nauk. Z. Kłodnickiego, H. Rusek. Wrocław: Polskie towarzystwo ludoznawcze, 2003. 262 s.

пограниччя – свідомість – ідентичність, матеріальна і символічна культура пограниччя.

У 2003 році Любуське наукове товариство видало два томи, присвячені темі трансграничності в соціологічній перспективі. Наукові розвідки першого тому здебільшого розглядають питання теоретико-методологічного характеру, специфіки функціонування прикордонних міст та сіл, суспільної свідомості та ідентичності, виховання та багатокультурності⁷⁰. Другий том складається з різноматематичних матеріалів, які погруповані в розділи за географічною ознакою – пограниччя західне, східне, південне⁷¹.

Соціологічні і антропологічні дослідження місцевих спільнот пограниччя містить колективна монографія, яка з'явилася в результаті реалізації проекту щодо вивчення населення східного пограниччя перед входженням Польщі до Європейського Союзу⁷². В ній висвітлюється гроно питань, пов'язаних із образами минулого, індивідуальною та колективною ідентичністю тощо.

Суспільно-культурному контексту ідентичності мешканців східного і західного пограниччя Польщі присвячена праця польського соціолога Ірени Махай (Irena Machaj)⁷³. У монографії авторка аналізує історичні та суспільно-культурні відмінності цих двох регіонів, статус іноземця, розуміння сусідніх народів та інші питання функціонування особи та громад в специфічних умовах близькості кордону.

Огляд сучасного стану етнографічних, фольклорних і етнічних досліджень на українсько-польському пограниччі здійснено у збірнику статей “Польща–Україна. Пограниччя культурне і етнічне”, виданому як 47

⁷⁰ Transgraniczność w perspektywie socjologicznej / pod red. M. Zielińskiej. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 2003. T. 1: Teorie, studia, interpretacje. 587 s.

⁷¹ Transgraniczność w perspektywie socjologicznej / pod red. M. Zielińskiej. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 2003. T. 2: Komunikaty i komentarze. 285 s.

⁷² Granice na pograniczach: z badań społeczności lokalnych wschodniego pogranicza Polski / pod red. J. Kurczewskiej, H. Bojar. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2005. 417 s.

⁷³ Machaj I. Społeczno-kulturowe konteksty tożsamości mieszkańców wschodniego i zachodniego pogranicza Polski. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, 2005. 308 s.

том Етнографічного архіву Польського народознавчого товариства⁷⁴. У ньому польські та українські науковці підіймають питання пам'яті та ідентичності, історичної та сучасної багатокультурності, відмінностей та конфліктів, обрядів і вірувань, фольклору і народного одягу. Однією з головних цілей цієї колективної наукової праці була спроба показати зсередини перспективу людей, які заселяють ці терени в контексті культурного аспекту національних відносин⁷⁵.

У 2011 році у варшавському видавництві “Oficyna Naukowa” вийшла друком колективна монографія “Європа. Дискурси з фронтиру” під загальною редакцією Анни Генсіор-Немец (Anna Gašior-Niemiec)⁷⁶. На особливу увагу в цьому виданні заслуговують етнологічні рефлексії Уллріха Кокеля (Ullrich Kockel) про історичні сенси місця в контексті європейських фронтів⁷⁷ та порівняльний аналіз Романа Шула (Roman Szul) у питанні функціонування національних меншин і шляхів розвитку регіональних мов на прикладі суспільно-політичного розвитку країн Східної і Західної Європи⁷⁸. Цікавими для дослідників пограниччя є наукові розвідки Томаша Зарицького (Tomasz Zarycki) про орієнталізм та образи Східної Польщі як пограничний регіон з багатьма об'єктивними проблемами⁷⁹ та Ізабелли Букраби-Рильської (Izabella Bukraba-Rylska) про наукові конструкції місцевих “інших” у Польщі⁸⁰.

З 1990-х років у тодішній Вищій педагогічній школі у Жешові (тепер це Жешівський університет) проводилася робота під загальною назвою “Інтенсивні дослідження пограниччя та функціонуючих стереотипів”⁸¹. До різних проєктів у вигляді конференцій чи друкованих колективних наукових

⁷⁴ Polska–Ukraina: pogranicze kulturowe i etniczne / kom. red.: J. Kamocki, E. Berend, M. Piotrowski, A. Spis. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2008. 272 s.

⁷⁵ Buchowski M. Słowo wstępne. *Polska–Ukraina: pogranicze kulturowe i etniczne*. S. 7.

⁷⁶ Europe. Discourses from frontier / ed. by A. Gašior-Niemiec. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2011. 218 s.

⁷⁷ Kockel U. Searching for Europe in the Frontier: Ethnological Reflections on the Historicity of a Sense of Place. *Europe. Discourses from frontier*. S. 15–37.

⁷⁸ Szul R. Non-national Languages – East and West European Delelements. *Ibid.* S. 86–140.

⁷⁹ Zarycki T. Orientalism and Images of Eastern Poland. *Ibid.* S. 162–184.

⁸⁰ Bukraba-Rylska I. The Scientific Construction of Local Others in Poland. *Ibid.* S. 185.

⁸¹ Bonusiak W. Wstęp. *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / red. W. Bonusiak. Rzeszów, 2002. S. 9.

праць організатори часом запрошували українських істориків, політологів чи філологів з університетів зі Львова, Чернівців, Луцька або Івано-Франківська. Їх наукові розвідки стосувалися формування і подолання українсько-польських стереотипів⁸², українсько-польських стосунків на Буковині⁸³ тощо. Проблема взаємних стереотипів у статтях науковців з України висвітлювалася переважно з точки зору історико-політичної, але ніколи не враховувалися напрацювання етнології чи культурної антропології і майже повністю був відсутній контекст пограниччя.

Значний доробок в опрацюванні проблематики українсько-польського пограниччя мають польські науковці. Перш за все, необхідно згадати монографію Гжегожа Бабінського (Grzegorz Babiński), у якій подано теоретичні засади дослідження національного і культурного порубіжжя України та Польщі, представлено емпіричний аналіз етнічності, релігійних відмінностей та ідентичності населення цих територій⁸⁴. Дослідник виокремив кілька вимірів польсько-українського пограниччя: а) географічний; б) історичний; в) політичний; г) етнічний; ґ) суспільний; д) культурний. Проте основну увагу зосередив на польсько-українському пограниччю як пограниччю національному і на його суспільно-культурному розумінні⁸⁵.

Політичні, державні та суспільні зміни в Україні після 1991 року зумовили динамічний розвиток етнокультурних процесів у пограничних регіонах, а особливо на її західних кордонах. Становлення держави відзначалося посиленням етнокультурної ідентифікації мешканців пограниччя, а водночас відкритість кордонів і кількісний вибух щоденних

⁸² Hawryluk S. Aspekt kulturowy w formowaniu i przezwyciężaniu stereotypów ukraińsko-polskich. *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / red. W. Bonusiak. S. 52–62; Hawryluk O. Dialog ukraińsko-polski lat 90: odnośnie do przełamywania stereotypów narodowościowych: sukcesy i niezrealizowane możliwości. *Ibid.* S. 63–71.

⁸³ Makar J. Stosunki ukraińsko-polskie na Bukowinie za czasów Austro-Węgier. *Rozmyślenia historyka. Ibid.* S. 72–81.

⁸⁴ Babiński G. *Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*. Kraków: Nomos, 1997. 279 s.

⁸⁵ Babiński G. *Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*. S. 42–72.

контактів між населенням двох країн зумовив природній взаємовплив і взаємопроникнення архетипів і модифікацію стереотипів.

Одним із пріоритетних напрямків дослідження українського пограниччя завжди був українсько-польський кордон, який з 1999 року став кордоном із НАТО, а сьогодні це границя із Європейським Союзом. Партнерською установою для Інституту народознавства НАН України виступав Інститут етнології та культурної антропології Варшавського університету на чолі із професором Лехом Мрузом, із яким у 2005 році у Варшаві було підписано Угоду про співпрацю, зокрема, і в дослідженні українсько-польського пограниччя. Одним із результатів праці польських колег на території України стало видання “Поділля і Волинь. Етнографічні нариси”, у якому автори основну увагу зосередили на дослідженні польської меншини та міжрелігійних стосунках, а окремі матеріали висвітлюють образи українця та єврея, проблеми ідентичності та багаторелігійності⁸⁶. Тема державного пограниччя у зазначених розвідках безпосередньо не присутня, хоча частина західної Волині належить до нього. Більша частина Волині і Поділля відносяться до культурного пограниччя в його широкому розумінні.

У 2006–2009 роках проводилися спільні дослідження працівників Інституту народознавства НАН України і Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету в рамках проекту “Україна: пам’ять, ідентичність, суб’єктивність”, який фінансувався як грант Міністерства науки і вищої школи Республіки Польща під номером 1 N01N 011. У листопаді 2006 року одночасно відбулися дві спільні експедиції польських і українських науковців по обидва боки кордону. Одна група працювала у Старосамбірському районі Львівської області, інша у містечку Устрики Дольні Підкарпатського воєводства та околицях. Фактично це були перші в історії спільні експедиції польських і українських дослідників. До цього часу

⁸⁶ Podole i Wolyń: szkice etnograficzne / pod red. L. Smyrskiego, M. Zowczak. Warszawa, 2003. 344 s.

українські етнологи мали досвід спільних експедицій лише із канадійськими вченими з Кафедри українського фольклору Альбертського університету у Едмонтоні та австрійськими колегами із Етнографічного музею у Відні⁸⁷.

Спільні етнологічні експедиції – це, перш за все, пристосування різних методів і методик польових досліджень до єдиного завдання, вироблення спільних цілей і толерантна готовність йти на компроміси на шляху до їх досягнення. Різні наукові школи і методологічні засади у системі організації та проведення збору польового матеріалу, його первинна обробка, інколи мовні бар'єри створювали певні труднощі. Проте очікувані результати в ході такого експерименту обіцяли бути максимально повними і об'єктивними. Взаємний обмін інформацією допомагав ефективніше виконувати завдання і сприяв зростанню наукової цінності опрацьованого матеріалу.

Метою проекту було дослідження специфіки розвитку етнокультурних явищ населення українсько-польського пограниччя, детермінація та ідентифікація різних елементів етнічного, суспільного, релігійного буття особи і громади, тенденції розвитку процесів, пов'язаних із певною зміною статусу українсько-польського кордону на кордон українсько-європейський.

За результатами першого етапу дослідження у травні 2007 року в Інституті етнології і культурної антропології у Варшаві було проведено науково-практичний семінар, на якому з доповідями виступили учасники спільної експедиції. Кожен наступний крок у спільних дослідженнях засвідчував, по-перше, зростання індивідуального наукового рівня, по-друге, виникнення великої кількості нових наукових зв'язків і контактів, по-третє, поступове стирання внутрішніх психологічних, мовних і ментальних бар'єрів між колегами з двох країн, по-четверте, виникнення нових наукових ідей та проектів, які почали функціонувати і реалізовуватися самостійно.

⁸⁷ Chmelyk R. Ethnographische Forschungen zu den Bojken und Huzulen in der Westukraine in den Letzten zwanzig Jahren. *Galizien: ethnographische Erkundung bei den Bojken und Huzulen in den Karpaten*. Wien, 1998. S. 143–151.

Польові дослідження проводилися за узгодженим питальником, який розробила професор Варшавського університету Магдалена Зовчак (Magdalena Zowczak). Питальник під загальною назвою “Україна–Польща: пам’ять, ідентичність, предметність” складався з наступних частин: 1) кордон; 2) локальна історія; 3) комунікація та обмін; 4) кривда і справедливість; 5) праця та еміграція; 6) Європейський Союз, НАТО, свобода/підпорядкованість. Предметом дослідження були культурні уявлення Сходу і Заходу, а також пов’язана з ними практична діяльність в контексті: а) кордону українсько-польського; б) кордону між Європейським Союзом і Україною, які вивчаються в аспектах функціональному (наприклад, свобода, самоврядування) і атрибутивному (наприклад, духовність versus технічна цивілізація).

До головних тем, яких торкалося дослідження, належали: 1) конструювання кордону; 2) господарство і “глокалізація”; 3) пам’ять і травма у зоні конфлікту; 4) поточні знання і фольклор на пограниччі; 5) конструювання ідентичності і практики пограниччя. За твердженням редактора підсумкового видання професора Магдалени Зовчак: “Предметом дослідження були місцеві спільноти пограниччя в контексті суспільної політики національної держави. (...) основна мета була скромна, типово етнографічна: описати щоденний побут, яким чином мешканці маргіналізованих прикордонних територій складають та коментують стратегії їх виживання, змагаючись з нестачею засобів для життя і відсутністю перспективи”⁸⁸.

Інноваційним був спосіб організації дослідження змішаною польсько-українською групою за одним загальним питальником. Відразу можна зауважити диспропорцію у публікованих матеріалах за участю українських і польських колег, серед яких авторами тридцять восьми статей були

⁸⁸ Zowczak M. Antropologia pogranicza: projekt i realizacja badań. *Na pograniczu “nowej Europy”: polsko-ukraińskie sąsiedztwo* / pod red. M. Zowczak. Warszawa, 2010. S. 13–14.

дослідники з Польщі, восьми – з України і одна розвідка спільного українсько-польського авторства. Такий стан речей свідчить про реальний ступінь зацікавленості і готовності до реалізації подібних проектів серед українських і польських етнологів.

Науковці двох країн були також зацікавлені у дослідженнях ступеня збереженості та функціонування архаїчних етнічних елементів у сьогоdnішній культурі населення пограниччя. Найкраще такі явища і елементи прослідковуються у фольклорі, звичаях, обрядах та традиціях українців і поляків, на що дослідники звертали особливу увагу. Спільні студії українських і польських науковців та дослідження етнокультурних процесів на пограниччю повинні подолати маніпуляції неперевіреними фактами і стереотипами з обидвох сторін, які, на жаль, продовжують культивуватися і поширюватися як у наукових працях, так і серед широкого загалу. Передусім це стосується українсько-польського пограниччя, де етноси та етнографічні групи сформувалися внаслідок складних історичних і соціальних процесів, а схожість чи відмінність в етнокультурній площині досі служать аргументами у політичних дискусіях⁸⁹.

Співпраця в рамках проекту передбачала узгодження методики дослідження, методологічний обмін теоретичними засадами, напрацювання та впровадження у науковий обіг двосторонньо прийнятих формулювань, термінів та дефініцій. Об'єднання зусиль вчених сусідніх держав покликано налаштовувати на об'єктивне опрацювання значної кількості документальних та речових джерел, які досі з різних причин ще не введені в науковий обіг, вільний доступ до архівних, музейних і бібліотечних фондів, систематичний обмін науковою інформацією. Результати дослідження повинні бути використані для гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин населення цього регіону, конструктивної інтеграції національних

⁸⁹ Дет. див.: Нгусак J. Stereotypy o stereotypach: pogranicze polsko-ukraińskie i problemy jego prezentacji. *Akulturacyja/asymilacyja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku* / red. nauk. R. Traba. Warszawa, 2009. T. 1: Stereotypy i pamięć. S. 53–76.

меншин в їх суспільства, нейтралізації джерел і проявів різних форм екстремізму, інтенсифікації інноваційного розвитку прикордоння.

З українського боку працівники Інституту народознавства НАН України значну увагу також звертали на наступні аспекти пограниччя:

- дослідження особливостей формування національної і релігійної ідентичності населення пограниччя;
- вивчення процесу формування та функціонування етнічних стереотипів, етнічного та релігійного екстремізму і шляхи їх нейтралізації;
- дослідження ролі мови і релігії як засобів збереження національної ідентичності на пограниччі;
- аналіз сучасних етнічних процесів і їх динаміки у прикордонних регіонах (асиміляція, акультурація, заробіткова міграція, репатріація, національне і релігійне відродження);
- вивчення стану охорони історико-культурної спадщини пограниччя і її актуалізації тощо.

За підсумками проекту у 2009 році було організовано конференцію у Варшавському університеті та видано колективну монографію “На пограниччі “нової Європи”. Польсько-українське сусідство”⁹⁰, у якій основна увага дослідників була зосереджена на висвітленні питань конструювання кордону, пам’яті та травми в зоні конфлікту, формуванню ідентичності, фольклору та побуту пограниччя.

Польські колеги з Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету також самостійно проводили дослідження на українсько-польському пограниччі. На особливу увагу заслуговує колективна праця колег із Варшавського університету про релігійність християн східного обряду на польсько-українському пограниччі за редакцією Магдалени Любанської (Magdalena Lubańska)⁹¹. Вміщені в ній наукові розвідки написано

⁹⁰ Na pograniczu “nowej Europy”: polsko-ukraińskie sąsiedztwo / pod red. M. Zowczak. Warszawa, 2010. 744 s.

⁹¹ Religijność chrześcijan obrządku wschodniego na pograniczu polsko-ukraińskim / pod red. M. Lubańskiej. Warszawa, 2007. 167 s.

на матеріалах етнографічних експедицій у Ярославському і Горлицькому повітах (Польща) та Жовківському районі (Україна). Автори аналізують проблеми, пов'язані з етнографічним дослідженням релігійності, дефініції святості релігійного обряду, літургійного життя і обряду греко-католиків у 1945–1989 роках, відношення християн східного обряду до смерті, польсько-українські стосунки тощо.

З 1990 року Південно-східний науковий інститут у Перемишлі під керівництвом доктора Станіслава Стемпеня (Stanisław Stepień) проводить систематичні дослідження з історії польсько-українського сусідства. Свої розвідки та матеріали міжнародних конференцій вони публікують у багатотомній серії “Польща–Україна: 1000 років сусідства”. З точки зору дослідження трансформаційних процесів ідентичності, релігійності, етнічності на українсько-польсько-білоруському пограниччі цікаві матеріали вміщено у четвертому томі “Католицькі церковні унії в Центральній і Східній Європі – ідея та реальність”⁹².

У 1996 року були започатковані міжнародні семінари українських і польських істориків на тему “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”. Доповіді і матеріали почали друкувати у багатотомному виданні “Україна–Польща: важкі питання”⁹³. Переважаюча проблематика: національна політика Польщі відносно українців, національний визвольний рух, польська самооборона, становище і доля українців і поляків в роки Другої світової війни, міжнаціональний українсько-польський конфлікт. Очевидно, найбільша дискусія розгортається довкола подій, які відбувалися на прикордонних теренах, зокрема, на Волині та Лемківщині⁹⁴.

⁹² Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa / pod red. S. Stepnia. Przemyśl, 1998. T. 4: Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość. 466 s.

⁹³ Україна–Польща: важкі питання. Варшава, 1998. Т. 1–2: Матеріали II Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”, Варшава, 22–24 трав. 1997 р. 245 с.

⁹⁴ Polska–Ukraina: trudna odpowiedź: dokumentacja spotkań historyków (1994–2001), kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). Warszawa, 2003. 184 s.

Етнічному польсько-українсько-словацькому пограниччю в середньовіччі була присвячена конференція, яку організував Окружний музей у Жешові та Інститут Археології Ягелонського Університету в Кракові. Вона відбулася у Жешові в 1995 році за участю польських, українських і словацьких істориків, археологів, етнологів. Серед досить широкого поля розглянутих питань на особливу увагу етнологів заслуговують доповіді Герарда Лабуди (Gerard Labuda) “Народження польсько-українського етнічного кордону в польській історіографії”, Мацея Зигманського (Maciej Zygmanski) “Формування польсько-руського етнічного рубежу в світлі “Історії України–Руси” Михайла Грушевського”, Здіслава Будзинського (Zdzisław Budzyński) “Західний рубіж польсько-руської етнічної границі в кінці середньовіччя та в новітніх часах” та інші⁹⁵.

19–21 вересня 1996 року у Вищій педагогічній школі в Жешові відбулася міжнародна наукова конференція “Діалог культур спільнот пограниччя”, яку організувала Лабораторія літератури і культури пограниччя Інституту польської філології до 25-річчя смерті Станіслава Вінченза та 60-ліття виходу в світ його книги “Правда старовіку”. У ній брали участь польські, українські та швейцарські літературознавці, етнологи, культурологи, які виголосили доповіді на теми багатомовності пограниччя, архаїчних елементів в свідомості населення пограниччя, міжетнічних стосунків, трансформації стереотипу українця тощо⁹⁶.

У 2000–2001 роках варшавський соціолог Йоанна Конечна (Joanna Kopieczna) провела соціологічне дослідження на тему “Польща–Україна: взаємний образ”. Воно здійснювалося в рамках реалізації Інститутом суспільних справ (Варшава, Польща) широкої програми досліджень образу Польщі та поляків у світі (серед світової громадськості). Для нас видається цікавим матеріал про польсько-український кордон у ракурсі польсько-

⁹⁵ Początki sąsiedztwa: pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu: materiały z konferencji (Rzeszów, 9–11 maja 1995). Rzeszów, 1996. 336 s.

⁹⁶ O dialogu kultur wspólnot kresowych / pod red. S. Uliaszka. Rzeszów, 1998. 366 s.

українських відносин, який подано у частині I “Образ України і українців у Польщі” та частині II “Образ Польщі і поляків в Україні”⁹⁷.

У 2007 році в Замосці (Республіка Польща) відбулася міжнародна наукова конференція “Минуле майбутньому. Роль польського і українського музейництва в збереженні і документуванні культурної спадщини пограниччя”⁹⁸, яку організував Музей Замойських. Основну увагу дослідники приділили культурній ідентичності пограниччя та співпраці українських і польських науковців у спільному вивченні та збереженні рухомих і нерухомих мистецьких та історичних пам’яток.

Вплив зміни кордонів на зміну політичних реалій, самосвідомості та самоідентичності громадян, а також роль музеїв – інституцій, які покликані зберігати національну і світову культурну спадщину та формувати історичну пам’ять, у цьому процесі обговорювали учасники семінару “Переміщення кордонів – зміна ідентичності”. Міжнародний семінар був організований ІСОМами Білорусі, Литви і України при сприянні ІСОМів Німеччини і Європи*. Науковці із вищеназваних країн мали змогу безпосередньо ознайомитися із сучасною ситуацією щодо збереження і розвитку національної та релігійної ідентичності у Вільнюсі, Бресті та Львові, провести дискусії на тему національної приналежності багатьох пам’яток чи явищ культурної спадщини на литовсько-білорусько-українсько-польському пограниччях⁹⁹.

Прикладом конструктивної співпраці у вивченні культурної ідентичності українсько-польського пограниччя може служити реалізація дослідницького проекту “Зникаюча краса. Архітектурна деталь у пам’ятках польсько-українського прикордоння”. Ініціатором мистецького аналізу та

⁹⁷ Конечна Й. Польща–Україна: взаємний образ. Варшава: Інститут публічних справ, 2001. 82 с.

⁹⁸ “Минуле майбутньому”: роль польського і українського музейництва в збереженні і документуванні культурної спадщини пограниччя: матеріали наукової конференції. Замосць, 2006–2007. 395 с. (Замосцько-Волинські музейні зошити; т. 4).

* ІСОМ (International Council of Museums) – Міжнародна рада музеїв.

⁹⁹ Перемещение границ – изменение идентичности: материалы междунар. семинара ИКОМ, Вильнюс–Брест–Львов, 17–24 сент. 2005 г. Тракай, 2005. 84 с.

документування об'єктів релігійної архітектури (християнських храмів різних конфесій та синагог), житлових, адміністративних будинків та меморіальної скульптури виступив Музей Замойських в Замосцю, а його партнерами – Регіональний осередок Досліджень і документації пам'яток у Любліні та Волинський краєзнавчий музей у Луцьку. Проект фінансувався в рамках Європейської програми Phare 2003 та водночас був пріоритетним у співпраці прикордонних регіонів, яка координується Трансграничним Союзом “Єврореґіон Буг”. Польсько-українська експедиція обстежила 43 населених пункти (22 в Польщі та 21 в Україні), починаючи від містечка Холм Люблінського воєводства до села Прусє Любачівського повіту Підкарпатського воєводства (кілька кілометрів на південь від переходу Гребенне – Рава-Руська) у Польщі та від містечка Любомль Волинської області до села Потелич Жовківського району Львівської області в Україні. Наслідком роботи польських і українських науковців стала фотовиставка, каталог і науковий альбом¹⁰⁰.

Вивчення трансформації етнокультурних процесів на українсько-польському пограниччі передбачає дослідження не тільки українців і поляків, але й національних меншин, що століттями проживали на цій території – євреїв, вірмен, німців, чехів тощо. Прикладом успішної співпраці у вивченні єврейського населення прикордонних регіонів України і Польщі була конференція “Євреї в Любліні – євреї у Львові. Місця–пам'ять–сучасність”, що відбулася 21–22 листопада 2006 року у Любліні¹⁰¹. Вона була організована Майстернею польсько-єврейської літератури Інституту польської філології Люблінського Католицького Університету Івана Павла II та Львівським національним університетом імені Івана Франка.

Аналіз дослідження погранич у польській етнологічній науці (за матеріалами журналу “Etnografia Polska” 1994–2000 років), який провела

¹⁰⁰ Giniące piękno. Zamość, 2006. 253 s.

¹⁰¹ Євреї у Любліні – Євреї у Львові: місця, пам'ять, сучасність / ред.: Й. Зентар, С.-Я. Журек. Люблін, 2006. 115 с.

київська дослідниця Ольга Поріцька, свідчить про переважаючі зацікавлення польсько-білоруським пограниччям на східному кордоні Польщі¹⁰². Цілком можливо, що таке враження складається з причин суб'єктивних – в цей час наукові працівники Інституту археології та етнології Польської академії наук, друкованим органом якого є вищезгадане видання, Івона Кабзінська-Ставаж (Iwona Kabzińska-Stawarz) і Дагнослав Демський (Dagnosław Demski) дуже активно публікували результати своїх досліджень у Білорусі.

На початку 2000-х років львівський етнолог Степан Павлюк в кількох публікаціях також звертав увагу на недостатність дослідження пограниччя українській гуманітарній науці. Особливо він наголошував на необхідності вивчення трансформаційних етнокультурних процесів у містах і містечках українського порубіжжя¹⁰³.

Проте необхідно зазначити, що до сьогоденного дня українсько-польське пограниччя не досліджувалося комплексно і системно. Значно кращі досягнення польські вчені мають у вивченні польсько-чеського чи польсько-німецького пограниччя. Прикладом застосування міждисциплінарного підходу у дослідженнях пограниччя може служити реалізація польсько-німецького проекту “Відкритий кордон” у 1991–1993 роках, про який уже побіжно згадувалося. При фінансовій підтримці Фонду польсько-німецької співпраці вдалося реалізувати дослідницьку програму, у якій брали участь географи, демографи, економісти, історики, соціологи і етнологи із Західного інституту Університету імені Адама Міцкевича та Економічної академії в Познані. На цій основі було створено Міждисциплінарну групу у справі дослідження польсько-німецького пограниччя, яка два роки займалася вивченням процесів, що супроводжували

¹⁰² Поріцька О. Дослідження погранич у польській етнографічній науці (за матеріалами журналу “Etnografia Polska” 1994–2000 рр.). *Народна творчість та етнографія*. 2002. № 3. С. 75–84.

¹⁰³ Павлюк С. Трансформаційні етнокультурні процеси українського порубіжжя: проблема дослідження *Народознавчі зошити*. 2003. Зощ. 3–4. С. 385–388; Його ж. Етнокультурні процеси у містах і містечках українського порубіжжя: проблема дослідження. *Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття*. Івано-Франківськ, 2006. Вип. 2. С. 4–8; Його ж. Етнокультурні процеси у містах і містечках українського порубіжжя: дослідницькі акценти. *Матеріали міжнародної конференції, Івано-Франківськ, 23 лютого 2006 р.* 2006. С. 3–7.

його формування. Подібно до українсько-польського воно було сформоване внаслідок політичних домовленостей під час Ялтинської та Потсдамської конференції, а остаточно оформлене в повоєнні роки. Особлива увага у дослідженні польських науковців була приділена суспільному пограниччю – смузі населення, яке мешкає по обидва боки кордону і пов'язане між собою різними економічними, родинними і культурними зв'язками, хоча і розділене політичною границею. Пограниччя в даному випадку розумілося як територія (простір) взаємного впливу, проникнення, зіткнення суспільних, культурних і політичних явищ сусідніх народів, в результаті чого настає взаємне перенесення культурних цінностей, створених двома народами. Зацікавлення регіональним географічним, культурним і етнічним пограниччям зумовило створення власне міждисциплінарного колективу дослідників¹⁰⁴.

Серед матеріалів на тему пограниччя, які вийшли друком в останні роки, заслуговують на увагу праці львівського професора Романа Кирчіва. У своїх наукових розвідках, порушуючи питання етнокультурного пограниччя, вчений зосередився на характеристиці методологічних засад і предмета дослідження цих територій, а також запропонував аналіз власних польових обстежень з околиць містечок Венгожево і Бельськ Підляський. Науковець приділив багато уваги темі української етнічної території на українсько-польсько-білоруському пограниччі, яке, на його думку, було привласнене сусідами в результаті депортацій і примусового переселення місцевих мешканців українського походження¹⁰⁵. Надзвичайно важливою проблемою на цих територіях є “штучна асиміляція рідного українського елемента”¹⁰⁶, слабке збереження молодим поколінням релігійної та етнічної ідентичності в умовах чужого, а часом ворожого середовища, як і недостатня передача рідної мови та традиційної культури від батьків до дітей.

¹⁰⁴ *Otwarta granica: raport z badań na pograniczu polsko-niemieckim 1991–1993 / pod red. S. Lisieckiego. Poznań, 1995. 387 s.*

¹⁰⁵ Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження. *Народознавчі зошити*. 2009. Зощ. 5–6. С. 595.

¹⁰⁶ Кирчів Р. Польові нотатки і матеріали з етнокультурних перехресть. *Там само*. 2012. Зощ. 2. С. 231.

Інноваційний характер мають спільні багаторічні дослідження українсько-польського пограниччя, які здійснювали польський професор Лех Мруз і український дослідник Роман Чмелик в рамках зазначеної співпраці між Інститутом етнології та культурної антропології Варшавського університету та Інститутом народознавства Національної академії наук України. На основі спільно зібраного польового матеріалу по обидві сторони українсько-польського кордону в 2006–2013 роках, який знаходиться в архівах цих двох інституцій, у співавторстві опубліковано кілька наукових статей і виголошено доповіді на міжнародних конференціях. Основні питання, на яких зосередилися дослідники – характеристика території пограниччя, доля етнічних і місцевих спільнот у період творення кордону, дві різні пам'яті по обидві сторони колючого дроту, декларації етнічної та релігійної належності населення по різні сторони державного кордону, ставлення до кордону сьогодні¹⁰⁷. Вважаємо, що використана методика спільної розмови з інформаторами у прикордонній зоні, незалежно від їхньої національності і громадянства, дозволила дослідникам максимально об'єктивно проаналізувати сучасну ситуацію і зробити виважені висновки.

Специфічною рисою тої співпраці є застосування нових методів спільної розмови і спільного аналізу розповідей респондентів по обидві сторони кордону, незалежно від мови й етнічного походження. Дослідники усвідомлювали, що такий метод може викликати певну кореляцію звичної поведінки інформаторів, зокрема більшу стриманість і самоконтроль, в присутності вчених з двох різних країн. Проте водночас були переконані, що обраний метод може дати об'єктивніші результати, а також мінімізувати відмінності між дослідницькими школами, способами проведення польових досліджень й аналізу відповідей.

¹⁰⁷ Czmełyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką. *Na pograniczu "nowej Europy"*. S. 65–96; Idem. Sąsiedztwo przez drut kolczasty. *Przegląd wschodni*. T. XII, zesz. 3 (47). S. 579–617.

На основі зібраного матеріалу в останні роки вийшли друком ряд статей Романа Чмелика, які присвячені проблематиці українсько-польського пограниччя не тільки українською мовою, але й польською, німецькою, англійською, що в свою чергу наближує і робить доступнішою українську етнологію науковцям з інших країн. Львівський дослідник зосереджується на питаннях актуальності¹⁰⁸ та важливості нових підходів у здійснюваних дослідженнях пограниччя, в тому числі польових¹⁰⁹ для української етнології. В його статтях порушуються проблеми труднощів і складності студій, пов'язаних зі специфікою території “між”, яка завжди знаходиться на маргінесі, в ролі провінції, і ментальністю людей “in-between” із ситуаційними і змінними ідентичностями, що живуть у після радянських умовах¹¹⁰. Особливу увагу дослідник приділяє ставленню місцевих мешканців до нового кордону, який утворився після Другої світової війни, впливу зміни типу українсько-польського пограниччя на трансформацію категорії свій/інший/чужий¹¹¹. До доробку науковця належить ряд публікацій, присвячених збереженню і популяризації спільної культурної спадщини на українсько-польському пограниччі, особливо тої її частини, яка знаходиться у музейних зібраннях¹¹².

¹⁰⁸ Chmelyk R. Ethnographische Forschungen zu den Bojken und Huzulen in der Westukraine in den Letzten zwanzig Jahren. *Galizien: ethnographische Erkundung bei den Bojken und Huzulen in den Karpaten*. S. 143–148; Idem. The Polish-Ukrainian bordelands: the current situation and perspectives on research into ethno-cultural processes. *Exploring home, neighbouring and distant cultures*. S. 139–152.

¹⁰⁹ Чмэлык Р. Новые подходы к полевым исследованиям украинско-польского пограничья. *Полевые этнографические исследования*. С. 242–246; Чмелик Р. Спільне дослідження етнокультурних процесів на українсько-польському пограниччі. *Українська культура: з нових досліджень*. С. 61–72.

¹¹⁰ Чмелик Р. Пограниччя – земля любові та розбрату. *Na pograniczu “nowej Europy”*. S. 53–61; Chmelyk R. Die Polissja und ihre Bewohner. *Tschernobyl: Expeditionen in ein verlorenes Land*. Freiburg, 2011. S. 39–51.

¹¹¹ Чмелик Р. Відображення в пам'яті місцевого населення процесу творення радянсько-польського кордону в Україні (1939–1951 рр.). *Народознавчі зошити*. 2011. Зош. 6. С. 947–952; Його ж. Ставлення мешканців українсько-польського пограниччя до кордону. *Народознавчі зошити*. 2012. Зош. 1. С. 34–39; Його ж. Вплив зміни типу українсько-польського пограниччя на трансформацію категорій свій/інший/чужий. *Народознавчі зошити*. 2012. Зош. 2. С. 191–200; Czmelyk R. Swój/inny/obcy na pograniczu ukraińsko-polskim. *Etnograficzne wędrówki po obszarach antropologii: tom w darze dla profesora Lecha Mroza / red.: L. Smyrski, K. Waszczyńska*. Warszawa, 2013. S. 137–150.

¹¹² Chmelyk R. Role of the Ethnographic Museums for Creating Europe Without Borders. *Challenges for Ethnographical and Social History Museums looking to the new millennium*. 2000. P. 295–305; Czmelyk R. Ukraińsko-polskie pogranicze: ochrona dziedzictwa kulturowego na styku kultur. *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*. Zamość, 2006/2007. T. IV. S. 13–19; Idem. Tożsamość mieszkańców pogranicza w kontekście działalności naukowo-upowszechnieniowej muzeów lwowskich. *Problemy rozwoju turystyki na Wileńszczyźnie, Mazowszu, Podlasiu, Wołyniu i Podolu*. 2006. S. 359–363; Чмелик Р. Культурна спадщина сучасного

Проаналізовані вище монографії, статті, матеріали конференцій та семінарів не повністю вичерпують бібліографію досліджень українсько-польського пограниччя, але дають загальні відомості про стан наукової розробки теми та значною мірою відображають існуючу ситуацію із дослідженням порубіжжя в сучасній українській і польській етнології та суміжних науках. До аналізу видань не включено чисельної науково-популярної та історико-мемуарної літератури з теренів українсько-польського пограниччя на взірець історико-краєзнавчої розвідки Юрія Гаврилюка “Краї руські Бельськ, Мельнік, Дрогичин. Русини-Українці на Підляшшю – факти і контрверсії”¹¹³ або різноматичного і різножанрового альманаху “Між сусідами”¹¹⁴, який видавала краківська Фундація Святого Володимира Хрестителя Київської Руси. Вважаємо, що при критичному осмисленні польська і українська література подібного характеру може бути залучена для більш об’єктивного розкриття процесів формування образу “чужого” по обидва боки кордону, функціонування гетеростереотипів, трансформації міжетнічних відносин тощо.

Отже, в сучасній етнології існує потреба всебічного дослідження українсько-польське пограниччя. Водночас пріоритетними у комплексі питань виступають проблеми ідентичності місцевого населення цього регіону. Практична відсутність відповідних досліджень у вітчизняній етнологічній науці та незначна кількість праць польських науковців вказує на необхідність вивчити і узагальнити існуючий досвід на основі сучасних теоретико-методологічних засад. Максимальну об’єктивність наукового аналізу стану, тенденцій і динаміки формування етнічної, релігійної,

українсько-польського пограниччя в контексті міжетнічних відносин. *Народознавчі зошити*. 2015. Зош. 1. С. 91–98; Його ж. Культурна спадщина українсько-польського пограниччя: етнічна приналежність і суспільна відповідальність. *1914–2014: від війни імперій до діалогу культур (культурна спадщина: трактування, збереження, спільна відповідальність)*: матеріали міжнародної наукової конференції, Львів, 14–15 листопа. 2014 р. Львів: Бізнес Консалтинг Плюс, 2015. С. 66–70.

¹¹³ Nawryluk J. “Kraje ruskie Bielsk, Mielnik, Drihiczyn”: Rusini-Ukraińcy na Podlaszu: fakty i kontrowersje. Kraków, 1999. 240 s.

¹¹⁴ Між сусідами: альманах Фундації Святого Володимира Хрестителя Київської Руси. Краків, 1999. Вип. 9. 334 с.

культурної ідентичності населення на вказаній території допоможе забезпечити широке залучення найновіших польових матеріалів етнологів двох країн.

У дослідженнях етнографічних районів на українсько-польському пограниччі ніколи не вивчалися питання впливу кордону на ідентичність місцевого населення та їх щоденне життя. Найчастіше українські науковці ставили перед собою завдання і мету пошуку і дослідження “свого” і “своїх” за кордоном, апріорі відсуваючи на другий план “інших” чи “чужих”. Поза увагою дослідників опинявся аналіз трансформації етнокультурних процесів в контексті виникнення нового кордону, міжетнічних відносин у місцевих спільнотах, взаємовпливів і стосунків між релігійною та етнічною чи національною ідентичністю мешканців прикордоння тощо. Усе це разом свідчить про необхідність проведення комплексних і систематичних досліджень українсько-польського пограниччя в контексті теперішнього інтенсивного розвитку євроінтеграційних процесів в Україні.

Інноваційність і особливості дослідження сучасного українсько-польського пограниччя в контексті антропологічного аналізу державного кордону, етнічних меж та ідентичності населення зумовлюють специфіку використання фактологічної та джерельної бази дослідження. Основою написання наукової праці стали теоретико-методологічні засади вивчення феномену пограниччя, напрацьовані українськими та зарубіжними вченими, і власний польовий матеріал. В Україні за часів незалежності і тим більше в період бездержавності чи відносної державності дослідження подібного характеру взагалі не проводилися і відповідний матеріал цілком не збирався науковими інститутами, архівами, музеями чи бібліотеками. З цієї причини неможливо було використати архівні, бібліотечні чи музейні матеріали, оскільки їх просто не було. Зібрані польові матеріали польськими дослідниками в останні десятиліття не зовсім відповідали застосованим нами

спеціальним методологічним підходам в роботі з респондентами для нагромадження і опрацювання фактологічних та інтерпретативних даних.

Співпраця над проектом українських і польських науковців, проведення спільних інтерв'ю, що творять джерельну базу дослідження, передбачала узгодження методики збору польового матеріалу, застосування взаємоприйнятних теоретичних засад, випрацювання та впровадження у науковий обіг двосторонньо прийнятних формулювань, термінів та дефініцій. Спільне дослідження вчених сусідніх держав дало підстави для максимально об'єктивного опрацювання записаних розповідей, які становлять основу джерельної бази.

Під час проведення дослідження доводилося ознайомлюватися із значною кількістю документальних та речових джерел, які використовуються в постійних експозиціях чи на тимчасових виставках у обстежуваних населених пунктах, зокрема шкільних, сільських та повітових музеях. На жаль, переважна більшість шкільних і сільських музеїв, які існують при будинках культури, послуговуються не облікованими речами, фотографіями і документи, які випозичені у місцевих мешканців на тимчасове експонування. Також дуже часто такого характеру джерельний матеріал не тільки не облікований, але й не атрибутований належним чином. Інколи майже неможливо встановити його походження чи більше довідатися про історію того чи іншого предмету. З огляду на це його можна залучати для аналізу ситуації чи явища у загальному контексті, але практично неможливо на нього покликатися. Повноцінне використання подібних предметів у якості джерельної бази значно занижувало би достовірність самого дослідження.

В ході досліджень протягом 2006–2013 років у прикордонній зоні та поблизу неї по обидві сторони українсько-польського кордону було здійснено обстеження 70 населених пунктів переважно у сільській місцевості. Зокрема польвий матеріал збрано у селах Сянки, Беньова, Боберка, Лопушанка, Верхнє Висоцьке Турківського району Львівської

області та Виців, Мшанець, Галівка, Тернава Старосамбірського району Львівської області. Проведено також інтерв'ю з мешканцями міста Шацьк, сіл Кошари, Ольшанка, Перешпа, Острів'я, Пулемець, Мельники, Грабове, Адамчуки, Забужжя Шацького району Волинської області. У Любомльському районі Волинської області обстежено населені пункти Столинські Смоляри, Гуца, Борове, Рівне, Полапи. Джерельну базу дослідження якісно поповнили матеріали експедицій у Бещадський повіт Підкарпатського воєводства Республіки Польща (села Бистре, Процісне, Устиянова, Жлобек, Журавин); Влодавський повіт Люблінського воєводства Республіки Польща (Собібор, Малоземці, Воля Угруска, Збереже); Грубешівський повіт Люблінського воєводства Республіки Польща (Сагринь, Мірче, Шиховичі, Смолигів)¹¹⁵. Під час етнографічних виїздів проведено інтерв'ю з понад 400 особами двох статей у віці від 18 до 90 років. Респонденти належали до різних соціальних груп і професій, серед яких були селяни, сезонні працівники, підприємці, вчителі, працівники культури, студенти, прикордонники, державні службовці, представники органів самоврядування, священники, пенсіонери тощо. Крім авторських польових матеріалів, в дослідженні використано інтерв'ю на українсько-польському порубіжжі, зібрані дослідниками Крістофером Ганном, Станіславом Стемпом, Катажиною Кулак¹¹⁶. Цінний усноісторичний польовий матеріал про особливості традиційно-побутової культури уродженців Холмщини,

¹¹⁵ Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. 90 арк.; Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. 169 арк.; Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. 428 арк.; Еспедиція у Шацькому районі Волинської області, 15–21.07.2011 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 623. 260 арк.; Еспедиція у Влодавському повіті Люблінського воєводства і Шацькому та Любомльському районах Волинської області, 11–15.07.2012 р., 11–15.08.2012 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. 366 арк.; Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у 2013 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 703. 205 арк.; Див. також: Список використаних джерел.

¹¹⁶ Hann C., Stępień S. Tradycja a tożsamość: wywiady wśród mniejszości ukraińskiej w Przemyślu. *Przemyśl*, 2000. 338 s.; Kulak K. Tożsamość etniczna w małżeństwach mieszanych na pograniczu polsko-ukraińskim. *Archiwum naukowe Instytutu etnologii i antropologii kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego*. Nr 504. 325 s.

переселених у 1940-х роках до Львівської області зібрала й інтерпретувала київська дослідниця Валентина Борисенко¹¹⁷. В контексті дослідження пограниччя записані спогади українців допомагають зрозуміти соціокультурні процеси в змішаному українсько-польському середовищі.

Для дослідника ідентичностей пограниччя, важливим залишається і спосіб опрацювання польового матеріалу, а також вибору із розширених інтерв'ю тих фрагментів, які найоптимальніше відображають погляди респондента. В сучасній етнології існує усталена методика такого вибору, як зауважує етнометодолог Марек Чижевський (Marek Czyżewski): “Досить загальна стратегія етнографів полягає в тому, що розповідь інформатора є певним підтвердженням тези аналітика”¹¹⁸. Разом з тим, характер пропонованого дослідження, особливості польового терену та його населення схиляють до вибору тих розповідей, які, через порівняння з іншими, можна вважати репрезентативними, а не такими, що верифікують задану наперед дослідницьку гіпотезу.

1.2. Методологія та понятійний апарат

Науковий інтерес до вивчення кордонів, прикордонних територій і, загалом, пограниччя у країнах Центрально-Східної Європи посилювався після розвалу соціалістичного табору і розпаду Радянського Союзу. Польські дослідження етнічного пограниччя почали активно розвиватися у 90-х роках ХХ століття і вони мали міждисциплінарний характер. Здебільшого ними займалися кілька провідних наукових осередків: опольський, цешинський, краківський, варшавський, лодзький, білостоцький і вроцлавський¹¹⁹. В той

¹¹⁷ Борисенко В. Традиційна культура українців – переселенців з Холмщини (на матеріалах усної історії). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2015. Вип. 51. С. 581–631; див. також: Борисенко В. Етнокультурні зв'язки українців та поляків Поділля (кінець ХІХ – початок ХХ століття). Київ: ІМФЕ НАН України, 2014. 206 с.

¹¹⁸ Czyżewski M. Interakcjonizm i analiza konwersacyjna jako sposoby badania biografii: etnografia wobec etnometodologii. *Metoda biograficzna w socjologii* / pod red. J. Włodarka, M. Ziółkowskiego. Warszawa: PWN, 1990. S. 222.

¹¹⁹ Michalska M. Religijność na pograniczu: Polacy na Zaolziu. *Czeski Cieszyn*, 2006. S. 55; Pokojka J. Granice na pograniczu? Przypadek pogranicza polsko-słowackiego Sromowce Niżne – Czerwony Klasztor. Warszawa:

час як українські студії етнічного пограниччя почали активізуватися на початку ХХІ століття. Щоправда, львівський осередок у 80–90-х роках ХХ століття проводив комплексні історико-етнографічні дослідження пограничних етнографічних районів України, наприклад Бойківщини, Гуцульщини чи Полісся¹²⁰. Проте в той час здебільшого використовувалася методика регіонального вивчення народної традиційної української матеріальної та духовної культури, але поза увагою залишилися пограничні кроскультурні явища в контексті співжиття сусідніх етносів. Тому питання про опрацювання понятійно-термінологічного апарату у проблематиці дослідження пограниччя в українській етнології та соціології перебуває лише на початковому рівні. З цього огляду польські дослідники мають значно більший досвід і повніші напрацювання щодо сучасного розуміння і розкриття універсального характеру пограниччя як суспільного явища. За твердженням професора Романа Кирчіва, особливість функціонування нового смислового семантичного навантаження цього поняття як духовного, культурного суміжжя у сучасній польській гуманітарній науці стало поштовхом для його поширення на східнослов'янському науковому терені¹²¹.

Поняття “пограниччя” тісно пов’язане із поняттям “границя” і, на думку сучасного польського дослідника Гжегожа Бабінського, вони перебувають у складних відносинах подібності та опозиції. Подібність їх виявляється не тільки в етимологічному сенсі, але і в емпіричній реальності. Пограниччя, у їх просторовому розумінні, завжди утворювалися довкола границь, а часом самі були у певному значенні ними. Проте найчастіше міждержавні межі виникали на вже наявних культурних чи етнічних пограниччях, які функціонували раніше природнім і неформальним

Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017. 266 s.; Ćwiek-Rogalska K. Zapamiętane w krajobrazie: krajobraz kulturowy czesko-niemieckiego pogranicza w czasach przemian. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017. 215 s.

¹²⁰ Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1983. 304 с.; Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1987. 472 с.; Полесьє. Матеріальна культура. Київ: Наукова думка, 1988. 448 с.

¹²¹ Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження. *Народознавчі зошити*. 2009. Зош. 5–6. С. 594.

способом. Кордон означає кінець чиєїсь влади, юрисдикції, власності тощо. Натомість, пограниччя за своїм змістовим навантаженням є певним запереченням чи, можливо, викликом для кордонів. Останні встановлюють для того, щоб розділити, а перші – еднають, оскільки містять елементи щонайменше двох культур. Кордон – це порядок встановлений, пограниччя – природній, спонтанний визначник поширення культур, етносів, ідей чи системи цінностей¹²².

Оскільки термін і поняття “пограниччя” з’явилися як похідні від слова “границя”, то для повноти аналізу доцільно на початку навести визначення останнього у довідковій літературі. Сучасний “Етимологічний словник української мови” подає дуже лаконічну дефініцію, яка окреслюється одним словом: “Границя – кордон”¹²³. У його наступному томі знаходимо також скупе пояснення “Кордон – межа, рубіж”¹²⁴. Практично аналогічну інформацію подає десяти томний “Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)”, пояснюючи термін “границя” через два інших, одне з яких є простим повторенням – “границя, рубеж”¹²⁵. У “Новому тлумачному словнику української мови” гасло “границя” взагалі відсутнє, натомість цей термін вживається як синонім поняття “кордон” – “межа, що розділяє території держав; границя, рубіж”¹²⁶. Вищенаведені цитати дають підставу стверджувати, що основним семантичним навантаженням слова “границя” є його однозначне, лінійне трактування в сенсі державного кордону і лише інколи подається його ширше значення як поняття, яке стосується обмеження чи окреслення чогось. Подібну ситуацію із відсутністю гасла “границя” спостерігаємо в Українській радянській енциклопедії. Натомість гасло “кордон”, незважаючи на повніше розкриття, семантично окреслюється лише

¹²² Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. S. 42.

¹²³ Етимологічний словник української мови: в 7 т. Київ, 1982. Т. 1: А–Г. С. 584.

¹²⁴ Там само. Т. 3: Кора–М. С. 14.

¹²⁵ Словарь древнерусского языка (XI–XIV

язык, 1989. Т. 2: (възалкати–

добродѣ тельникъ). С. 385.

¹²⁶ Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко. Київ: Аконті, 2001. Т. 2: Ж–ОБД. С. 30.

однією дефініцією: “Кордон (франц. *cordon* – шнур, мотузка). Кордон державний – лінія, що встановлює межі сухопутної і водної території держави, її повітряного простору”¹²⁷.

Одну з перших спроб ширшого осмислення термінів “границя” і “кордон” із зазначенням їх семантичних варіантів, хоча також синонімічних, фіксуємо у академічному “Словнику української мови”: “Границя – 1. Лінія, що розділяє які-небудь території; смуга поділу. // Лінія, яка відділяє територію одної держави від території іншої або води суміжних держав; кордон”¹²⁸ і “Кордон – 1. Межа, що розділяє території держав. // Межа між чим небудь. 2. *рідко* Прикордонна або інша військова сторожа”¹²⁹. Загалом можна стверджувати, що довгий час в українській науці зазначені терміни не розглядалися і не використовувалися як категорії чи явище, що мають полісемантичну основу.

Аналіз поняття “пограниччя” також пропонуємо розпочати із дефініцій, які знаходимо у довідковій літературі, а вже пізніше прослідкувати їх функціонування у наукових виданнях. Відразу необхідно зазначити, що в деяких українських енциклопедіях і словниках слова “пограниччя”, “прикордоння”, “порубіжжя” просто відсутні. Наприклад, їх не знаходимо у чотиритомному “Словарю української мови”, упорядкованого Борисом Грінченком на початку ХХ століття¹³⁰, чи в “Українській радянській енциклопедії”¹³¹, яка виходила друком у 70–80-х роках цього ж століття. В “Етимологічному словнику української мови” слова “пограниччя”, “приграниччя” подано як похідні у гаслі “границя” і їх зміст розкрито досить лаконічно – “місце вздовж кордону”¹³². Водночас слово “прикордоння” знаходимо у гаслі “кордон” і воно значить “територію, розташовану біля

¹²⁷ Українська радянська енциклопедія / голов. ред. М. П. Бажан. 2-ге вид. Київ: Головна редакція УРЕ, 1980. Т. 5: Кантата–Кулики. С. 398.

¹²⁸ Словник української мови. Київ: Наукова думка, 1971. Т. 2: Г–Ж. С. 156.

¹²⁹ Там само. Т. 4: І–М. С. 286.

¹³⁰ Словарь української мови / уряд. Б. Грінченко. Київ, 1959. Т. 3: О–П. 506 с.

¹³¹ Українська радянська енциклопедія. 1983. Т. 9: Поплужне–Салуїн. 560 с.

¹³² Етимологічний словник української мови: в 7 т. Київ, 1982. Т. 1: А–Г. С. 586.

кордону, вздовж кордону”¹³³. Як бачимо, запропонована семантика цих термінів майже ідентична і їх вповні можна використовувати як синоніми. У сьомому томі “Словника української мови” подано терміни “прикордоння – територія, розташована біля кордону”, “прикордонний – розташований біля кордону, вздовж кордону” і “прикордонна смуга – призначена для охорони кордону”¹³⁴. Там же знаходимо слово “порубіжний” і дуже просте пояснення до нього у вигляді синоніма – “прикордонний”¹³⁵. Виданий у 2001 році “Новий тлумачний словник української мови” у чотирьох томах також подає дуже коротеньке визначення терміну: “пограниччя – місцевість біля кордону” і відразу пропонує пояснення прикметника “пограничний” – “який межує з чим-небудь; суміжний, прилеглий”¹³⁶. Зауважимо, що дефініція похідного прикметника подана у більш універсальному значенні, ніж базовий іменник. Вищенаведені приклади дуже простого і прямолінійного трактування цього широкого і багатозначного поняття в основних українських енциклопедичних та словникових виданнях наочно ілюструють недостатню його контекстуалізацію у вітчизняних суспільних науках.

Найповніше розкрито зміст поняття “pogranicze” польською мовою у академічному “Польсько-українському словнику”, який подає три варіанти його можливого перекладу на українську. Перше, це пряме значення “пограниччя, прикордоння” і переносне “на рубежі, на межі, на грані, на зламі”; друге, “окраїна” країни чи області; третє, “околиця, окраїна” села чи міста¹³⁷. Для порівняння наведемо приклади тлумачення слова “пограниччя” у польській довідковій літературі. Один із словників польської мови ще на початку ХХ століття характеризував це поняття як місце поблизу кордону, окраїни, берег¹³⁸. Натомість у сучасних польських словникових виданнях, за

¹³³ Там само. 1989. Т. 3: Кора–М. С. 14.

¹³⁴ Словник української мови. 1976. Т. 7: Поїхати–Приробляти. С. 643.

¹³⁵ Там само. Т. 7. С. 293.

¹³⁶ Новий тлумачний словник української мови. 1998. Т. 3: ОБЕ–РОБ. С. 486.

¹³⁷ Польсько-український словник. Київ, 1959. Т. 2, ч. 2: О–Р. С. 234.

¹³⁸ Słownik języka polskiego. Warszawa, 1908. Т. IV. S. 468.

твердженням українського вченого Романа Кирчіва, “переносне значення слова «progranicze» набирає істотного смислового розширення і модифікації”. Окрім терену поблизу кордону, воно ще значить “і період, стан чи простір, в якому межують зі собою дві культури, епохи і тому подібне” чи “стик наближених сфер, царин”. Отже, “це друге значення однаково співвідноситься як з географічним простором, так і з культурним і часовим”¹³⁹.

Дуже подібно за семантичним значенням до варіантів, поданих в українській довідковій літературі, пояснюється слово “пограничье” в словнику російської мови під авторством С. Ожегова, де воно означає “пограничная полоса, зона”¹⁴⁰. З цього огляду вважаємо за доцільне розглянути функціонування термінів “прикордонна смуга” чи “прикордонна зона” в довідковій літературі.

Кардинально відмінну картину у порівнянні з вищенаведеним аналізом терміну “кордон” спостерігаємо із визначенням юридичних термінів, що стосуються окреслення “прикордонної смуги” чи “прикордонної зони”, які мають безпосередній стосунок до державного кордону. Наприклад, в “Українській радянській енциклопедії” знаходимо досить детальне визначення терміну “прикордонна смуга”: “в СРСР частина прикордонної зони, що безпосередньо прилягає до кордону державного з іншими країнами і в якій встановлено певний режим відповідно до Положення про охорону державного кордону, затвердженого Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5.VIII 1960 (зі змінами від 10. VI 1971). Ширина П. с. – до 2 км від лінії державного кордону на суші або від берегів прикордонних рік чи озер. В’їзд і проживання в П. с. допускається лише з дозволу прикордонних військ. Контроль за пропискою й проживанням, виконанням усіх видів робіт (лісозаготівля, випас худоби, водокористування тощо) покладено також на

¹³⁹ Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження. С. 594.

¹⁴⁰ Ожегов С. Словарь русского языка. Москва: Русский язык, 1990. С. 529.

прикордонні війська”¹⁴¹. У тому ж виданні наведено ще один, ширший (у просторово-територіальному окресленні) термін “прикордонна зона”: “в СРСР територія районів, міст, сільських або селищних Рад народних депутатів, що прилягають до кордону державного. До П. з., там, де її встановлено, включають також територіальні й внутр. морські води СРСР і рад. частину вод прикордонних річок і озер. П. з. за Положенням про охорону держ. кордону СРСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5.VIII 1960 (зі змінами від 10.VI 1971), встановлює Рада Міністрів СРСР або за її дорученням Рада Міністрів союзних і авт. республік. В’їзд на тер. П. з. особам, які не мають там постійного місця проживання, без дозволу органів внутр. справ заборонено”¹⁴².

Отже, зустрічаємося із широкими і детальними описами конкретних термінів, які дають досить вичерпну і точну інформацію про їх юридичний, військовий і політичний зміст згідно з чинним законодавством Радянського Союзу. Виглядає, що маємо справу із докладним перенесенням у довідкову літературу визначень, запозичених із законодавчих документів, семантичну спрямованість яких акцентовано на певних заборонах чи обмеженнях вільного пересування громадян. Вони практично не розглядаються в контексті категорії “прикордоння” як синоніму досить широкого, загального поняття “пограниччя”.

Оскільки українсько-польський кордон до 1991 року функціонував як радянсько-польський кордон, то доцільно звернути увагу на дефініцію прикордонної смуги в “Большой советской энциклопедии”: “Пограничная полоса – часть территории, прилегающая к государственной границе. Ширина сухопутной П. п. в СССР: 4 м, 500 м, 7,5 км и 22 км от линии государственных границ, ширина морской П. п. – 7,5 км и 22 км. Каждое государство устанавливает свои границы с соответствующими

¹⁴¹ Українська радянська енциклопедія. Т. 9: Поплужне–Салуїн. С. 86.

¹⁴² Там само. С. 86.

международными нормами. В пределах П. п. действуют особые правила, регулирующие работу и права органов пограничной охраны по обеспечению неприкосновенности границ и борьбе с их нарушителями, по политич. охране границ и борьбе с контрабандой, поддержанию общественного порядка, по защите пограничного населения от вооруженных нападений и охране от расхищения водных богатств в пределах морской полосы. П. п. в СССР устанавливается Советом Министров СССР¹⁴³. Можна зауважити, що українська версія є спрощеним варіантом, похідною від російської, яка вирізняється докладнішою цифровою деталізацією і більшою насиченістю “залякуючої” мілітарної термінології.

Сучасний електронний “Словник законодавчих термінів” так окреслює поняття “прикордонна зона” – “зона місцевості завширшки не більш ніж 30 кілометрів від кордону. Одиниці адміністративного поділу, які можуть бути визнані прикордонною зоною, визначають держави у двосторонніх угодах¹⁴⁴. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху (ст. 2) від 28 березня 2008 року дещо конкретизує поняття прикордонної зони на межі цих двох держав – це “територія адміністративних одиниць держав Договірних Сторін, наведених у Додатку 1 до цієї Угоди, яка не перевищує 30 кілометрів від спільного кордону; якщо частина такої адміністративної одиниці лежить на відстані між 30 та 50 кілометром від лінії кордону, то вона тим не менш визнається частиною прикордонної зони”¹⁴⁵.

Інше електронне джерело за авторством В. Антонова подає наступне означення прикордонної зони – це “прилегла до держ. кордону певна частина тер. даної д-ви, в межах якої запроваджується спец. правовий режим. В Україні визначався Законом «Про державний кордон України» (1991). Ним

¹⁴³ Большая советская энциклопедия / глав. ред. Б. А. Введенский. 2-е изд. Москва: Большая советская энциклопедия, 1955. Т. 33: Печь–Польцин. С. 366.

¹⁴⁴ Прикордонна зона. *Словник законодавчих термінів*. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1078.24768.0> (дата звернення: 09.06.2015).

¹⁴⁵ Там само.

було встановлено порядок в'їзду, проживання, переміщення осіб у П. з., користування її землями, надрами, водами, лісами та ін. природ. ресурсами, проведення у ній відповід. робіт тощо. Ця зона встановлюється, як правило, в межах адм.-тер. одиниць (району, міста, сільс. чи селищ, ради), які прилягають до держ. кордону. В'їзд до П. з. особам, які там постійно не проживають, без дозволу відповід. органів заборонявся, за винятком випадків, передбачених зак-вом. Тепер замість терміна «прикордонна зона» вживається термін «прикордонний район»¹⁴⁶.

Вважаємо за необхідне подавати повністю цитати, оскільки вони дають нам можливість виразно зрозуміти і окреслити понятійно-термінологічний апарат досліджуваних категорій і явищ та краще зрозуміти їх політико-правовий контекст, що безпосередньо впливав на формування етнокультурної складової пограниччя і ментальності його мешканців. Вищенаведені дефініції загалом дуже схожі за своїм значенням і відрізняються хіба що цифровими показниками. Усі вони підкреслюють особливий статус територій вздовж кордону, перебування в межах яких регламентувалося чиним законодавством. Тобто основний акцент у Радянському Союзі та сучасній Україні робиться на спеціальному (обмежувальному і заборонному) правовому режимі прикордонної смуги і зони.

Для порівняння варто навести приклад з польської версії “Вікіпедії”, яка окреслює прикордонну зону як територію сільських громад, що прилягає до державного кордону. У випадку, якщо ширина прикордонної зони таким чином не сягає 15 км, то до цієї зони включають також територію безпосередніх сусідніх громад. Лінію прикордонної зони визначає Головний комендант прикордонних військ¹⁴⁷. Звертає на себе увагу відсутність будь-

¹⁴⁶ Антонов В. Прикордонна зона. *Циклоп – енциклопедії та словники*. URL: <http://cyclop.com.ua/content/view/1267/58/1/1/> (дата звернення: 09.06.2015).

¹⁴⁷ Pogranicze (obszar). *Wikipedia: wolna encyklopedia*. URL: [http://pl.wikipedia.org/wiki/Pogranicze_\(obszar\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Pogranicze_(obszar)) (дата звернення: 09.06.2015).

яких згадок про спеціальні правові статуси цієї території та значно нижчий ранг державної установи чи, навіть, особи, яка відповідає за визначення її меж, у порівнянні з українським аналогом.

В подальших дослідженнях детальніше простежимо, як ця різниця вплинула на інваріантність ставлення до кордону місцевого населення по обидва його боки та прибулих ззовні осіб, формування особливого соціопсихологічного типу людей пограниччя в колишньому Радянському Союзі, які в прямому і переносному значенні жили і постійно перебували у “пограничній ситуації”. За визначенням, поданим у “Філософському словнику”, “погранична ситуація” – “термін у філософії екзистенціалізму, яким позначають незвичайні психологічні стани людини, що вимагають від неї напруження всіх сил... Термін запровадив Карл Ясперс. Найчастіше він називає такі П. с.: випадок, провину, страждання і, нарешті, смерть, що цілком обезсмищує життя”¹⁴⁸. Проведені польові дослідження дають підстави стверджувати, що для мешканців прикордонної зони звичними були постійні відчуття страху, приниження, провини, оскільки вони жили в атмосфері загальної недовіри і підозрілості, а поза власним помешканням фактично перебували під цілодобовим тотальним наглядом.

Як і частина друкованої української інформаційної літератури, україномовний розділ електронної відкритої мережевої енциклопедії “Вікіпедія” станом на 2 вересня 2017 року не містив терміну “пограниччя”. Натомість у польській версії знаходимо гасло “пограниччя” – район (простір) біля кордону, який відділяє території, що відрізняються певними рисами. Найчастіше йдеться про державний кордон. На пограниччі можна спостерігати змішання певних рис з обох сусідніх територій. У I Речі Посполитій для окреслення східного пограниччя вживали термін “Креси”, а в II Речі Посполитій “Східні Креси”, тобто воєводства, які знаходилися на схід

¹⁴⁸ Філософський словник / за ред. В. Шинкарука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1986. С. 498.

від лінії Керзона¹⁴⁹. Цей приклад є ілюстрацією загального стану досліджень пограниччя по обидва боки українсько-польського кордону, тобто практичною їх відсутністю в Україні та значним доробком у Польщі.

Отже, значення понять і термінів, які тою чи іншою мірою стосуються пограниччя, у довідковій літературі здебільшого характеризують його у просторовому вимірі. Філософські, соціологічні, етнологічні словники та енциклопедії найчастіше не подають його як категорію суспільну, культурну, етнічну чи соціологічну. Йдеться як про українські видання¹⁵⁰, так і про закордонні, наприклад, про перекладений польською мовою відомий оксфордський Словник термінів зі соціології та суспільних наук¹⁵¹ чи білоруську етнографічну енциклопедію¹⁵².

Серед українських етнологів значну увагу вивченню етнокультурного пограниччя, зокрема окресленню його предметного поля і методологічних засад, приділяв Роман Кирчів. У своїх дослідженнях він зосередився також на аналізі визначення терміну “пограниччя” у сучасній українській та польській довідковій і науковій літературі. Дослідник акцентує увагу на словосполученнях “культурне пограниччя” і “етнокультурне пограниччя”, які досі в українській етнології термінологічно не визначенні. Покликаючись на польського філолога-славіста Базиля Бялокозовіча, професор Кирчів подає узагальнене “тлумачення поняття «культурне пограниччя» як утворення, формації, що виникають на територіальному суміжжі, на стиках різних етносів й на ґрунті історичного процесу зв’язків, взаємодії і взаємовпливів їхніх культур, передусім на традиційному рівні. Властиво, ідеться про амальгаму культурних інтерференцій, що зумовлюються фізичним

¹⁴⁹ Pogranicze (obszar). *Wikipedia: wolna encyklopedia*. URL:[http://pl.wikipedia.org/wiki/Pogranicze_\(obszar\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Pogranicze_(obszar)) (дата звернення: 09.06.2015).

¹⁵⁰ Мала енциклопедія українського народознавства / за ред. С. Павлюка. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. 848 с.; Павлюк С. Словник основних понять і термінів з теорії етнології. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. 256 с.

¹⁵¹ *Słownik socjologii i nauk społecznych / pod red. G. Marshalla; red. nauk. pol. wydania M. Tabin*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2008. 531 s.

¹⁵² *Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя / гал. рэд. І. Шамякін*. Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя, 1989. 575 с.

територіальним етнокультурним суміжжям двох і більше народів”¹⁵³. З наведеної цитати очевидні поєднання прямого (просторового) і переносного (культурологічного) значень терміну “пограниччя”, спроба їх синтетичного застосування та пропозиція використання терміну “суміжжя” як синонімічного поняття. Використання у визначенні конкретного терміну історичних, суспільних, політичних, культурологічних понять у контексті просторового виміру вказує на універсальний характер досліджуваного явища, що передбачає застосування міждисциплінарних підходів для його вивчення.

Дефініції поняття “пограниччя” знаходимо також в публікаціях українських і польських істориків та соціологів. Професор Сергій Троян, аналізуючи теоретичні концепції пограниччя в Україні, зазначає, що пограниччя є територією, де існують унікальні можливості обміну і культурної дифузії, а також розвитку різних форм співпраці його мешканців. Тут утворюється специфічний клімат, який сприяє як толерантності та сприйняттю культурних відмінностей, так і ворожості, конфліктам, антагонізмам. Також тут формуються різні виміри суспільної свідомості. Автор вирізняє просторовий і суспільно-культурний контексти пограниччя, а також звертає увагу на “атериторіальний” спосіб описування пограниччя¹⁵⁴. Вважаємо, що в цій науковій розвідці істотним є наголошення на амбівалентності пограниччя та контекстуалізації етноідентифікуючих факторів, які знаходяться в площині таких категорій як історична пам’ять і суспільна свідомість.

Український науковець Олексій Сухомлинов аналізує амбівалентність поняття пограниччя на прикладі поняття “Креси” і стверджує, що воно “є не стільки ім’ям власним, скільки загальним”. Покликаючись на польську

¹⁵³ Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження. С. 595.

¹⁵⁴ Trojan S. Konceptje teoretyczne pogranicza na Ukrainie. *Pogranicze: studia społeczne*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008. T. XIV: Polskie granice i pogranicza: nowe problemy i interpretacje / pod red. H. Wojar, D. Wojakowskiego, A. Sadowskiego. S. 53.

дослідницю К. Зиховську, автор пише: “Не заглиблюючись у деталі, дане поняття називає регіон, що не відповідає універсальності та виключений з неї”¹⁵⁵. У цьому випадку автор дає своє філософське розуміння пограниччя, яке сьогодні може розглядатися як суспільно-політичне, суспільне або культурно-мистецьке явище. Проте дослідник практично не приділяє уваги етнічній складовій та ролі міжетнічних контактів, які дуже часто становлять основу для специфічного розвитку різноманітних суспільно-політично-культурних процесів на цій території.

Польський науковець Анджей Садовскі (Andrzej Sadowski) пропонує виділити соціологію пограниччя в окрему субдисципліну і вирізняє три її основних аспекти – просторовий (територія, яка знаходиться при границі або далеко від центру), суспільно-культурний (суспільно-культурний контакт у певному просторі між двома або більше народами чи етнічними групами) і особисто-культурний (як місце формування нової людини і його культури)¹⁵⁶. У свою чергу, відомий дослідник українсько-польського пограниччя професор Гжегож Бабінський здійснює соціологічний аналіз національного чи, у ширшому розумінні, етнічного пограниччя у наступних вимірах: географічному, історичному, політичному, етнічному, суспільному та культурному¹⁵⁷. Необхідно зазначити, що запропонована дослідником методика і здійснений аналіз понятійно-термінологічного апарату вивчення пограниччя, зокрема польсько-українського, до сьогоднішнього дня залишаються одними з найбільш комплексних.

Професор Магдалена Зовчак з Варшавського університету, підкреслюючи метафоричний і багатозначний характер категорії “пограниччя”, визнає її більш придатною для аналізу сучасної культури, ніж категорію “ідентичності”. Польська дослідниця також підтримує тезу

¹⁵⁵ Сухомлинов О. Амбівалентність поняття пограниччя (на прикладі Кресів). *Київські полоністичні студії*. Київ, 2007. Т. 9: Європейський вимір української полоністики. С. 301.

¹⁵⁶ Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. S. 42–43.

¹⁵⁷ Ibidem. S. 43–47.

професора Майкла Герцфелда з Гарвардського університету, що сучасна антропологія хоча й не виключає “етнічності” зі свого дослідницького поля, проте зараз є більше заангажована вивченням “погранич”, і цитує його визначення цього поняття. За Герцфелдом, ним окреслюється певний фізичний простір, воно нав’язує до чогось, що знаходиться “поміж”, зони контакту, території, в якій розрив неперервності стає трохи розмитим, не таким гострим¹⁵⁸.

Здійснений аналіз функціонування поняття “пограниччя” та супутніх термінів у польській і українській довідковій та етнологічній літературі не претендує на вичерпність. Очевидно, що можна би було використати ширше коло етнологічних досліджень. Для повноти розкриття понятійно-термінологічного апарату цього міждисциплінарного явища також можна би було залучити ще й культурологічні та літературознавчі напрацювання. Проте вважаємо, що представлений матеріал є досить репрезентативним і відображає загальний стан речей. На його основі можна стверджувати, що у польській і українській довідковій літературі домінує однозначне і лінійне тлумачення цього поняття. Натомість в історичній, соціологічній, етнологічній науковій літературі українські і польські дослідники відходять від виключно просторового його сприйняття, а застосовують більш універсальний, культурологічний підхід до його вивчення. Поняття “пограниччя” щораз частіше розглядається в контексті перетину, співставлення та взаємодії культур, мов, релігій, пам’яті, світоглядних цінностей, ідентичності тощо. Особливо виразно ці методологічні підходи проявляються у польських дослідників, які широко спираються на досвід європейських і американських вчених. Українські науковці щораз більше наголошують на необхідності застосування нових теоретико-методологічних засад, проте поки що досить мало досліджень здійснено на цій основі.

¹⁵⁸ Zowczak M. Antropologia, historia a sprawa ukraińska: o taktyce pogranicza. *Lud*. Poznań; Warszawa; Wrocław, 2011. T. XCV. S. 50–51.

Щодо вивчення сучасного українсько-польського пограниччя, то видається доцільним поєднати дослідження різних семантичних навантажень цього поняття в сенсі духовного і етнокультурного суміжжя із його просторовою конкретизацією (локалізацією) довкола державного кордону. Саме ж пограниччя варто розглядати як периферію, яка знаходиться поміж двома центрами (метрополіями) і перебуває водночас в залежності від них і в опозиції до них. Дослідникам доцільно звернути увагу на особливості формування і функціонування ідентичності населення та специфічні міжетнічні відносини на пограниччі, які виникають внаслідок особливих міжлюдських контактів. Такий підхід дасть можливість проаналізувати як встановлений порядок, тобто кордон, етнічно гомогенізує, модифікує і видозмінює колись неподільне, природне, змішане середовище етнокультурного пограниччя.

Питання етнічних територій до сьогодні залишається одним із найбільш суперечливих у міждержавних відносинах. Надзвичайно важко науковцям визначити універсальні, об'єктивні, чіткі критерії меж поширення певного етносу із врахуванням особливостей кожної ситуації. До труднощів належить також відсутність ретельного комплексного обстеження пограниччя і картографування явищ матеріальної та духовної культури. Аргументи, на які зараз опираються дослідники і політики, здебільшого виступають необхідною складовою визначення етнічної та політичної належності населення порубіжжя, але не є достатніми і однаково прийнятними для сусідніх народів і держав.

Відомий дослідник Іван Лисяк-Рудницький у методологічних заувагах до аналізу формування українського народу і нації стверджує, що немає безпосереднього помосту між Україною короля Данила і гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи і Петлюри. Досягнення і традиції перших не могли бути передані безпосередньо від одних до других, потрібно було починати спочатку, що спричинило хронічну політичну незрілість

українського суспільства, його інфантильність та примітивізм¹⁵⁹. Значною мірою це стосується державотворчих процесів на пограниччі і формування сучасної державної території України та її кордонів.

З методологічної точки зору практично неможливо провести чітку і науково обґрунтовану межу між етносами, які протягом століть проживали в одній державі без жодної делімітації та демаркації етнічних меж із широко розвиненим культурним пограниччям і значним відсотком етнічно та релігійно змішаного місцевого населення. Тому бажання максимально повно окреслити територію розселення власного народу, прагнення кожної зі сторін встановити “ідеальні кордони”, використання наукових підходів на догоду принципам політичної доцільності, безумовно, призводили до міжнаціональних конфліктів за суперечні території на етнокультурному пограниччі¹⁶⁰.

Проведення “справедливих кордонів” здебільшого передбачало намагання кожної зі сторін привласнити якомога більше території. Такий спосіб мислення і активне використання поняття “споконвічні етнографічні території” можна охарактеризувати як постколоніальні. Дуже часто ці аргументи і визначення можна зустріти у дослідженнях і дискусіях науковців з країн колишнього соціалістичного табору. Тоді як сучасна наукова література на тему етнічних кордонів і етнографічних територій уникає подібних формулювань та спрощених підходів, в основі яких лежать теорії несправедливих границь і привласнених сусідніх етнічних або державних земель. Використання такого характеру теоретико-методологічних засад у науковому аналізі переважно не є результатом нових відкриттів чи польових досліджень, а зумовлене потребою зміцнити процес побудови національної

¹⁵⁹ Łysiak-Rudnycki I. Kształtowanie się ukraińskiego ludu i narodu (uwagi metodologiczne). *Łysiak-Rudnycki I. Między historią a polityką*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2012. S. 47.

¹⁶⁰ Чмелик Р. Динаміка формування українсько-польського кордону та питання етнічних територій. *Народна творчість та етнологія*. 2015. № 3. С. 35.

ідентичності і створити нову, кращу версію історії або національної міфології¹⁶¹.

У ХХ столітті питання українських етнічних територій набирало особливої ваги у найбільш переломні моменти для Європи, коли відбувалася зміна геополітичної ситуації і здійснювався переділ державних територій внаслідок розпаду імперій та виникнення нових суверенних країн. Такі умови склалися тричі – після Першої і Другої світових воєн, а також внаслідок розпаду Радянського Союзу. В двох перших випадках Україна намагалася формувати свої державні території та кордони на засадах етнічного розселення українців, у третьому – це було підтвердження існуючих границь. Кожного разу цей процес супроводжувався природнім зростанням суспільно-політичного попиту на наукове обґрунтування державного володіння територіями і окреслення їхніх меж, а, отже, і зрозумілою підвищеною активністю наукових кіл, які формували відповідну пропозицію.

На сучасному етапі питання українських етнічних територій актуалізувалося після проголошення Україною незалежності в 1991 році. Тоді суспільні та гуманітарні науки намагалися позбутися марксистсько-ленінських теоретико-методологічних засад і бралися за теми, які були заборонені у Радянському Союзі. До таких, зокрема, належало питання етнічних територій. У 1992–1993 роках, практично відразу після визнання світом української незалежності, у найстаршому науково-популярному часописі України “Наука і суспільство” публікується ряд статей київського історика Володимира Сергійчука про етнічні межі та кордони України¹⁶², що лягли в основу його майбутньої монографії “Етнічні межі і державний кордон України”¹⁶³, яка за останнє двадцятиліття кілька разів перевидавалася.

¹⁶¹ Czmelyk R., Mróz L. Sąsiedztwo przez drut kolczasty. *Przegląd Wschodni*. Т. XII, zes. 3 (47). S. 580–581.

¹⁶² Сергійчук В. Етнічні межі та кордони України: схід. *Наука і суспільство*. 1992. № 8–9. С. 12–15; Його ж. Етнічні межі і кордони України: південний схід. *Там само*. 1993. № 1. С. 28–31; Його ж. Етнічні межі та кордони України: південь. *Там само*. № 3–4. С. 10–15; Його ж. Етнічні межі і кордони України: південний захід. *Там само*. № 5–6. С. 30–36; Його ж. Етнічні межі і кордони України: захід. *Там само*. № 9–10. С. 26–31; Його ж. Етнічні межі і кордони України: північний захід. *Там само*. № 11–12. С. 11–12.

¹⁶³ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Київ, 2008. 560 с.

В цей сам час львівський географ Федір Заставний підготував книгу про українські етнічні землі, яка вийшла друком у видавничій серії “Народознавчі студії”¹⁶⁴.

За часів незалежності однією із фундаментальних тем українського народознавства вважається дослідження етногенезу українців, який найчастіше розглядають у нерозривному зв’язку із етнічною територією. Львівський етнолог Степан Павлюк пропонує для цього здійснити аналіз походження українського народу, заселення його етнічних територій та сучасного процесу етнічної самоідентифікації в Україні¹⁶⁵.

Тема етнічних меж українських територій залишається науково і політично актуальною також у XXI столітті. Київський історик і юрист Валерій Капелюшний у 2008 році на сторінках наукового видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка “Етнічна історія народів Європи” аналізує минуле і сьогодення державних кордонів та етнічних меж України¹⁶⁶. Термін українські етнічні землі й сьогодні дуже активно використовується практично у всіх галузях гуманітарної науки. Інерційне оперування поняттям і його кількісними показниками зустрічаємо, наприклад, у деяких публікаціях історика Ярослава Грицака, коли він пише, що українська Галичина становила лише чверть території та населення етнічних українських земель¹⁶⁷.

Лишень побіжний огляд сучасної літератури на тему українських етнічних земель свідчить, що в час здобуття суверенітету та національного піднесення, активації та актуалізації національних почуттів і свідомості, сформувався суспільний і державний попит на знання, які б творили політичну платформу для існування молодій держави та сприяли

¹⁶⁴ Заставний Ф. Українські етнічні землі. Львів, 1993. 176 с.

¹⁶⁵ Павлюк С. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. 248 с.

¹⁶⁶ Капелюшний В. Державні кордони та етнічні межі України: минуле та сьогодення. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 24. С. 5–11.

¹⁶⁷ Hrytsak J. Ukraine, 1914–2014: unfinished war. *1914–2014. From the war of empires to the dialogue of cultures (Heritage: interpretation, conservation, shared responsibility): materials of the international scientific conference*, Lviv, 14–15 November 2014. Lviv: Business Consulting Plus, 2015. P. 15.

формуванню нової/оновленої національної ідеї. Більше того, найрізноманітніші патріотичні сили у численних відновлених чи новостворених культурно-освітнянських, громадських, релігійних, політичних організаціях відчували необхідність у своїй діяльності опертись на прадавність, унікальність і велич української історії, культури, народу, держави. Саме в той час надзвичайно актуальними в українській гуманітарній науці стають дослідження про етнічну складову української нації, її етнічну свідомість, етнічну територію, етнічні межі тощо.

Подібний підвищений інтерес до етнічності, щоправда з інших причин, у світовій суспільній науці спостерігається у 70–80-х роках ХХ століття. У 1978 році американський антрополог Роналд Коген (Ronald Cohen) опублікував статтю “Етнічність: проблема і фокус в антропології”, в якій звертає увагу на той факт, що останнім часом терміни “культура”, “культурний” чи “племінний” замінюються більш популярними термінами “етнічність” і “етнічний”. Дослідження про суспільно-культурні спільноти чи структуру суспільних стосунків щораз частіше називаються дослідженнями про етнічні групи, етнічну ідентичність, етнічні кордони, етнічні конфлікти, етнічну співпрацю чи конкуренцію, етнічну політику, етнічну стратифікацію, етнічну інтеграцію, етнічну свідомість тощо¹⁶⁸. При цьому автор застерігає, що ідентифікація “етнічних груп” у розумінні вчених з галузі суспільствознавства часто віддзеркалює узагальнені штампи, а не вкорінені реалії. Він стверджував, що названі етнічні ідентичності ми часто приймаємо бездумно, як базову даність, яка часто довільно чи, навіть гірше того, не точно нав’язана нам літературою. Таким чином, американський дослідник наголошував, що ідентифікація етнічних груп сторонніми, наприклад антропологами, може не збігатися із самоідентифікацією членів цієї групи¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Cohen R. Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology. *Annual Review of Anthropology*. 1978. Vol. 7. P. 379.

¹⁶⁹ Ethnic group. *Wikipedia: The Free Encyclopedia*. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Ethnic_group (дата звернення: 09.06.2015).

Такі методи, коли вчений краще знає від респондента про його етнічну належність, досить успішно практикувалися як в імперіях чи тоталітарних державах, так і в новоутворених країнах для підсилення їх аргументації щодо володіння певними територіями чи формулювання претензій на частину територій за межами державного кордону. Слушно зауважує професор Роман Кирчів, що досліднику етнокультурного пограниччя необхідно позбутися “накинutoї зверху чи із суб’єктивних спонук односторонності і тенденційності”, а потрібно враховувати “точку зору і самих носіїв культури”¹⁷⁰.

Через п’ять років після публікації Роналда Когена побачила світ книга іншого американського дослідника Бенедикта Андерсона (Benedict Anderson) про походження і поширення націоналізму, в якій він пише: “...в антропологічному сенсі я пропоную наступне визначення нації: це уявлена політична спільнота – при тому уявлена як генетично обмежена і суверенна”¹⁷¹. Далі автор переконливо стверджує: “Насправді ж, будь-яка спільнота, більша за первісне поселення з безпосередніми контактами між мешканцями (хоча, можливо, й вона), є уявленою”¹⁷². У дефініції поняття “нація” двічі використовується слово “уявлена”, яке видається ключовим і яке так само виправдано можна застосувати до поняття “етнос” і похідних від нього термінів.

Питання нації як обмеженого простору аналізує британський географ Тім Еденсор (Tim Edensor) у своїй монографії про зв’язки між національною ідентичністю, популярною культурою і щоденним життям. Він стверджує, що розмірковування про націю в просторових категоріях є дуже складним питанням, яке поєднує багато процесів і теоретичних концепцій. Часто дослідники мають справу з різноманітними і багатоплановими зв’язками між простором і національною ідентичністю, які творять границі, символічні

¹⁷⁰ Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя. С. 607.

¹⁷¹ Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. С. 22.

¹⁷² Там само. С. 23.

місця, констеляції, місця проживання, сталі елементи буденності тощо¹⁷³. Для соціуму все це загалом може складатися у широке поняття “спільного дому” і свідчить про надання переваги певному ідеологічному простору. Щоправда, в його основі лежать здебільшого культурні чи суспільні, а не етнічні елементи. Таким чином, дослідник застерігає від спрощеного підходу у знаходженні взаємодії та взаємозалежності поняття “нація” і категорії “простір” через алгоритм етнічної складової.

Польський дослідник з Університету Адама Міцкевича в Познані, професор Александер Посерн-Зелінський (Aleksander Posern-Zieliński) відзначає, що об’єктивність етнічних відмінностей, які описують науковці, беруть до уваги політики і їх сприймає кожен з нас. Водночас він наголошує на тому, що критерії, які служать для наукової ідентифікації, не є точними і не можуть бути раз назавжди усталеними¹⁷⁴.

Соціолог з Великої Британії Стів Фентон (Steve Fenton) наголошує, що “етнічність” є широким терміном, який окреслює поняття походження і культури, а також як їх використовують для утримання суспільних дефініцій груп і границь між ними, але сама в собі вона нічого не пояснює. На його переконання, етнічні ідентифікації також мають інструментальний характер, метою яких є досягнення користі в політичній боротьбі. Через це етнічність у нестабільній державі набирає таких значень, які майже не зустрічаються в стабільних державах¹⁷⁵.

Британська дослідниця Маргарет Кеновен (Margaret Canovan), яка спеціалізувалася на вивченні політичної думки, пише про неможливість прийняти твердження, що зовнішні кордони держави відповідають границям народу. Водночас вона зауважує, що пошуки правдивих границь народу, наприклад під час розпаду комунізму в Югославії, призвели до

¹⁷³ Edensor T. Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. S. 55.

¹⁷⁴ Posern-Zieliński A. Etniczność: kategorie, procesy etniczne. Poznań: PTPN, 2005. S. 81.

¹⁷⁵ Fenton S. Etniczność. Warszawa: Sie!, 2007. S. 17–22.

громадянської війни і етнічних чисток тих, яких вважали представниками іншого народу¹⁷⁶. В даному випадку маємо справу з явищем використання двома сусідніми етнічними спільнотами (без їх розрізнення на великодержавні чи націоналістичні амбіції) ідентичних методів і засобів для заволодіння, на їх переконання, своїми етнічними територіями. Це дає підстави стверджувати, що населення колишніх імперій заражене імперським способом мислення. Тоді ідеологічна боротьба за свою незалежність на основі етнічних відмінностей проти імперій-завойовників часто будується на платформі, в основу якої покладено імперську засаду про винятковість власного етносу. З цього приводу Маргарет Кеновен з певністю говорить, що границі кожного народу є випадковими і може здаватися, що їх можна розширювати, проте вони все-таки й надалі залишаються границями¹⁷⁷. З антропологічної точки зору спеціальний інтерес становлять її розмірковування про міфи народу, народ як фікцію, міф і політичну реальність, а також можливість маніпулювання народом від його ж імені та інструментального використання його як цілості, так і окремих осіб, які себе з ним ідентифікують. Таким чином, при дослідженні народу/етносу необхідно пам'ятати про важливість розуміння його як певною фікційної спільноти, яку формують ним же витворені історичні уявлення чи міфи.

Польська дослідниця сучасних літературних, історичних і суспільних процесів в Польщі та Україні, а особливо на їх культурному пограниччі у його найширшому розумінні, Оля Гнатюк (Ola Hnatiuk) у своїй книзі про долю львівської інтелігенції під час Другої світової війни звертає увагу на те, наскільки сьгоднішні історичні уявлення формуються під тиском національних наративів. Вона пише: “Кожному національному наративу, центром якого є етнічна спільнота, притаманна зацікавленість передовсім долею “своїх” героїв. “Інші” можуть там відігравати певну обмежену роль, за

¹⁷⁶ Canovan M. Lud. Warszawa: Sic!, 2008. S. 11–12.

¹⁷⁷ Ibidem. S. 70.

умови, що вписуються в стереотип. Оскільки в такому наративі “свого” сприймають як жертву, а “іншого” – як ворога, ролі є заздалегідь визначені, а національність позитивних і негативних персонажів можна легко впізнати”¹⁷⁸.

У постколоніальних країнах подібні підходи застосовуються у багатьох теперішніх наукових працях, присвячених питанням етнічності та окреслення власної етнічної території. Часто вчені під впливом стереотипів чи бажання “виправити” історію ігнорують присутність “іншої” культури на пограниччі, а також замовчують або применшують роль і значення іноетнічної складової у формуванні ландшафту його ідентичності.

Вищезгадані дослідники підходять до аналізу суспільних груп, в тому числі етнічних, як уявлених та значною мірою міфологізованих. В той же час ці спільноти не позбавлені реальних можливостей впливати на суспільні та політичні процеси на окреслених територіях у межах дуже часто випадково визначених границь. При цьому важливе значення має науково коректна, позбавлена упереджень і стереотипних оцінок ідентифікація дослідниками соціуму, особливо в питаннях визначення і трактування етнічної належності його членів. Водночас можливість найрізноманітнішого використання отриманих результатів у політичних цілях і маніпулювання ними зобов’язує науковців до дуже обережного і виваженого поводження із матеріалами щодо проведення делімітації етнічних земель.

Отже, спробуємо застосувати вищезгадані методологічні підходи до аналізу поняття “етнічна територія” та окреслення критеріїв, за допомогою яких можна визначити її границі. Спочатку варто звернути увагу на певні відмінності у використанні цього терміну в англомовній, польській, російській і українській науковій та довідковій літературі, включно з найбільш доступною і популярною “Вікіпедією”. В сучасних англомовних та польських виданнях чи електронних ресурсах такі гасла практично відсутні і

¹⁷⁸ Гнатюк О. Відвага і страх / пер. з пол. М. Боянівської. Київ: Дух і літера, 2015. С. 5.

цей термін майже не вживається. Наприклад, оксфордський “Словник соціології та суспільних наук” взагалі не містить терміну “етнічна територія”¹⁷⁹.

Вживання певного етноніму в словосполученні зі словом “територія”, наприклад в польській літературі, інколи використовується у контексті належності земель до конкретної польської держави і часто тоді ототожнюється з панівним етносом, його державною/національною територією. Польський історик Станіслав Цесельський (Stanisław Ciesielski) в своїй праці про Східні Креси звертає увагу на особливу роль історичного простору у процесі національної ідентифікації¹⁸⁰. Історичні школи народів, які мають більший досвід державотворення, схильні користуватися поняттями “державної/національної території” і покликаються на відповідні періоди існування конкретного державного утворення. Натомість науковці постколоніальних країн, у яких брак наступництва державних, політичних і суспільних інституцій, частіше оперують поняттям “етнічна територія”, яке повинно забезпечити права власності конкретного народу на певному географічному просторі без прив’язки до часового контексту.

Цікаво, що російськомовна “Вікіпедія” також не подає окремого гасла “этническая территория”. Проте пошукова система відразу пропонує гасло “этническая территория белорусов” – територія їх компактного розселення як етноса, з якою пов’язаний їх етногенез і етнічна історія¹⁸¹. Основне смислове навантаження у дефініції зроблено на етногенез і етнічну історію. Гасло про етнічну територію українців там відсутнє, але відповідний матеріал знаходимо у загальному гаслі “Українці”¹⁸².

¹⁷⁹ Słownik socjologii i nauk społecznych. Warszawa, 2008. 532 s.

¹⁸⁰ Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej i problemy identyfikacji narodowej. URL: <http://www.sciesielski.republika.pl/kresy/kresy2.html> (дата звернення: 02.07.2015).

¹⁸¹ Этническая территория белорусов. *Википедия: свободная энциклопедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Этническая_территория_белорусов (дата звернення: 02.07.2015).

¹⁸² Украинцы. *Википедия: свободная энциклопедия*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Украинцы> (дата звернення: 02.07.2015).

Російські “Демографический энциклопедический словарь”, “Словарь социолингвистических терминов”, “Словарь лингвистических терминов” пропонують майже однакові визначення поняття “етнічна територія” – це територія переважного розселення даного етносу, яка включає ареал його формування і компактного розселення, а також райони змішання з іншими національностями¹⁸³. Поняття “ареал формування” передбачає певний просторовий вираз, але нічого не говорить про часовий.

Питання про визначення часових меж, які дають право щось вважати своїм, у цьому контексті звучить дещо незрозумілим або й взагалі абсурдним. За цитованими дефініціями практично позбавляються власної території народи, які з певних причин у якийсь історичний період перемістилися в межах континенту. Наприклад, угорці більше тисячі років тому втратили або/і змінили свій ареал формування. Тепер на українському Закарпатті систематично проходить святкування річниці віднайдення угорцями своєї Батьківщини із привязкою до 896 року. На вшанування 1100 річниці цієї події Посольство Угорщини в Україні організувало велику виставку у Національному музеєві ім. Андрея Шептицького у Львові. В результаті виникає логічне питання – чи можна цю дату вважати початком загарбання української етнічної території на Закарпатті, а угорців – тисячолітніми окупантами.

В цьому контексті дуже цікаві думки висловлює італійський філософ Умберто Еко (Umberto Eco), розмірковуючи про міграції, терпимість і нестерпне. Автор звертає увагу на відомі великі міграції зі сходу на захід, в результаті яких народи з Кавказу вплинули на культуру і біологічну спадковість західних націй. Дослідник також згадує про міграції так званих “варварів”, що наводнили Римську імперію та породили нові царства і нові культури, які були названі “романо-варварськими” чи “романо-

¹⁸³ Этническая территория. *Демографический энциклопедический словарь*. URL: http://demography.academic.ru/2768/ЭТНИЧЕСКАЯ_ТЕРРИТОРИЯ (дата звернення: 09.06.2015).

германськими”¹⁸⁴. Запропонований підхід до аналізу поняття “міграція” дає підстави етнологам і антропологам задуматися над наступним питанням – наскільки науково обґрунтовано і політично коректно говорити про етнічну чистоту певної спільноти і її незаперечне право на присвоєння певної території з виключним правом називати її своєю етнічною землею і ареалом формування тільки цього етносу.

Не менше запитань виникає й щодо методики визначення етнічної належності районів зі змішаним населенням. Також немає однозначної відповіді щодо питання компактного проживання населення. Математично можна вирахувати абсолютну чи відносну більшість населення певної національності в певний період, але сучасний стан може бути відображенням складних процесів депортацій, примусових переселень і міграцій у недавньому минулому. Який історичний період можна покласти в основу розрахунків, щоб беззастережно стверджувати про своє виключне право на володіння територіями? Пошук відповідей на ці запитання буде породжувати ще більше дискусійних питань.

Більшість сучасних українських вчених свої дослідження етнічних земель і твердження щодо їх меж будують на даних, аргументації та методиці Степана Рудницького та Володимира Кубійовича, світогляд і теоретико-методологічні засади аналізу яких формувалися у першій половині ХХ століття. Згідно запропонованої методології визначення етнічних територій частина українських науковців говорить про факт завоювання і кількасотлітньої окупації українських етнічних земель практично по всьому периметру сучасного державного кордону України. Наприклад, Валерій Капелюшний стверджує, що “у Росії знаходиться 291,9 тис. км², або 30,9% української етнічної території, тобто майже третина. Значно менше української етнічної території відійшло до Польщі (тут вона переважно

¹⁸⁴ Эко У. Миграция, терпимость и нестерпимое. *Information agency “Existentzia”*. URL: http://existentzia.ru/umberto_eko_migratsiya_terpimost_i_nesterpimoe (дата звернення: 15.09.2015).

мішана – Північна Лемківщина, Надсяння, Підляшшя, Холмщина), Словаччини (Південна Лемківщина) і Румунії (Мармарощина, Південна Буковина)¹⁸⁵.

Більше того, українські етнічні землі поза державною територією України (близько 290 тис. км², за твердженням Степана Павлюка з покликанням на згадану монографію Федора Заставного) пропонується вважати масивом українського “етнічного зарубіжжя”¹⁸⁶. Інший львівський вчений Степан Макарчук пише: “Саме з огляду руху українського населення в південно-східному напрямку в XVI–XVIII ст. прийнято розглядати процес завершення формування української етнічної території”¹⁸⁷. У вищезгаданих наукових працях прослідковується певна закономірність щодо методики визначення українських етнічних територій – все завойоване чи освоєне українським населенням протягом останніх віків належить до його етнічної території. Водночас будь-яку втрачену частину землі протягом тисячоліть вчені також зараховують до одвічної власності українського народу.

Більшу акцентованість на терміні “етнічна територія” у порівнянні із напрацюванням польської науки спостерігаємо в суспільних і гуманітарних науках в Україні. Українська “Вікіпедія” пропонує дуже ґрунтовну статтю Олега Чиркова про “етнічну територію”, характеризуючи її “певною однорідністю етнічного складу постійних її мешканців” і зазначаючи на її властивості змінюватися в просторі і часі. Етнічна однорідність “може проявлятися у кількісному переважанні людності, що належить до однієї етнічної спільноти..., а також – у змішаності в певній пропорції мешканців, що належать до різних етнічних спільнот”¹⁸⁸. Там же подаються докладні інформації про визначення (ідентифікацію) етнічних територій за етнічними

¹⁸⁵ Капелюшний В. Державні кордони та етнічні межі України: минуле та сьогодення. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 24. С. 11.

¹⁸⁶ Павлюк С. Словник основних понять і термінів з теорії етнології. С. 225.

¹⁸⁷ Макарчук С. Етнічна історія України: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. С. 197.

¹⁸⁸ Етнічна територія. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Етнічна_територія (дата звернення: 05.06.2015).

спільнотами, розмежування етнічних територій тощо. На думку автора публікації, “таке розуміння етнічної території дає змогу узгодити різні підходи, тлумачення і критерії виділення етнічних територій... Територія, що вирізняється змішанням двох чи багатьох етнічних спільнот, називається за назвами найчисельніших з них, у порядку спадання їхньої питомої ваги”¹⁸⁹. За цією методикою Кримський півострів пропонується визнати “російсько-українсько-кримсько-татарською етнічною територією. При цьому, корінними етнічними спільнотами на території Кримського півострова є кримські татари, караїми та кримчаки”.

Використовуючи запропоновану методику чітко окреслити етнічну територію взагалі неможливо, оскільки одночасне застосування критеріїв “більшості сучасного населення”, “етногенезу” і “етнічної історії” викликають певну конфронтацію. Звичайно, їх можна звести до спільного знаменника, в результаті чого вірним буде видаватися міркування, що єдиним етносом, який присутній у двох твердженнях, є кримські татари. Отже, елементарні логічні вправи підказують висновок, що Крим – це кримсько-татарська етнічна територія. Таким чином доходимо висновку, що такі методи визначення етнічної належності території залишають більше запитання, ніж можуть дати відповідей.

Степан Павлюк пропонує свою дефініцію етнічної території – це “історична територія розселення певного народу, нації, з якою тісно пов’язаний його етногенез і етнічна та етнокультурна історія”¹⁹⁰. Вчений стверджує, що однією з основних причин не співпадіння етнічної і державної територій виступає “агресивна зовнішня політика окремих держав-народів, які спричинили міжетнічну нестабільність”. Такі міркування базуються на націоцентричній ідеології, а аргументами служать прадавнє походження

¹⁸⁹ Етнічна територія. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Етнічна_територія (дата звернення: 05.06.2015).

¹⁹⁰ Павлюк С. *Словник основних понять і термінів з теорії етнології*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. 256 с.

етносу і його культурна винятковість, що проявляється через збереження і побутування традицій, звичаїв і обрядів. Важливе місце у доказовій конструкції належить археологічним пам'яткам, завдяки яким сучасний етнос прив'язується до культури мешканців конкретного ареалу і тягнеться пряма лінія етнічної спадковості на всі прояви матеріальної та духовної культури протягом тисячоліть на цьому просторі.

Хоча запропоновані визначення на перший погляд й відрізняються дефініціями, проте значною мірою перегукуються аргументацією у своєму віднесенні до території формування етносу, його етногенезу й етнічної історії. При цьому не завжди беруться до уваги знання, наприклад, про вплив кочових племен на формування культурного простору ареалу, Велике переселення народів у IV–V століттях¹⁹¹, іноетнічні запозичення в час вікового перебування під пануванням інших народів і держав, а також їх значення у формуванні сучасного образу нації.

Після огляду формулювань, що таке етнічна територія, вважаємо за доцільне зосередитися на критеріях її окреслення та методиці визначення меж. Володимир Сергійчук пише: “Критерієм для такого означення може бути передусім мова старшого покоління корінного населення, культурно-побутові, етнологічні прикмети, форми побуту, в окремих випадках і релігія”¹⁹². Степан Макарчук найважливішими етнодиференційними чинниками вважає релігію і мову, натомість вказує на схожість традицій землеробства, одягу, громадських зв'язків і життя, наприклад, українців і білорусів на Поліссі¹⁹³. Для уточнення етнічної межі вчений пропонує використовувати ще “податкові реєстри, в яких зазначена релігійна приналежність культових споруд. Безумовно, села, в яких реєстри зазначають православні церкви, були українськими, або ж здебільшого українськими, а в

¹⁹¹ Мончинська М. Велике переселення народів: історія неспокійної епохи IV та V століть: [курс лекцій] / пер. з пол. І. Тризни, М. Левади. Київ: Софія-А, 2009. 400 с.

¹⁹² Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. С. 4.

¹⁹³ Макарчук С. Етнічна історія України. С. 201–220.

селах з католицькими костьолами проживали поляки”¹⁹⁴. У цьому контексті науковець особливу увагу звертає на можливість послуговуватися люстраціями (описами королівських маєтків) і переписами населення. Хоча відразу застерігає, що серед римо-католиків у Люблінській і Седлецькій губерніях в 1897 році налічувалося 449 541 особа православних, з яких 100 тис. подали своєю мовою польську, а також 32 041 особа римо-католиків з “малоруською мовою”¹⁹⁵.

Звичайно, науковці можуть робити припущення про причини такого стану мовно-релігійної ситуації та вибудовувати етногенетичні реконструкції. Проте приписування частини населення, яке через свою амбівалентну ідентичність не вкладається у науковий концепт, до того чи іншого етносу без проведення ретельних польових досліджень буде мати характер виконання політичного замовлення або псевдонаукової інтерпретації. Окрім того, доцільно зважати на існування колективного феномену подвійної ідентичності¹⁹⁶ у населення пограниччя чи переміщених осіб з цих територій.

Подібна ситуація складається із намаганням привласнити населення із невизначеною/розмитою ідентичністю, які декларують свою “тутейшість”. Інколи вчені беруть на себе невласливу роль арбітра і вирішують етнічну належність особи на власний розсуд, керуючись поставленими завданнями і досвідом своєї дослідницької школи. Ба більше, часом такі вчені виконують місіонерську функцію, навчаючи місцевих людей їх етногенезу і навертаючи їх до конкретної національності. В такому разі маємо ситуацію, про яку застерігав Роналд Коген, коли самоідентифікація групи може не збігатися з ідентифікацією антропологів, тому потрібно враховувати точку зору носіїв культури, як наголошує Роман Кирчів.

¹⁹⁴ Там само. С. 201.

¹⁹⁵ Там само.

¹⁹⁶ Павлів Ю. Образи українсько-польського пограниччя періоду Другої світової війни (за матеріалами спогадів жінок, депортованих із Холмщини). *Новітня доба* / відп. ред. І. Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2013. Вип. 1. С. 181–200.

На сайті Національної енциклопедичної служби Російської Федерації, який використовує як джерело книгу за редакцією В. Козлова “Этнические и этно-социальные категории. Свод этнографических понятий и терминов” (1995), знаходимо визначення етнічної границі як рубежу між етнічними територіями, які розуміються у їх вузькому значенні, як ареал чи ареали компактного розселення того чи іншого етносу, в яких він становить більшість населення. Якщо ж етнічну територію розуміти у широку значенні, як усього простору розселення етнічної групи, коли одні етнічні ареали частково або повністю накладаються на інші, то визначити етнічну границю дуже важко, а у випадку діаспори це втрачає свій зміст. У даній статті наголошується на двох обставинах, які утруднюють проведення етнічної межі. Перша, це існування етнічно близьких національностей з широкими перехідними діалектно-культурними зонами, наприклад між росіянами, українцями і білорусами, які існували до моменту утворення РРФСР, УРСР і БРСР, адміністративні кордони яких проведено доволі умовно і вони стали рубежами етнополітичної (національної) ідентифікації населення. Друга, у випадку сильного територіального змішання етносів, що трапляється при проникненні одного етносу на слабо заселену територію іншого, а при етнічному змішанні всередині поселення визначити етнічну границю по суті неможливо¹⁹⁷.

Не вдаючись у поглиблений критичний аналіз окремих тверджень, висловлених з позицій російської великодержавної історичної школи, варто звернути увагу на певні методологічні помилки. Практично на всьому ареалі розселення слов'янських народів існують широкі перехідні етнокультурні зони, наприклад, між українцями, словаками, поляками тощо. Окрім того, подібні зони спостерігаються із сусіднім неслов'янським населенням, зокрема, румунами, угорцями і татарами, мови та культури яких менш

¹⁹⁷ Козлов В. Граница этническая. *Национальная социологическая энциклопедия*. URL: <http://voluntary.ru/dictionary/1019361/word/granica-yetnicheskaja> (дата звернення: 09.06.2015).

подібні до української. Лінгвістично-культурні взаємовпливи на пограниччі існували ще до виникнення чітко окреслених етносів і їх границь, що вказує на певну парадоксальність – термін і поняття “пограниччя” похідні від терміну “границя”, проте явище “пограниччя” виступає первісним і базовим по відношенні до суспільної категорії “границя”.

Також варто звернути увагу на те, що здебільшого усі визначення етнічної границі базуються на її трактуванні як межі території, тобто матеріалізованого вияву категорії простору. Натомість глибинні етнічні межі насамперед проявляються у категоріях соціопсихологічних, а вже пізніше знаходять своє втілення у явищах матеріальної культури.

Яскравий вияв тенденційності кожної із зацікавлених сторін у визначенні етнічної території та етнічної належності населення зустрічаємо в енциклопедичній статті Аркадія Жуковського і Володимира Кубійовича “Чернігівщина”, коли йдеться про пограничні території її північної частини. Автори пишуть: “За ревізійним переписом 1899, етногр. картами Ріттixa і за О. Русовим населення П. Ч. (Північної Чернігівщини. – *Р. Ч.*) становили українці (бл. 70%) з домішкою росіян; за рос. переписом 1897 воно було рос.; мовознавці вважали мову населення білор. говіркою. Укр. держава 1917 на поч. не претендувала на приналежність П. Ч. до України, але на підставі заяви земських зборів Новозибківського і Мглинського пов. (кін. 1917) про бажання увійти до складу України Укр. Центр. Рада поширила територію УНР на П. Ч. Захопивши Ч. 1919, сов. влада відірвала П. Ч. від Черн. губ. і включила її до Рос. СФСР (а не до Білорусі), і вона увійшла до складу Гомельської, згодом Брянської обл.”¹⁹⁸. Даний матеріал свідчить про недостатність комплексних досліджень етнічної ідентичності населення пограничного регіону і маніпуляції статистичними даними у політичних цілях для визначення межі етнічної території. В таких випадках державна політика майже завжди будувалася на принципі – буде територія, то народ

¹⁹⁸ Жуковский А., Кубийович В. Чернігівщина. *Енциклопедія українознавства*. Львів, 2000. Т. 10. С. 3730.

сформуємо, що переформується із відомим висловом Камілло Бенсо ді Кавур (Camillo Benso di Cavour): “Італію ми створили, тепер слід створювати італійців”.

Володимир Кубійович розглядав процес становлення українських державних кордонів у безпосередньому зв’язку із заселенням етнічних територій та формуванням державності¹⁹⁹. Він визначає етнічну/національну належність населення Галичини за такими трьома критеріями: віра, мова і національне почуття. Необхідно відразу зазначити, що методологічно важко визначити єдині, стійкі й універсальні критерії етнічності, оскільки вони є динамічними і залежать від багатьох факторів (наприклад, політичних, географічних тощо) у кожній конкретній ситуації з певними часовими рамками. Часто прийняті критерії трактувалися і застосовувалися надто спрощено, що давало підставу для політичних маніпуляцій кожній зі сторін. Прикладом може служити поширення у Галичині такого явища, як латинники (україномовні римо-католики із домінацією української складової в побутовій культурі) або польськомовні греко-католики²⁰⁰, яких Володимир Кубійович визначає як “переходові групи”, чия “національна свідомість була довгі часи нескристалізована”²⁰¹. З погляду сучасної методології прояви амбівалентної/полівалентної ідентичності виступають повноцінним, самодостатнім і завершеним явищем, а тому не можемо далі їх трактувати як щось менш вартісне, розмите і не до кінця сформоване.

Проаналізована наукова література дає підстави стверджувати, що основними джерелами визначення етнічної належності населення виступають: люстрації та податкові реєстри із зазначенням релігійної належності культових споруд, переписи, етнографічні та лінгвістичні атласи;

¹⁹⁹ Власюк О. Питання українських етнічних територій у працях Володимира Кубійовича. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 1. С. 84.

²⁰⁰ Павлишин О. Дилема ідентичности, або історія про те, як “латинники” (не) стали українцями/поляками (Галичина, середина XIX – перша половина XX ст.). *Україна модерна*. 2014. Чис. 21: Націоналізм на сході Європи: (На пошану Романа Шпорлюка). С. 179–218.

²⁰¹ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939: національна статистика Галичини. Wiesbaden: Harrassowitz, 1983. С. X.

а критеріями – віра, мова, національне почуття. Враховуючи, що основними критеріями виступають прояви духовної культури, доцільніше говорити про існування етнічних меж у свідомості. Проведення їх на географічній карті завжди буде завданням надзвичайно складним і практично неможливим.

На думку норвезького соціального антрополога Фредріка Барта (Fredrik Barth), етнічна група не є “власником” окремої культури, а етнічна границя окреслює групу, а не культурний комплекс, який вона містить у собі²⁰². Продовжуючи можна припустити, що етнічна границя – це не границя етнічних територій і проходить вона у площині свідомості, що проявляє себе у найрізноманітніших культурних явищах, на підставі картографування яких можна робити гіпотетичні спроби її уявного проведення у просторі. Змінність свідомості у часі, а разом і критеріїв етнічної належності, буде постійно корегувати цю уявну етнічну територію. Тому виваженіше було би послуговуватися терміном “територія, на якій проживає етнічна група”. Використання такого окреслення є більш коректним і виправданим. У такий спосіб вдається уникнути надання виключного права окремій спільноті на позачасове/одвічне і довічне володіння певною територією, оскільки на ній вповні законно, на тих самих підставах і так само довго в історичній ретроспективі можуть проживати інші етнічні групи.

Якщо приймаємо твердження, що народ – це уявлена спільнота, то границі народу – це матеріалізований вираз відмежування одного уявленого суспільно-політичного організму від іншого. Немає однозначної і простої відповіді на питання: “Чи в дійсності існують реальні границі народу?”. Народ чи його частини творять основу певного суспільного організму – села, міста, регіону або держави, що і визначає його границі. Але ці спільноти ніколи в історії не творилися виключно за етнічними ознаками, тобто їх границі не є границями етнічної групи. Етнічна ідентичність теж є категорією гнучкою і змінною, яка має здатність модифікуватися і трансформуватися. У

²⁰² Fenton S. Etniczność. S. 127–128.

цьому контексті виникає логічне запитання – чи можуть етнологи, культурні і соціальні антропологи визначити науково обґрунтовані і об'єктивні географічні межі етнічних груп, які би мали універсальний характер.

Етнос – це живий соціальний організм, який постійно змінюється в часі і просторі. Границі етносу (за умови можливості їх визначення з допомогою наукових методів і об'єктивних критеріїв) будуть завжди окреслювати освоєний/присвоєний географічний простір певною етнічною групою у конкретному часовому проміжку. Найпоширеніший шлях політичних спекуляцій – це здійснення делімітації етнічних земель і проведення чітких меж розселення етносу на певній території протягом усього історичного періоду його існування. В результаті застосування такого методу механічного додавання нових земель до навічно присвоєних територій в усі попередні епохи, хоча на якомусь етапі й втрачених, неминуче виникає конфлікт інтересів сусідніх етнічних спільнот.

Етимологічно поняття “пограниччя” похідне від поняття “границя”. З антропологічної і культурологічної точки зору хронологічна послідовність явищ тут виглядає зовсім іншою. Спочатку творилися та функціонували чітко не окреслені культурні чи етнічні спільноти на певних територіях, які за найрізноманітнішими ознаками можна кваліфікувати як суцільні пограниччя. Лише згодом, переважно в ході воєн, між ними починають встановлюватися кордони, які також не мали етнічного характеру, а відображали державні устремління політичних і військових еліт (здебільшого етнічно змішаних) володіти певними землями.

За уже згадуваним твердженням Гастінґса Доннана (Hastings Donnan) і Томаса М. Вілсона (Thomas M. Wilson), на пограниччях розміщуються символи влади, а сторожові вежі і колючий дріт можуть бути виразними визначниками суверенності, які окреслюють територіальні обмеження

держав²⁰³. Проте державні кордони не обов'язково співпадають, а здебільшого ніколи не корелюються із ареалом проживання народу. Щоправда, інколи були спроби їх штучної гомогенізації з огляду на етнічну належність місцевого населення, які розв'язувалися за допомогою силових методів²⁰⁴.

Проведений аналіз підтверджує недосконалість існуючої методики визначення меж етнічних територій. Також він дає підстави сумніватися у можливості виробити сучасну науково обґрунтовану методологію окреслення етнічних територій та проведення їх границь, які могли би бути прийняті дослідниками, політиками і суспільствами сусідніх держав.

Питання вивчення і аналізу сучасних міжетнічних відносин належить до пріоритетних завдань світової гуманітарної науки XXI століття, оскільки вони безпосередньо пов'язані з безпекою і цілісністю державних утворень та міждержавних спільнот. На початку 90-х років минулого століття кардинально змінилася геополітична ситуація в Європі. У різних її частинах відбувалися протилежні процеси: країни Заходу інтегрувалися в економічній, політичній та військовій сферах, а країни Півдня і Сходу, здобуваючи незалежність, намагалися максимально швидко відділитися від колишніх політичних центрів. Становлення суверенної держави на постколоніальному просторі дуже часто пов'язано із вибухом суспільної свідомості, максимальним загостренням почуття національної гідності та активізацією історичної пам'яті. На шляху формування нової якості національної ідентичності та утвердження свого місця у колі європейських народів багато національних спільнот, які довгий час не мали власної держави і досвіду міжнародних стосунків, зустрілися із величезними труднощами. У деяких країнах вирішення вищезазначених проблем відбувалося зі зброєю в руках і

²⁰³ Donnan H., Wilson Th. M. *Granice tożsamości, narodu, państwa / przekł. M. Głowacka-Grajper*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007. S. 15.

²⁰⁴ Чмелик Р. Відображення в пам'яті місцевого населення процесу творення радянсько-польського кордону в Україні (1939–1951 рр.). *Народознавчі зошити*. 2011. Зош. 6. С. 947–952; Його ж. Ставлення мешканців українсько-польського пограниччя до кордону. *Там само*. 2012. Зош. 1. С. 34–39.

спричинило регіональні конфлікти. Інші країни зуміли полагодити їх шляхом мирного врегулювання, обмежуючись лише локальними непорозуміннями. В основі більшості воєн і збройних конфліктів цього періоду були територіальні претензії та загострення міжетнічних відносин.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОРДОН В ЕТНІЧНІЙ СВІДОМОСТІ МЕШКАНЦІВ ПОГРАНИЧЧЯ

2.1. Динаміка формування українсько-польського кордону під час Другої світової війни та в повоєнні роки

Проблема державних територій і кордонів у ХХ столітті в Центрально-Східній Європі займала одне з найважливіших місць у міждержавних та міжетнічних відносинах. Після Першої світової війни в результаті розпаду імперій уряди новостворених незалежних країн намагалися максимально точно окреслити свою територію за ознакою розселення етнічного населення та домінування його культури. Політичні аргументи в кращому разі ґрунтувалися на історичних, географічних, демографічних наукових дослідженнях вчених своєї країни, не беручи до уваги напрацювань іншої сторони.

Варто відзначити, що з методологічної точки зору важко провести чітку і науково обґрунтовану границю між етносами, які протягом століть проживали в одній державі без жодної делімітаційної лінії із широко розвиненим культурним пограниччям та значним відсотком етнічно і релігійно змішаного місцевого населення. Тому бажання максимально повно окреслити територію розселення власного народу, прагнення кожної зі сторін встановити “ідеальні кордони”, використання наукових підходів на догоду принципам політичної доцільності, безумовно, призводили до міжнаціональних конфліктів за спірні території на етнокультурному пограниччі.

Проведення “справедливих кордонів” здебільшого передбачало намагання привласнити якомога більшу територію²⁰⁵. Такий спосіб мислення й активне використання поняття “споконвічні етнографічні території”

²⁰⁵ Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. Київ: Критика, 2015. С. 20–21.

вважається постколоніальним синдромом. Дуже часто схожі аргументи та визначення трапляються у дослідженнях і дискусіях науковців з країн колишнього соціалістичного табору. Тим часом як сучасна західноєвропейська наукова література на тему етнічних кордонів і етнографічних територій уникає подібних формулювань та спрощених підходів, в основі яких – теорії несправедливих границь і привласнених сусідніх етнічних або державних земель. Використання таких теоретико-методологічних засад у науковому аналізі переважно не є результатом нових відкриттів чи польових досліджень, а зумовлене потребою зміцнення процесу побудови національної ідентичності і створення нової, кращої версії історії або національної міфології²⁰⁶.

Вагомим аргументом для багатьох сучасних українських і польських дослідників було врахування історичного досвіду володіння певними землями відповідними державними утвореннями в минулому. За твердженням українського історика з Польщі, дослідника українських етнічних територій на українсько-польському пограниччі Юрія Гаврилюка, “під час боротьби за відродження національної державності українські політики намагалися охопити її межами всю територію, на якій за мовними і етнографічними даними проживав український народ. Саме такі ідеальні кордони бачимо, наприклад, на карті Української Народної Республіки, доданій до меморандуму української делегації на Паризьку мирну конференцію (1919)”²⁰⁷.

В історичній ретроспективі слід звернутися до напрацювань авторитетного українського географа, демографа, картографа, головного редактора “Енциклопедії українознавства”, професора Володимира Кубійовича. Вчений розглядав українсько-польський конфлікт і процес становлення українських державних кордонів у безпосередньому зв’язку із

²⁰⁶ Czmelyk R., Mróz L. Sąsiedztwo przez drut kolczasty. S. 580–581.

²⁰⁷ Гаврилюк Ю. Від Володимирових походів до лінії Керзона. Торонто; Білосток, 2013. С. 399.

заселенням етнічних територій та формуванням державності, хоча новітній український дослідник Іван Козловський вважає, що між Польщею і Україною “головним предметом суперечки було питання про належність Східної Галичини”²⁰⁸. Володимир Кубійович визначав етнічну/національну належність населення Галичини за такими трьома критеріями: віра, мова і національне почуття.

Необхідно зазначити, що досить важко визначити єдині, стійкі й універсальні критерії етнічної належності, оскільки вони є динамічними і залежать від багатьох чинників (політичних, географічних тощо). Часто прийняті критерії трактувалися і застосовувалися надто спрощено, що давало підставу для політичних маніпуляцій. Наприклад, “латинників” у Галичині (українськомовні римо-католики із домінуванням української складової в побутовій культурі) або польськомовних греко-католиків Володимир Кубійович визначив як “переходові групи”, чия “національна свідомість була довгі часи нескристалізована”²⁰⁹.

Львівський історик Олег Павлишин, здійснивши аналіз відповідної наукової літератури щодо виникнення і функціонування такого суспільного явища, як “латинники” у Галичині, та базуючись на сучасній методології, зробив висновки, що “історія галицьких латинників має ще один вкрай важливий вимір історичної пам’яті. Вона сприяє усвідомленню того, наскільки походження, національна ідентичність та конфесійна належність на галицьких теренах, з одного боку, не завжди корелювали, а з другого, – були і залишаються тісно переплетеними в родинних зв’язках”²¹⁰. Також він звертає увагу дослідників на те, що “різного роду оцінки чисельності й рівня національної свідомості українського та польського населення Галичини наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст. повинні враховувати існування

²⁰⁸ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону, 1941–1951 рр. Львів: Каменяр, 1998. С. 6.

²⁰⁹ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. С. X.

²¹⁰ Павлишин О. Дилема ідентичности, або історія про те, як “латинники” (не) стали українцями/поляками (Галичина, середина ХІХ – перша половина ХХ ст.). С. 210.

значної групи латинників з амбівалентною ідентичністю”²¹¹. Водночас науковець стверджує: “в австрійській Галичині мова й обряд не були самодостатніми чинниками для творення національної ідентичности, багато чого в цьому плані залежало від просвітницької праці світської та духовної інтелігенції та позиції Церков”²¹². На нашу думку, важливими міркуваннями для аналізу етнічної чи національної належності населення українсько-польського пограниччя є твердження про його потенційну і ситуативну амбівалентну ідентичність.

У загалом націоцентричному ХХ столітті вчені, а за ними політики та державні службовці, досить часто на власний розсуд чи з міркувань політичної доцільності визначали етнічну ідентичність цілих груп населення без проведення попередніх ґрунтовних наукових (соціологічних, антропологічних тощо) досліджень, наприклад, щодо критерію детермінації почуття національної належності осіб. У такому разі основними критеріями ставали мова чи релігія або й обидві разом взяті, оскільки побутові явища різнилися швидше за соціальною ознакою, а питання про етнічну самоідентифікацію особи часто залишалося осторонь і належало до виключної компетенції науковця²¹³.

Застосування такого методу в наукових працях підвищувало ймовірність суб’єктивної помилки залежно від рівня підготовки дослідника, його політичної заангажованості, і, найважливіше, респонденти повністю були позбавлені можливості вибору й ігнорувався варіант їх амбівалентної позиції. Метод, згідно з яким вчений краще від досліджуваного знає про його етнічну належність, досить успішно застосовувався в тоталітарних державах, як і в молодих незалежних країнах, щоб підсилити аргументи щодо

²¹¹ Там само. С. 210.

²¹² Там само.

²¹³ Макарчук С. Населення Західної України за переписом 1931 року. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1993. Вип. 29. С. 54.

володіння певними територіями чи сформулювати претензії на частину територій за межами державного кордону.

Сучасний польський дослідник, професор Александер Посерн-Зелінський відзначив об'єктивність етнічних відмінностей, які описують науковці, беруть до уваги політики, а громадяни сприймають. Натомість наголосив на тому, що критерії для наукової ідентифікації не є точними і не можуть бути усталеними²¹⁴.

Соціолог з Великої Британії, професор Стів Фентон переконував, що етнічність є широким терміном, який окреслює поняття походження традиції і культури, а також підкреслював його інструментальне використання для утримання суспільних групових зв'язків і границь між ними. Згідно з його тезою, етнічність існує сама в собі і вона нічого не пояснює, а етнічні ідентифікації, окрім всього іншого, мають прикладний характер, мета якого – досягнення користі в політичній боротьбі. Тому етнічність у нестабільній державі має такі значення, які майже не зустрічаються в стабільних²¹⁵.

Український історик Іван Лисяк-Рудницький у методологічних заувагах до аналізу формування українського народу і нації стверджував, що немає безпосереднього зв'язку між Україною короля Данила і гетьмана Богдана Хмельницького, між Україною Івана Мазепи та Симона Петлюри. Досягнення і традиції перших не могли бути передані безпосередньо від одних до других, потрібно було починати спочатку, що спричинило хронічну політичну незрілість українського суспільства, його інфантильність та примітивізм²¹⁶.

Наведені вище узагальнення певною мірою пояснюють і процес формування сучасної державної території України та її кордонів. З цього погляду, орієнтація передусім на етнічну, а не політичну територію розселення українців завжди залишалася пріоритетною і була найвагомим

²¹⁴ Posern-Zieliński A. Etniczność: kategorie, procesy etniczne. S. 81.

²¹⁵ Fenton S. Etniczność. S. 17–22.

²¹⁶ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. Warszawa, 1994. S. 47.

аргументом у міжнародних дискусіях. Необхідно зазначити, що ця теза стала базовою і тепер використовується як основна для творення власної політичної ідентичності. Тимчасом як у поляків аргументи щодо прав на володіння окресленою територією здебільшого будувалися на політичному і державному досвіді, а етнічна складова сталого заселення ними протягом кількох століть Галичини, Волині чи Поділля швидше була допоміжною і підсилювальною.

Аналіз сучасного стану прикордоння (взаємних контактів, колективної/історичної пам'яті, авто- та гетеростереотипів, переконань про економічне становище та культурну привабливість, а також практик повсякдення по обидва боки кордону) неможливий без згадки про історичний аспект появи кордону між двома сусідніми народами в період функціонування їх перших державних утворень – Польського королівства та Київської Русі. Адже закладені тоді традиції і механізми співіснування поляків та українців продовжували функціонувати протягом подальших століть.

Відповідно до української історіографії, державна територія України-Руси почала формуватися у IX–X століттях. За твердженням львівського професора Степана Макарчука, “можливо, всього 150 років у розвитку давньоукраїнської історії є такими, коли основний масив території держави знаходився під верховенством Києва: умовно можна вважати – від походу Володимира «на ляхи» 981 року, за наслідками якого до Києва приєднані Червенські гради Червен, Перемишль та інші, й до смерті київського князя Мстислава Володимировича у 1132 році”²¹⁷. Згадані міста є саме тією першою розмежувальною лінією між двома державами, яку можна назвати західним кордоном делімітації території та населення із сусідньою Польщею.

Український історик Михайло Грушевський, “визначаючи границі давніх руських земель” і його окремих регіонів, зокрема Волині й Галичини,

²¹⁷ Макарчук С. Історико-етнографічні райони України. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 14.

звертає увагу на той факт, що “треба пам’ятати лише про змінність тутешніх границь в часах староруських, в боротьбі Польщі і Руси за пограничні землі”²¹⁸. Після монголо-татарських набігів, занепаду й розпаду Київської Руси в середині XIII століття центр суспільного, політичного і культурного життя перенісся до Галицько-Волинської держави, яка продовжувала сформовані традиції і виконувала відповідні функції наступні 100 років до “переходу українсько-руських земель під владу Литви й Польщі, боротьби Литви й Польщі за галицько-волинські землі й інкорпорації українських земель Польщею”²¹⁹.

Вже цитований Володимир Кубійович стверджував, що “коли Галичина в другій половині XIV століття опинилася під польським пануванням, на чисто українську колись етнографічну територію став напливати польський елемент, а українська провідна верства з бігом часу зазнала польонізації”²²⁰. Водночас він також звернув увагу на полонізацію у галицьких містах німців і вірмен та вплив євреїв в результаті чого міське населення набуло “мішаного жидівсько-польсько-українського характеру”. Натомість на сході частина польських селян українізувалася під впливом місцевого населення. Усі ці процеси привели до того, що “українсько-польська етнографічна межа пересунулася з лінії р. Вислока 30–60 км далі на схід на лінію Сяну, а на всій іншій території Галичини, зокрема в її середній, найродючішій частині виникли польські етнографічні острови”²²¹.

Коли звернемося до польської науки другої половини XX століття, то зауважимо, що окреслені проблеми там постають в іншому світлі. Дослідник українського козацтва, польський історик Владислав Серчик (Władysław Serczyk) писав: “територіальна роздробленість Київської Руси пришвидшила серед руської суспільності процес формування локальних особливостей,

²¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 3: До року 1340. С. 455.

²¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2: XI–XIII вік. С. 142.

²²⁰ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. С. IX.

²²¹ Там само.

передусім мовних. Після приєднання українських земель до Литви і Польщі на тих територіях розпочалося інтенсивне виокремлення української, а також білоруської народності²²². Далі науковець зазначає, що вже в грамотах XIV та XV століть з'являються локальні мовні елементи, з чого можна зробити висновки про початки творення живої української мови. Тоді ж поняття-термін “Україна” поступово закарбовувалося в суспільній свідомості як назва окремої території, населеної людністю зі своєю мовою та традиціями²²³. Відтоді і до другої половини XVII століття висхідна траєкторія розвитку української державності була обірвана через низку об'єктивних причин. Після об'єднання частини “етнічних земель, заселених українцями” в державу під керівництвом Богдана Хмельницького “українські гетьмани зазначали її кордони по Галич, Львів, Хотин і, навіть, Віслу...”²²⁴. Проте тогочасній Козацькій державі, до складу якої не входили Галичина, Волинь і Закарпаття, не тільки не вдалося досягнути цілісності своєї території та захистити її державні кордони, але й зберегти свою суверенність внаслідок укладення військово-політичного союзу з Росією.

До кінця XVIII століття територія сучасного українсько-польського пограниччя залишалася сильно диференційованою за релігійним, мовним, етнічним показниками. Факт спільного заселення поляками, русинами-українцями, євреями не міг вплинути на зміну конфесійної ідентичності на етнічну, особливо серед мешканців сіл. Для тодішнього суспільства існували лише мовні, культурно-звичаєві та релігійні границі. Лише після першого поділу Польщі у 1772 році майже вся територія колишніх Червенських градів (сучасного польсько-українського кордону) перейшла під правління австрійських монархів. Уклад життя з уже сформованими ідентичностями та міжнаціональні відносини в селах чи малих містечках не зазнали відчутної

²²² Serczyk W. A. Historia Ukrainy. Wrocław, 1990. S. 57.

²²³ Ibidem. S. 57–58.

²²⁴ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: Основи, 1994. С. 10.

трансформації від діяльності народно й етнічно зорієнтованих організацій аж до закінчення Першої світової війни у 1918 році.

Наслідки Великої війни створили усі необхідні передумови та спонукали українців і поляків рішуче виступити за створення своїх національних держав. Доцільно зазначити, що проведення державного кордону між Польщею і Україною було одним із основних питань у тогочасній європейській міжнародній політиці. Австрійський історик Еріх Цьольнер (Erich Zöllner) слушно зауважив: “Починаючи з 1916 року, найважчі проблеми у складанні усіх проектів центральних держав щодо мирних переговорів та післявоєнного ладу були пов’язані з так званим «польським питанням»²²⁵.

Новоутворений державний кордон між Україною і Польщею був результатом польсько-української війни в 1918–1919 роках. Важливий вплив на процес його творення мали як двосторонні відносини, так і міжнародна підтримка. Водночас необхідно пам’ятати, що українська сторона не завжди дотримувалась єдиної узгодженої позиції щодо лінії поділу територій між двома державами.

Керівництво УНР, для якого пріоритетом була ситуація на сході, а його основною загрозою більшовики, було більш гнучким і схильним до компромісу, внаслідок якого примирення з Польщею мало відбутися коштом ЗУНР. Натомість українці Галичини вели запеклу та безкомпромісну війну з поляками і не могли піти з ними на угоду чи поступитися територією²²⁶. З австрійської точки зору, конфронтація між поляками і українцями була однією з основних політичних проблем у Галичині протягом усього часу її перебування під пануванням Габсбургів. На думку австрійського дослідника

²²⁵ Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів: Літопис, 2001. С. 474.

²²⁶ Расевич В. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1919 рр. *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки*. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 190; про перебіг боїв див.: Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 51–245; Klimecki M. Polsko-Ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r.: aspekty polityczne i wojskowe. Warszawa, 1997. 279 s.; Klimecki M. Polsko-Ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią, 1918–1919. Warszawa, 2000. 291 s.

Еміля Брікса (Emil Brix), ця територія стала місцем кристалізації польської, української та єврейської ідентичностей²²⁷.

Стратегія переговорів і вимоги української сторони щодо українсько-польського кордону змінювалися відповідно до успіхів чи поразок на полі битви. Наприклад, на нараді представників Директорії та уряду у Львові 28–29 листопада 1919 року “було ухвалено рішення пристати на вимоги поляків (проведення кордону між УНР і Польщею по Збручу, тобто фактична відмова від західного регіону) в обмін на військову підтримку”²²⁸. Цікаво, що кількома днями пізніше, 8 грудня 1919 року, Верховна Рада Антанти у Декларації про тимчасові східні кордони Польщі остерігала поляків від подальшого просування за лінію, яка “проходила по р. Буг на захід від Рави-Руської і на схід від Перемишля до Карпат”²²⁹. Комісія експертів Паризької мирної конференції готувала цей документ, керуючись засадою “національна держава на національній території”. Парадокс полягав у фактичній ситуації – тоді армія під керівництвом Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski) стояла на Збручі, оскільки “вже 25 червня поляки одержали з Парижа дозвіл на продовження воєнної операції на всій території аж по Збруч, що фактично стало санкцією держав Антанти на окупацію Галичини”²³⁰.

21 квітня 1920 року в умовах надзвичайно важкої військово-політичної ситуації між лідерами Речі Посполитої та УНР був підписаний Варшавський договір, який фіксував українсько-польський кордон по річці Збруч і далі по річці Прип’ять до її гирла²³¹. Водночас сторони застерегли можливість корегування кордону на Волині у майбутньому на користь України,

²²⁷ Brix E. Galicja jako “austriacki” mit. *Mit Galicji / pod red. nauk. J. Purchli, W. Kosa i in.* Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2014. S. 103.

²²⁸ Касьянов Г. Україна між революцією, самостійністю та окупацією. *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки.* С. 164.

²²⁹ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону, 1941–1951 рр. Львів, 1998. С. 6.

²³⁰ Расевич В. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1919 рр. *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки.* С. 190.

²³¹ Трофимович В. Важкий шлях до Варшавського договору 1920 року. *Військово-науковий вісник.* Львів: Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2017. Вип. 28. С. 121.

трактуючи лінію розмежування на Волині як тимчасову²³². Отже, усі землі Галичини, які перебували під владою Австро-Угорщини, переходили під юрисдикцію Польської держави. Підписання цього договору викликало значне незадоволення серед політичних і громадських кіл в Україні, особливо в її західній частині. Це була не просто втрата частини території і ресурсів, а позбавлення себе європейського досвіду державотворення на території, за висловом Миколи Рябчука, безнадійно зіпсутій “західним лібералізмом, католицизмом, конституціоналізмом та, звісно, «націоналізмом і русофобією»²³³.

Короткочасні успіхи польського війська та його підтримка головного отамана Симона Петлюри у війні проти більшовиків закінчилися невдачею. В умовах активного наступу Червоної армії та через недостатність військової допомоги з боку Верховної Ради союзників (Антанти) Польща погодилася визнати її постанову про Східну Галичину від 21 листопада 1919 року, одним з пунктів якої цій території надавалося право на самовизначення.

Наступні переговори з Москвою про лінію розмежування між Польщею та новоствореними радянськими республіками від імені союзників проводив британський уряд. Зокрема, у телеграмі міністра закордонних справ лорда Джорджа Керзона (George Curzon) від 12 липня 1920 року серед інших умов перемир'я східний кордон Польщі окреслено “по лінії Гродно–Ялівка–Немирів–Брест-Литовський–Дорогуск–Устилуг–Грубешів–Крилов, на захід від Рави-Руської та на схід від Перемишля до Карпат” як її законний етнографічний кордон²³⁴. Отже, рішення про українсько-польський кордон приймалися у Лондоні та Москві, а лінія міждержавного розмежування, відома як лінія Керзона, походить від прізвища засновника терміна

²³² Литвин М. Польсько-українсько-російська війна 1920 року. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2014. Вип. 7. С. 24–25; також див.: Polska i Ukraina: sojusz 1920 roku i jego następstwa / red. nauk. Z. Karpius, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń, 1997. 564 s.

²³³ Рябчук М. Перевинайдення Галичини: від імперської вигадки до постімперської міфотворчості. *Zbruc* . URL: <https://zbruc.eu/NODE/34476> (дата звернення: 15.05.17).

²³⁴ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: Основи, 1994. С. 47.

“науковий кордон”²³⁵. 17 серпня 1920 року в Мінську радянські Росія та Україна розпочали з Польщею безпосередні переговори про мир, зокрема про кордон. Проте польська сторона не погодилася на висунуті умови, а ситуація на фронті знову змінилася на користь останньої і переговори були припинені.

Наступний етап діалогу розпочався 21 вересня 1920 року в Ризі. Вже за три дні радянська делегація заявила, що заради укладення мирного договору вона готова на значні територіальні поступки, зокрема не претендувати на Східну Галичину. В кінці вересня Польща запропонувала свій проект кордону, який мав бути ціною порозуміння – Східна Галичина і частина Волині залишалися у Польщі. Отже, практично з незначними змінами поверталися до варіанту, окресленого Варшавським договором. Москва погодилася на цю пропозицію, бо отримувала мир коштом територіальних поступок в частині України та відмови Польщі від будь-якої підтримки державницьких антибільшовицьких прагнень Симона Петлюри. Українсько-польський кордон був визначений внаслідок безпосереднього діалогу і досягнутих компромісів між Варшавою і Москвою, тимчасом як Київ був політично залежний від останньої. За умовами Ризького мирного договору, підписаного 18 березня 1921 року, Східну Галичину і значну частину Волині приєднано до II Речі Посполитої, а “в межах Польщі залишалось понад 162 тис. км² українських земель з населенням понад 11 млн осіб”²³⁶.

Після двадцяти років мирних, але водночас і напружених українсько-польських відносин наступні кардинальні зміни на українсько-польському, а фактично польсько-радянському кордоні відбулися після підписання Угоди про ненапад між III Рейхом і Радянським Союзом та таємного додатку до неї, званого як Пакт Молотова–Ріббентропа, від 23 серпня 1939 року. Уже після спільного вторгнення в Польщу тимчасові союзники підписали 28 вересня 1939 року Договір про дружбу і кордон. В результаті Польща перестала

²³⁵ Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. С. 20.

²³⁶ Там само. С. 49; Serczyk W. A. Historia Ukrainy. S. 372.

існувати як держава, а до Радянської України були долучені західноукраїнські території.

Цю історичну подію Верховна Рада УРСР у своїй постанові від 15 листопада 1939 року назвала “актом возз’єднання”. Відповідно границя перемістилися з ріки Збруч на ріку Сян, а лінія розмежування, тобто кордон між Радянським Союзом і Німеччиною після завоювання ними Польщі у вересні 1939 року і до нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 року, проходила на довгому відтинку по Сяну та через Перемишльський і Ярославський повіти дещо західніше сучасного українсько-польського кордону²³⁷.

Перебіг подій під час Другої світової війни призвів до того, що на конференції в Тегерані 1 грудня 1943 року керівники Радянського Союзу, Великої Британії і Сполучених Штатів Америки дійшли принципової згоди про майбутню територію Польщі, східний кордон якої мав проходити по лінії Керзона. 27 липня 1944 року між Польським комітетом національного визволення (ПКНВ), який був створений тижнем раніше у Москві, та урядом Радянського Союзу було підписано порозуміння про державний польсько-радянський кордон. Воно складалося з шести пунктів, з яких три перших стосувалися східного кордону, за основу якого взято лінію Керзона. На думку польської дослідниці Дороти Сули (Dorota Sula), з точки зору міжнародного права ця умова не могла бути зобов’язуючою, оскільки ПКНВ не мав права підписувати договори, які належали до компетенції уряду²³⁸. Однак визначеної границі дотримувалися дві держави і на цьому місці вона була понад рік. Так Москва, за погодженням з Лондоном і Вашингтоном, практично сама формувала свої західні кордони і приймала вигідні для неї рішення, які пізніше нав’язувалися усім іншим сторонам переговорів. Еміграційний польський уряд на чолі зі Станіславом Миколайчиком не

²³⁷ Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. Warszawa, 1994. S. 160.

²³⁸ Sula D. *Działalność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951*. Lublin: Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002. S. 58.

погоджувався з таким станом справ і апелював найперше до Великобританії, яка перед війною виступила гарантом цілісності територій Польщі, а також до США і навіть Радянського Союзу. Проте Сталін залишався непохитним щодо східних кордонів Польщі і натомість пропонував їй розширення на захід. Черчіль і Рузвельт робили усе для того, щоб не погіршувати відносини з Радянським Союзом, оскільки, на думку польського історика Влодзімежа Ковальського (Włodzimierz Kowalski), не розглядали польське питання як першорядну проблему²³⁹.

З успішним наступом Радянського Союзу “влітку 1944 року Микита Хрущов, котрий очолював ЦК КП(б)У і Раду Народних Комісарів УРСР, зробив спробу приєднати до території України Підляшшя, Холмщину, Надсяння. Була навіть складена карта Холмської області”²⁴⁰. Однак цю ініціативу не підтримали в Москві і 9 вересня 1944 року в Любліні підписано “Угоду між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР”. Документ був нетиповим як для польсько-радянських відносин, так і для польсько-українських. Це була чи не єдина угода, укладена під час Другої світової війни, що стосувалася державного кордону Радянського Союзу на території УРСР, який підписувала влада останньої.

На думку деяких українських істориків, зокрема професора Юрія Шаповала, Люблінською угодою “імітувалося усталення кордону між двома народами – українським і польським. Москва начебто залишалася осторонь. Кремль фактично інспірував загострення польсько-українських відносин і юридично не ніс відповідальності за це”²⁴¹. Всупереч підписаним домовленостям, ця угода здійснювалася з порушенням громадянських прав

²³⁹ Kowalski W. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1939–1945). Warszawa: KiW, 1985. Cz. 1. S. 399.

²⁴⁰ Шаповал Ю. Уроки двох репатріацій: у вересні 2004-го виповнюється 60 років з початку масштабного польсько-українського переселення. *Дзеркало тижня*. 2004. 3 верес. (№ 35). С. 4.

²⁴¹ Там само.

та із застосуванням примусу, що спричинило опір і саботаж місцевого населення.

Українці в Польщі не хотіли залишати свої рідні землі, адже вже знали про “переваги” життя в Радянському Союзі. Поляки в Західній Україні вважали місця свого проживання малою батьківщиною у складі польської держави. Перед місцевим населенням постала потреба робити складний політичний вибір і мешканці, особливо з амбівалентною ідентичністю, були дезорієнтовані. Незважаючи на національно-патріотичні почуття, люди не хотіли покидати своїх домівок, господарств і нажитого добра, оскільки можливості щось забрати зі собою були обмежені. У змішаних сім’ях з подвійною етнічною і культурною ідентичністю інколи було складно визначитися з етнічною належністю і вибором своєї майбутньої батьківщини: “Є поляки, батьки яких після війни залишилися в Україні. І, наприклад, мама має польське походження, а тато російське або українське”²⁴².

Водночас українці в Польщі, а поляки в Україні боялися переслідувань і терору. Така атмосфера не сприяла згуртуванню колись єдиної місцевої спільноти, а лише поглиблювала протистояння і ненависть одних до других, призводила до взаємних звинувачень у всіх цих бідах. В результаті реалізації вищезгаданої угоди фактично розпочався процес етнічної гомогенізації українсько-польського пограниччя.

На Кримській конференції в Ялті 4–11 лютого 1945 року Велика Британія і Сполучені Штати Америки підтримали вимоги Радянського Союзу визнати східний кордон Польщі по лінії Керзона з незначними відхиленнями від неї на деяких ділянках на 5–8 кілометрів у східному напрямку. Виходячи із напрацювань та узгоджень Ялтинської конференції, 16 серпня 1945 року в Москві між Польською Республікою та Союзом Радянських Соціалістичних Республік був підписаний договір про радянсько-польський державний

²⁴² Село Сагринь Грубешівського повіту Люблінського воєводства. Інформатор – пані Дорота, сестра пані солтис Сагрині, 1975 р. н. (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у 2013 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 703. Арк. 4).

кордон, в якому останній пішов на додаткові поступки. Зокрема, від України відходила територія “на схід від лінії Керзона до річок Буг і Солокія, на південь від м. Крилов з відхиленням на користь Польщі не більше 30 км”²⁴³.

Востаннє українсько-польський кордон був дещо скорегований мирним шляхом внаслідок підписаної 15 лютого 1951 року віце-прем’єр-міністром Польської Республіки Александром Завадським (Aleksander Zawadzki) та міністром закордонних справ Радянського Союзу Андрієм Вишинським польсько-радянської угоди про обмін територіями. В основі цих коректив були економічні причини і господарська доцільність. Радянський Союз передав Польщі територію площею 480 км² у Дрогобицькій області, натомість отримав ділянку такої ж площі у Люблінському воєводстві з намірами пришвидшити будівництво копалень кам’яного вугілля²⁴⁴.

Обмін територіями не передбачав обміну населенням, яке підлягало внутрішньому переміщенню. В польській історіографії ця подія відома під назвою “Акція Н–Т” (латинським алфавітом позначені перші літери повітів Грубешів і Томашів, території яких це стосувалося), а її актуальність для польського населення пограниччя підтверджується появою щораз нових книжок²⁴⁵. Польський дослідник Пйотр Еберхардт (Piotr Eberhardt) звернув увагу на факт, що територія, передана УРСР до 1945 року, була національно змішаною, але в момент передачі – була заселена переважно поляками. Натомість переданий Польщі район біля Нижніх Устрик за етнічними показниками був здебільшого українським²⁴⁶.

Незважаючи на те, що територіальні зміни підтримувала та проводила владна верхівка Польської Республіки, польське суспільство вважало подію нерівноцінним обміном. Багатьом важко було змиритися з втратою таких міст, як Белз, Кристинопіль (від листопада 1951 року – Червоноград), взамін

²⁴³ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону, 1941–1951 рр. С. 151.

²⁴⁴ Там само. С. 182.

²⁴⁵ Buziewicz M. Stań nasz ród! Belz, Krystynopol, Ostrów, Sokal, Uhnów, Wareż: “Akcja NT–1951”. Ustrzyki Dolne: Mała poligrafia Redemptorystów, 2000. 243 s.

²⁴⁶ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. S. 169.

на Нижні Устрики²⁴⁷. Довгий час після угоди, їдучи потягом із Нижніх Устрик до Перемишля, поляки проминали без зупинок радянські/українські міста Добромиль і Хирів, адже так пролягало старе залізничне полотно.

Наприкінці 1980-х років, коли стала очевидною незворотність процесів демократизації в Україні та Польщі, а також перспектива відновлення незалежності обох народів, у багатьох середовищах та в суспільному дискурсі з'явилися побоювання щодо можливого конфлікту через актуальний польсько-український кордон. Саме на зламі 80-х і 90-х років ХХ століття свої плоди дала довголітня праця інтелектуальних і громадських середовищ, яка була покликана застерегти від перегляду ялтинських домовленостей. З польського боку великий внесок у справу прийняття актуального статусу зробили опозиційні середовища в державі та поза нею. Ці питання активно обговорювали на сторінках т. зв. “другого обігу” – забороненої літератури польського руху спротиву²⁴⁸.

Теза про необхідність відновлення незалежності України, Білорусі та Литви як умови демократичного і успішного розвитку Польщі вперше з'явилася на сторінках редагованого Єжи Гедройцем (Jerzy Giedroyc) паризького часопису “Культура”. Юліуш Мерошевський (Juliusz Mieroszewski) в статтях “Польська Ostpolitik” та “Російський «польський комплекс» і простір УЛБ” виклав основні засади ефективної східної політики майбутньої демократичної Польщі²⁴⁹. Автор переконував, що поляки разом з іншими поневоленими народами лише тоді зможуть подолати агресивний російський імперіалізм, коли запевнять литовців та українців у відсутності

²⁴⁷ Terlecki D. Środkem czy brzegem. *Polityka*. 1993. 16 stycznia (Nr 3). S. 3.

²⁴⁸ Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989). Львів, 2011. С. 189–190; Podlaski K. (Skaradziński B.). Białorusini, Litwini, Ukraińcy. Białystok, 1990. S. 69–119.

²⁴⁹ Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройця та на шпальтах паризької “Культури”. *Простір свободи: Україна на шпальтах паризької “Культури”* / упоряд. Б. Бердиховська. Київ, 2005. С. 29.

будь-яких “територіальних претензій на Вільно чи Львів” та бажання захопити їх силою²⁵⁰.

Від початку 1990-х років новообрана влада Польщі, перейнявши описані вище підходи, підтримала актуальні кордони із своїм східним сусідом. Це підтверджено у “Договорі між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво”, підписаному у Варшаві 18 травня 1992 року під час візиту до Польщі президента України Леоніда Кравчука. В другій статті документа, зокрема, йшлося: “Сторони визнають непорушними існуючі і позначені на місцевості кордони між ними і підтверджують, що не мають жодних територіальних претензій одна до однієї і не висуватимуть таких претензій в майбутньому”²⁵¹.

Отже, кордон, що існував майже півстоліття, був офіційно пролонгований. Однак територіальна незмінність не означала незмінності ментальної чи світоглядної – кордон став прозорим, відкритим до діалогу. Велика культурна і сакральна спадщина обох народів теж знайшла місце в Договорі – ним гарантовано збереження і розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної ідентичностей. Також було наголошено, що “сторони вживатимуть і підтримуватимуть заходи, спрямовані на збереження і розвиток позитивних традицій спільної спадщини, а також подолання упереджень і негативних стереотипів у відносинах між двома народами”²⁵².

Без сумніву, частина польського суспільства й надалі відчувала жаль за втратою колишніх земель. Наприклад, ці настрої відображені у відкритому листі до президента РП Леха Валенси (Lech Wałęsa), написаному від Товариства шанувальників Львова і південно-східних кресів у 1993 році: “Львів, Вільно і Східні Землі були відірвані від Польщі не в результаті

²⁵⁰ Меровський Ю. “Польська Ostpolitik”. *Простір свободи: Україна на шпальтах паризької “Культури”*. С. 191.

²⁵¹ Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/616_172 (дата звернення: 15.05.17); Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, sporządzony w Warszawie dnia 18 maja 1992 roku. *Dziennik Ustaw RP*. 1993. Nr 125. S. 573.

²⁵² Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy... S. 573.

«історичної справедливості», а в результаті злочинного нападу двох тодішніх потуг»²⁵³.

Отже, смуга сучасного прикордоння та її населення для таких наукових дисциплін, як етнологія чи культурна антропологія, є надзвичайно цікавим дослідницьким полем. Адже, крім чинників формування кордону – на що не мали впливу місцеві жителі, сучасні відносини України та Польщі відчують відлуння польсько-українських конфліктів ХХ століття.

Ще на початку Другої світової війни, коли Червона армія перейшла річку Збруч і був встановлений німецько-радянський кордон, українські та польські мешканці цих етнографічних територій не розпочали відкритого конфлікту, як того можна було очікувати. Польський історик Тадеуш Ольшанський (Tadeusz Olszański) з цього приводу писав, що “після нападу Німеччини на Польщу маршалок Василь Мудрий від імені української суспільності публічно задекларував в Сеймі лояльність до польської держави, а Українське національно-демократичне об’єднання закликала до активного захисту держави. Вслід за цією партією пішли соціал-демократи. Оборону польської держави підтримав також митрополит Шептицький. В рядах Війська Польського воювало 150–200 тисяч українців. Багато з них загинули або отримали поранення, понад 100 тисяч потрапили до німецької неволі, а близько 20 тисяч – до радянської. Атаки на польських солдатів розпочалися лише в середині вересня з огляду на очевидну військову поразку Польщі, а посилювалися після вторгнення в Польщу радянських військ”²⁵⁴.

Після припинення воєнних дій нацистський та радянський режими розпочали реалізовувати черговий етап впровадження “Трактату про кордон і дружбу” – масові переселення. В листопаді 1939 року, через декілька тижнів після підписання німецько-радянського договору, окупаційна влада розпочала перші примусові виселення. До Генеральної губернії із зайнятих

²⁵³ Хахула Л. “Різуни” чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. С. 126.

²⁵⁴ Olszański T. Zarys historii Ukrainy w XX wieku. Warszawa, 1990. S. 119–120.

радянською армією територій переселяли німців, натомість на схід, до СРСР – білоруське, російське, українське населення. Перші виселення відбувалися на прилеглих до Генеральної губернії територіях: навесні 1940 року близько 100 тисяч осіб з-над Бугу, Сяну, а також Карпат силоміць вивезено на Схід²⁵⁵. Виселення зі Східної Галичини продовжилися і в 1941 році. На відміну від нацистів, які не проводили аж надто масштабних виселень, навіть з близьких до Радянського Союзу територій, інтенсивність радянських переселень були зумовлені лише одним географічним напрямом – східним (Сибір або Казахстан). Окрім німецького населення, на Захід зі згоди державної адміністрації виїхало надзвичайно мало осіб.

Ще до закінчення війни 9 вересня 1944 року була підписана Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. Перший етап переселення українців з Холмського, Грубешівського, Томашівського і Замойського повітів розпочався вже 15 жовтня 1944 року. Це були в основному мешканці тих сіл, які спалили польські партизанські загони весною і влітку 1944 року²⁵⁶.

Примусові переселення з українських земель вглиб Союзу Радянських Соціалістичних Республік, передовсім до Сибіру, радянська влада здійснювала кількома етапами. Наприклад, в 1947–1952 роках вивезено понад 160 тисяч осіб, яких визнали родинами партизанів Української повстанської армії. Частина раніше виселених на східну частину України намагалися повернутися додому на Західну Україну, навіть були спроби виїхати до Польщі, до місця попереднього проживання²⁵⁷.

²⁵⁵ Hryciuk G. Українці. *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959: atlas ziem Polski: Pola*. Warszawa, 2008. S. 204.

²⁵⁶ Гулай В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні в роки Другої світової війни: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. С. 375–378.

²⁵⁷ Hryciuk G. Українці. *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959*. S. 210–211.

Після падіння польської державності, в умовах окупаційного тиску активізували діяльність українські національно-визвольні організації, які реалізували свої прагнення через утворення національного війська – Української повстанської армії. Уся драматичність польсько-українських відносин в роки війни втілювалася в антипольських акціях на Волині та в Галичині та польських відплатних атаках. Із найновіших досліджень випливає, що масові вбивства спочатку поширилися лише по східному боці тогочасного кордону. “Різанина закінчувалася на лінії кордону з 1939 року, хоча вона не була точним розмежуванням між поляками і українцями”, – писав львівський історик Богдан Гудь, покликаючись при цьому на публікації про УПА польського вченого Богдана Скарадзінського (Bogdan Skaradziński)²⁵⁸. Український дослідник наголосив, що “українсько-польська суперечка про Східну Галичину і західні частини Волині була розв’язана одразу після закінчення Другої світової війни стороною третьою – червоною Москвою. Це було зроблено в спосіб зміни кордонів і примусового виселення поляків з території Радянського Союзу”²⁵⁹.

Знаний в Центрально-Східній Європі американський історик Тімоті Снайдер (Timothy Snyder) з цього приводу стверджував: “одним із головних завдань партизанів з УПА було очищення Волині від поляків. Українські партизани, масово вбиваючи поляків у 1943 році, використали тактику відпрацьовану ж ними під час Голокосту 1942 року”²⁶⁰. Відплатні акції польських військових формувань теж полягали у вбивствах українського населення та знищенні вогнем сіл. Після того як фронт просунувся на захід, погроми і вбивства на етнічному ґрунті розпочалися і по інший бік лінії кордону з 1939 року. Тому правдоподібними, імовірно, є версії про масові

²⁵⁸ Hud B. *Українці і Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku*. Lwów; Warszawa, 2013. S. 320; Skaradziński B. *Uwaga na Wschód*. Warszawa: Biblioteka “Więzi”, 2007. S. 17–25.

²⁵⁹ Hud B. *Українці і Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i Galicji Wschodniej...* S. 324

²⁶⁰ Snyder T. *Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś, 1569–1999*. Sejny: Pogranicze, 2006. S. 182–183.

провокації радянських партизанів, їх переодягання в українські або польські мундири, гру влади національними почуттями для своїх корисних цілей.

Хоча ця трагічна і контроверсійна сторінка українсько-польської історії не є предметом цього дослідження, проте її вплив на досліджувану тут живу пам'ять не слід недооцінювати. Над рефлексіями про важкі сторінки національної історії й надалі тяжіють почуття національної солідарності та лояльності і надзвичайно важка (і в Україні, і в Польщі) дорога до визнання своєї провини. Для пересічних респондентів такі спогади теж є важливими, але часто витісняються та забуваються – важко поєднати сьогоднішній позитивний образ з тодішніми подіями.

Отже, ретроспективний огляд процесу становлення і динаміки переміщення українсько-польського кордону від X до XX століть дозволяє підсумувати, що Польща й особливо Україна не відігравали вирішальної ролі у встановленні лінії міждержавного розмежування. Здебільшого ця частина Центрально-Східної Європи ставала предметом торгів у переговорах третіх країн за сфери впливу і поділ територій, що особливо гостро було відчутно в XX столітті.

У перемовинах і територіальних суперечках між Україною та Польщею часто переважав дух “правової ревіндикації” з покликанням на історичний досвід і принцип етнічної належності населення. Водночас попри активну динаміку переміщення українсько-польської границі протягом останнього тисячоліття, її сучасне місцезнаходження майже не відрізняється від того, про яке йшлося на початковому етапі формування у X столітті. Теперішній українсько-польський кордон демаркований із незначними відхиленнями від лінії Керзона, яка, своєю чергою, була визначена як делімітаційна і проходила по території так званих “Червенських городів”, що розташовувалися на пограниччі двох етносів. Отже, в основі сучасного розділення польської й української територій – етнічно-політичний принцип, який ґрунтується на спільному історичному досвіді.

Питання етнічних територій до сьогодні залишається одним із найбільш суперечливих у міждержавних відносинах. Науковцям надзвичайно важко встановити універсальні, об'єктивні, конкретні критерії визначення меж поширення певного етносу із врахуванням особливостей кожної ситуації. До труднощів належить також відсутність ретельного комплексного обстеження пограниччя і картографування явищ матеріальної та духовної культури. Аргументи дослідників і політиків нині здебільшого є складовою визначення етнічної та політичної належності населення, але не є достатніми і взаємоприйнятними.

Аналіз впливу українсько-польського кордону на етнічну структуру пограниччя засвідчує, що особливого характеру і змісту ці процеси набули після Другої світової війни. Організована комуністичним тоталітарним режимом штучна етнічна гомогенізація прикордонних територій призвела до замкнутості та взаємної ізольованості двох сусідніх народів, що можна було спостерігати аж до часу розпаду соціалістичного табору. Таким способом порушено природну суть міжетнічного пограниччя – його багатонаціональність та полікультурність, які зазвичай формуються на засадах толерантності та мирного співжиття.

Водночас сучасна фактична моноетнічність населення по обидва боки кордону позбавила потенційних ревізіоністів будь-яких реальних шансів на спроби перегляду державних кордонів із використанням аргументів про захист “своїх співвітчизників” і приєднання частини “своїх споконвічних етнічних територій” до материнської землі. Саме на пограниччі зараз найбільш інтенсивно розвиваються суспільно-політичні, культурно-освітні та особисті контакти між українцями і поляками, що загалом сприяє налагодженню діалогу між двома країнами і процесам європейської інтеграції України.

2.2. Процес творення кордону в історичній та суспільній пам'яті місцевого населення

Сучасна європейська гуманітарна наука трактує історичну пам'ять як суспільну і наукову категорію, різновид культурної пам'яті, яка “стосується пам'яті певної суспільної групи про своє минуле”²⁶¹. Пам'ять мешканців українсько-польського прикордоння сформувалася внаслідок складних воєнних і політичних процесів, які відбувалися в Європі у ХХ столітті. Лінії сучасного кордону вималювалися як результат таємного поділу сфер впливу у Європі, а остаточно були визначені трьома антигітлерівськими союзними державами на Потсдамській та Ялтинській конференціях, сформувавши новий геополітичний порядок, хоча світова спільнота сприйняла це як внутрішню справу договірних сторін²⁶².

Суспільна пам'ять про ці події є досить розрізненою по обидва боки кордону. Опис того, що відбувалося на сучасному польсько-українському пограниччі після завершення Другої світової війни залежить від респондента – поляк це чи українець. Національна належність часто є визначальним чинником, який суттєво впливає на характер усної нарації. Тімоті Снайдер слушно зауважив, що українські і польські спогади принципово відрізняються, часто містять суперечні версії подій, а також мають різних позитивних та негативних героїв. Подібні вони лише формою – одні та другі розповідають про знищення давнього способу життя і необхідність починати все з початку²⁶³. Водночас треба згадати тезу французького соціолога Моріса Гальбвакса (Maurice Halbwachs), що суспільство не тільки час від часу змушує людей відтворювати події з їхнього минулого, але також і поправляти, перекроювати і доповнювати їх²⁶⁴.

²⁶¹ Menz M. Pamięć historyczna. *Modi memorandi: leksykon kultury pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014. S. 328.

²⁶² Кульчицький С. Українсько-польський кордон: тридцять років протистояння. *Війни і мир, або “Українці–поляки: брати/вороги, сусіди...”*. Київ: Українська прес-група, 2004. С. 507.

²⁶³ Snyder T. *Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś, 1569–1999*. S. 233.

²⁶⁴ Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі. *Історія – ментальність – ідентичність*. Львів: ПАІС, 2011. Вип. 4: Історична пам'ять українців і поляків у період формування

Специфіка прикордонної зони та тема усних розповідей про період Другої світової війни, українсько-польські стосунки того періоду, діяльність польського та українського рухів опору часто впливали на якість висловлювань та відкритість співрозмовників. Відомо, що ще недавно такі розмови взагалі були неможливі або могли мати прикрі наслідки для респондента. Свобода висловлювання переслідувалася десятиліттями і в посттоталітарних суспільствах часто люди мають наново вчитися вільно думати, відверто говорити. Тому навіть свідки подій мимоволі обмежували свою щирість, обговорюючи певні питання. Важливим чинником, яким не можна нехтувати, аналізуючи інформацію, був ступінь довіри респондентів до чужих людей (“панів науковців з міста”), що будь-як можуть використати отримані відомості. Часом на початку розмови на прохання відрекомендуватись (“Прошу сказати, як Ви називаєтеся”) відповідали запитанням “Навіщо вам знати” або інакше уникали відповіді²⁶⁵. Пропоноване дослідження здійснено змішаною українсько-польською групою науковців, про що інформаторам було відомо від початку. Неможливо оцінити, наскільки це впливало на відвертість та якість висловлювань, але можемо стверджувати, що у багатьох випадках тон і характер відповідей був більш розважний і продуманий.

Етнологічні дослідження, які проводилися до цього часу на пограниччі, здебільшого мали на меті обстежити або поляків, або українців і здійснювали їх відповідно польські чи українські науковці. В результаті дуже важко було порівняти не тільки зібрані дані, а власні відчуття та оцінки вартості розмов і польового матеріалу. Значною перешкодою у такому разі ставали відмінності дослідницьких шкіл, навиків організації та проведення польових досліджень, підходи до аналізу змісту висловлювань респондентів тощо. Щоб отримати

національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття: колективна монографія / за ред.: Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. С. 24.

²⁶⁵ Czmelyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką. *Na pograniczu “nowej Europy”: polsko-ukraińskie sąsiedztwo*. S. 66.

якісний результат, необхідно створити позитивну атмосферу розмови, переконати співрозмовника в тому, що різна національна належність не ділить. Спільні польові дослідження дали змогу максимально правильно зрозуміти респондента, що підвищувало рівень об'єктивності аналізу.

Головною метою досліджень пограниччя в багатьох країнах у ХХ столітті було встановлення і, якщо змога, розширення етнічної границі, оскільки, на думку норвезького антрополога Фредріка Барта, саме вона дозволяє визначити етнічну групу, а не культурно окреслену групу людей, які знаходяться в її межах²⁶⁶. Вважаємо, що сьогодні практично неможливо точно провести етнічну границю будь-якого європейського суспільства. Головною проблемою при цьому було би визначення критеріїв. Відсутність чітких критеріїв і методології, яку би випрацювали науковці і прийняли суспільства двох чи кількох країн-сусідів, дає право припустити, що значною мірою культурна границя творить основу для встановлення уявної етнічної границі.

Дослідження етнокультурних процесів на сучасному державному пограниччі не має на меті спільно визначати етнічні кордони, а проаналізувати теперішній стан ідентичності місцевого населення, а також вплив на неї відносин між державами, суспільствами, місцевими спільнотами та людьми. Тому не можна безапеляційно погодитися з відомою польською дослідницею Барбарою Шацькою (Barbara Szacka), яка стверджує, що територія і спільне минуле становлять два основних елементи національної ідентифікації²⁶⁷. На пограниччі, де вони часто стають об'єктами конфронтації та суперництва щонайменше двох народів, більше значення для національної ідентичності мають мова, культурна та релігійна належність.

²⁶⁶ Barth F. Grupy i granice etniczne: społeczna organizacja różnic kulturowych. *Badanie kultury: elementy teorii antropologicznej*. S. 353.

²⁶⁷ Szacka B. Pamięć społeczna a identyfikacja narodowa. *Trudne sąsiedztwa: z socjologii konfliktów narodowościowych* / pod red. A. Jasińskiej-Kani. Warszawa, 2001. S. 42.

Українсько-польський кордон виник там, де його ніколи не було, а історична пам'ять і розмитість границь етнічних територій обох держав дали підстави почуватися скривдженими обом народам. Почуття взаємної кривди під час і після Другої світової війни значною мірою підживлювалося і поглиблювалося у різні часи тоталітарними гітлерівським і сталінським режимами, які були зацікавлені у розпалюванні ворожнечі та ненависті між двома сусідами, щоб панувати над ними.

Творення нового кордону Радянським Союзом було ідеологічно обґрунтовано – західноукраїнські землі було “возз'єднано” з Українською Радянською Соціалістичною Республікою, тобто сповнена “віковічна мрія українського народу”. Всупереч радянській пропаганді мешканці Західної України відразу відчували драматичний вплив тоталітарної системи на усі сфери їхнього життя. Найбільш трагічні зміни проходили на новому кордоні, що знайшло своє відображення у фольклорі місцевого населення. Мешканка села Сянки Турківського району Львівської області Катерина Федичканич була свідком тих подій і описала їх у вірші власного авторства:

В тридцять дев'ятому наробили,
 Села надвоє поділили –
 Половина німцям,
 А друга червоноармійцям.
 Не було у селах потіхи,
 Бо Сталін приказав шити міхи.
 Бо Сталін приказав шити міхи,
 Майно пакувати.
 Задумав селян висилати.
 Два райони фір зігнали,
 Коли людей з Сянок виселяли.
 Всього було у коморі,

А тут фіри вже на вборі.
 Сестра брата обнімала,
 Мама за дочкою умлівала.
 Батько поцілував сина,
 Вже послідна в нас гостина.
 Село опускали – землю цілували,
 Зайшли до церкви – Богу ся помолили.
 Церква наша мати, просим щиро –
 Поверни нас до тебе вмирати.
 Господь про нас пам'ятав на кожному кроці,
 На жаль, не всі повернули на третьому році²⁶⁸.

В уяві авторки цих віршованих спогадів розмірених, спокійний уклад українського села, в якому до Другої світової війни проживали окремі родини поляків і євреїв, був брутално порушений німецькими військами і червоноармійцями. В індивідуальному сприйнятті української селянки з урахуванням історичної перспективи персональну відповідальність за це несе Сталін, оскільки він особисто віддавав накази щодо виселення місцевих мешканців. Трагедія родини, прощання із рідною землею і церквою як символом віри, жаль за покинутим майном, єдина надія на Бога – усе це живе в пам'яті, це живі свідчення подій сімдесятилітньої давності як ідентифікаційний маркер стресових ситуацій²⁶⁹.

В іншому творі згаданої авторки натрапляємо на опис самого процесу творення кордону – забивання стовпів і натягування колючого дроту:

В Сянках гора Дівча невеличка, попід ню доріжка йде.
 Айбитея доріженька на Мадярщину веде.

²⁶⁸ Czmelyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką. S. 71.

²⁶⁹ Кузьменко О. Голос пам'яті або український фольклор стресових ситуацій як ідентифікаційний маркер. *Na pograniczu "nowej Europy": polsko-ukraińskie sąsiedztwo*. S. 301–318.

А під тою доріжкою хрест Христовий ту стоїть,
 А з-під хреста криниченьки, з неї Сян-ріка біжить.
 Біжить вона через Сянки, на Беньову кружляє.
 А над нею кат червоний свій кордон уставляє
 І у землю палі б'є. Від тих палів колючі дроти
 Дванадцять раз моцує.
 Задумалися совіти, що з Сянками зробити.
 Задумалися і зробили – селян з Сянок вивезти.
 До Яблуньки Нижньої підводи давали,
 А з підводів на вагони, довгий час ми їхали.
 Ой їхали тай їхали, на Підзамче здержали,
 Для людини, для тварини каплі води не мали.
 Ой з Підзамча поїзд рушив, в Костополю зупинив
 Покупателі приходять, грім би ясний їх убив²⁷⁰.

В перших п'ятьох рядках вимальовується майже ідеалістична картина типового прикордонного (не в сенсі етнічному, а державному – в авторській історичній пам'яті з Угорщиною, хоча на час описуваних подій уже з Чехословаччиною) українського карпатського села та довколишнього пейзажу. Знаковими елементами цього образу є гора, річка і доріжка, що веде до хреста, з під якого витікає ріка Сян. Образ Сяну – один з найважливіших символів державності та територіальної цілісності України, західний рубіж держави, про який згадується у Національному гімні України: “Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону, В ріднім краю панувати не дамо нікому”. Цей звичний порядок (складова частина якого – відсутність українського державного кордону) порушується “червоним катом”, який вбиває стовпи в землю і прокладає колючий дріт, що мимоволі викликає асоціацію із розп'яттям Ісуса Христа. Далі описано нелюдські умови,

²⁷⁰ Czmelyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką. S. 72.

маршрут вивезення селян, їхнє подальше влаштування, а закінчується одним із найстрашніших прокльонів на адресу місцевих “купців” – представників різних гілок місцевої влади, які є співучасниками злочину. Загальну вину за організацію цієї трагедії авторка повною мірою покладає на “совітів” – збірний образ репрезентантів нового політичного порядку безвідносно до їх етнічної чи національної належності.

У сприйнятті мешканки українського села комфорт спокійного, розміреного щоденного життя у чужій польській державі на власній українській землі вступає в конфлікт із особистою трагедією односельців під час брутального встановлення чужою Червоною армією потенційного власного українського державного кордону. Почуття заподіяної кривди місцевій спільноті, яку творила українська громада села, в психоемоційній оцінці ситуації пересічної сільської мешканки домінує над державницьким усвідомленням історичних перспектив розвитку власної нації. Це яскравий приклад превалювання ідентичності локальної над ідентичністю загальнодержавною, яка на рівні окремих особистостей дуже часто є категорією абстрактною і віддаленою. Подібну вимову мали і пісні про трагічне кохання в роки брутальних переслідувань:

Плаче, тужи стара мати, плаче молода дівчина.

Кати московські залетіли і *zakowaja* юнака.

Кати московські залетіли і *zakowaja* юнака.

Но ті зе сну його забрали, на розстріл єго повели.

Прощай, дівчино, прощай єдина. Я йду на смерть за ойчизну.

Прощай, дівчино, прощай єдина. Я йду на смерть за ойчизну.

Не тіко єден я попався, нас триста хлопців молодих.

Найкращий цвіт за Україну найтяжчі муки там терпит.

Найкращий цвіт за Україну найтяжчі муки там терпит.

І по єдному нас виводять і тут вогньом і тут і стріль.

Ой тут і стрілив варку з моторів, а ті падуть в доли мартві.
 Ой тут і стрілив варку з моторів, а ті падуть в доли мартві.
 Ніхт похорону не справляє ні батько, ні сестра, ні брат.
 Ніхто не знає, де могила, де поховало тіло кат.
 Не можу то співати. Ніхто не знає, де могила,
 де поховало тіло кат.
 А там у лісі кущ калини і листі над ним си летит.
 Іди, дівчино, он тобі скаже, де твуй миленький тихо спит.
 Іди, дівчина, он тобі скаже, де твуй миленький тихо спит.
 Сама я ружу посадила, сама я буду поливать.
 Сама я хлопця полюбила, сама я буду забувать.
 Сама я хлопця полюбила, сама я буду забувать²⁷¹.

Точно не відомо, коли були написані ці вірші – одразу після трагічних подій, чи пізніше – в соціалістичній реальності або вже в незалежній Україні. Без сумніву, така інформація значно б розширила дослідницькі горизонти. Знаємо лише те, що вони живуть у пам'яті конкретної особи і за кожної нагоди чи розмови про кордон виринають однозначним і дуже яскравим свідченням ворожого ставлення до нього. Отже, основним елементом індивідуальної історичної пам'яті є не важливість усвідомлення і розуміння процесів державотворення, а особиста кривда, яку протягом десятиліть не пом'якшив вплив державної ідеології щодо “торжества історичної справедливості”²⁷².

Для очевидців встановлення державного кордону, а особливо брутального поводження нової влади із місцевими мешканцями, усі ці роки він асоціювався зі страхом перед насильством, несправедливістю, трагедією

²⁷¹ Пані Катерина Грижанська, 1928 р. н., українка (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бешадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 415–416).

²⁷² Котигоренко В. Етнічні конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Інститут держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. Київ, 2005. С. 11.

особистою і громади загалом, заподіяною кривдою невинним людям, втратою рідних і майна, примусовим виселенням з домівки і малої батьківщини, позбавленням можливості молитися, доглядати свою церкву і гроби своїх предків. Однак необхідно зазначити, що таке сприйняття кордону і відповідне ставлення до нього властиве представникам старшого покоління, які були безпосередніми свідками цих трагічних подій. Молодше покоління практично позбавлене цієї емоційної складової.

Панівний режим тоталітарної радянської держави, застосовуючи репресії, переселення і переслідування місцевих мешканців, реалізовував свої геополітичні амбіції та водночас нищив індивідуальну і суспільну історичну пам'ять корінних жителів конкретного регіону. Влада свідомо намагалася перервати процес передачі етнокультурних цінностей між поколіннями і живої традиції знань, звичаїв та обрядів, знищити почуття етнічної, релігійної, культурної належності до малої батьківщини і взагалі позбавити відчуття її існування. Як зазначає український історик Марія Ярмоленко, «протягом 1944–1946 рр. у рамках угод про обмін населенням до Польщі виселено сотні тисяч поляків. ... Автоматично розв'язано проблему нівеляції присутності Римо-католицької церкви в республіці. Разом із депортованими вірянами виїжджали духовенство та ієрархія РКЦ. Опонентів депортації радянські каральні органи арештовували. ... Очевидно, що в умовах бруталного виселення нормальний ритм релігійного життя римо-католиків порушувався. Обмеження, запроваджені радянською владою щодо суспільно-культурної діяльності священнослужителів, погіршили якість духовної опіки, звузили сферу духовних практик»²⁷³.

Відносній автономії місцевого патріотизму, на думку сучасного польського дослідника Казімежа Сови (Kazimierz Sowa), протиставлявся

²⁷³ Ярмоленко М. Регіональні особливості етнокультурних процесів в Україні у радянську і пострадянську доби. Львів, 2012. С. 58–59.

сталінський “колективістський централізм”²⁷⁴. Внаслідок чого було легко впливати на формування нової регіональної ідентичності як складової великої державної ідеології та зміну етнічної свідомості нової модифікованої спільноти пограниччя. Місцеве населення стало колективом, з членів якого творили нову радянську людину із комуністичним світоглядом. Так з’явився новий соціопсихологічний тип – люди кордону, для яких характерна підвищена підозріливість, особливе почуття відповідальності щодо виявлення шпигунів та особистої причетності до охорони кордону тощо. Під час польових досліджень вкорінення подібного способу мислення та відповідних ціннісних орієнтацій було притаманне найчастіше середньому поколінню. Обов’язкова участь школярів у різних виховних заходах на прикордонній заставі сприяла формуванню специфічного радянського способу сприйняття і трактування “священного” державного кордону як одного з найбільших табу тоталітарного імперського режиму. Молоде покоління виховували у переконанні ворожого ставлення і злих намірів усіх, хто знаходиться за цією лінією розмежування. Світ по цій границі ділився на “наших” і “чужих”, “добрих” і “поганих” тощо.

Прикладом подібної ідеологічної індоктринації справжніх радянських людей прикордоння може бути розповідь мешканця 1954 року народження з присілка Галівка села Мшанець Старосамбірського району Львівської області. Респондент з великою гордістю і захопленням розповідав про затримання ним двох поляків з Гданська, які, на його думку, були скеровані у 1985 році для шпигування у Радянський Союз. За виявлену пильність і хоробрість його було нагороджено годинником. Ось як він це описує: “Прихожу, мої батьки якраз собі там сіно обертають, дивлюся якісь два хлопці. Ну головне ... чим вони мені ся не той – в шортах, в 85-му році в шортах, так ніхто в нас не ходив. Я кажу – е, хлопці, сюда. А вони навіть не

²⁷⁴ Sowa K. Z. Zmierzch i odrodzenie się lokalizmu w XX stuleciu. *Spółeczności lokalne: teraźniejszość i przyszłość* / pod red. B. Jałowieckiego, K. Z. Sowy, P. Dutkiewicza. Warszawa, 1989. S. 24–37.

вміли по-нашому. Вони забоялися, я так зрозумів ... і в мене була вівчарка, здоровий такий пес. Тут, кажу, і стійте, кажу, і пішов закоротив дроти, а тут в нас на дротах йшла напруга тоді ... То солдати прибігли через дві години ... Тай питаються хлопців, що за одні. А вони кажуть заблудили. Ну потом ми взнали, що вони не заблудили оказується, вони просто було інтересно, тоді чи Валенса той вроді би, чи що. І то головне, що з Гданська, во. Думаю, ну нічо собі заперли вот... Там перелізли попід низ, попід дроти. Думаю, як би заблудили, то вони би не лізли. І так получилось потом ми навіть їх накормили, правда, ще меду їм дали, бо в нас тут повно. Та й потому пограничники прийшли. Оказується, то була, то чиста політика – їх послали вже поляки. Ну тоді була тіпа сопротивлення чи як воно називалося тоді за того Валенси. Щоб знати, що там Радянський Союз готує, чому вони відгородили ще територію. О, таке було. Ну за то, як кажуть, годинник ... Годинник той ... подарували за то, що ніби шпіона злапав. Хотя то такі шпіони, діти були, десь по вісімнадцять років від сили було, дітиська. Ну був такий случай”²⁷⁵.

Незважаючи на певні успіхи радянської системи у вихованні нових людей, а особливо на такій стратегічно важливій частині державної території, як кордон, очевидці подій минулого винуватцями трагедії у рідному селі та відповідальних за їхні біди вважають тоталітарний режим і “червоних катів”. Подружжя із Тернави Турківського району Львівської області (тепер хутір, на місці знищених села, церкви і цвинтаря проходить кордон), доповнюючи один одного згадують: “Рускі були границу поставили. Відтам людей виганяли і то всьо палили. Бо люди ся вертали, свої хати не хотіли лишати. А як запалили, згоріло – мусів йти, не хотів – в примусовому порядку... Село казало шо бандери. А бандери які могли бути. Я знаю. Шо не хтів в армію йти, то в ліс втікали. Які то то були бандери... Я не знаю, натуральні бандери

²⁷⁵ Інформатор – Іван Лукіянкович Платок, 1943 р. н. Село Галівка Старосамбірського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 133–134).

за що воювали, за Україну вроді. А такі во, які сиділи і їх во-де-во ймили недавно в лісі, ну то ті, шо в армію не йшли. То були дезертири, їх були судили... Ну то я то знаю в яким то було точно році. То тоже десь в яких п'ятидесятих роках – то таке било, як то таке робили. То то же там сиділи, потому їх ту ймили. Вони ся не здавали, їм всьо єдно било.”²⁷⁶. Відомо, що людська пам'ять є вибірковою і найбільший вплив на неї мають особисті переживання і спогади, а за відсутності у респондентів повноти інформації неможливо сподіватися на аналітичний підхід під час оцінювання минулого.

У сприйнятті місцевих мешканців кордон – структура, яка не тільки порушила їх традиційний суспільний уклад, але значно ускладнила щоденне життя і обмежила вільне пересування. Багатьом він унеможлиблював повернення до рідного села з місць виселення чи позбавлення волі. Респондент зі села Мшанець Старосамбірського району Львівської області (1925 року народження), засуджений за дезертирство з війська, відбувши покарання від 1949 до 1953 року, розповідав про те, як односельчанин відмовляв його повертатися до рідного села після звільнення через імовірність повторного арешту.

Серед населення панував страх перед особливим режимом проживання в прикордонній зоні з її внутрішніми ще більш обмежувальними законами, що асоціативно нагадувало іншу “зону”, в якій відбували покарання. Наприклад, зафіксовано розповідь мешканця прикордоння, який не знав, що через його рідне село вже проходить кордон, а тому старався дістати дозвіл на повернення: “Приїхав я, чуєте, в Новий Самбір, в город не йди. А шо говорю робити. А я не знав жо там вже границя, розумієш. Якось то письма там раз на рік мож було дістати письмо, більше не розрішали писати. Їдть у Дрогобич, а тоди ше була область Дрогобич, бо була Дрогобич і Львів. Їдть у Дрогобич на обласну міліцію, най ти зробят пропуск і тя пустят, підеш домів,

²⁷⁶ Село Тернава Турківського району Львівської області. Інформатори – Микола Петрович Славик, 1947 р. н. та Ганна Іванівна Щамак, 1947 р. н. (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 6).

приїдеш додому. Я приїхав, розумієте, у Дрогобич, ба та там не скоро, так не роблять. Ту дають запит, кого ти тут маєш, яка сім'я в тебе, чи сім'я, чи там мати, чи батько, хто ту є. Та я дві неділі в Дрогобичі там провалявся. Так дали мені той пропуск, а я вже відтам приїхав в Старий Самбір, а там йшов на Лаврів. Там стоєт ... солдат на цім КП ... а стоїт той шлагбаум... Не дивився ніхто на мій пропуск і я так пройшов додому. А ту говорять треба йти, застава сі зробила, на заставу. Треба йти до начальника застави. Я пішов до начальника застави, той пропуск відібрав, йди вон в сільську раду запишися. Я там вже тоді лишився»²⁷⁷.

Таку складну, довгу і принизливу процедуру необхідно було пройти, щоб повернутися додому. Чоловік стверджував, що приблизно через кожні чотири–п'ять кілометрів була застава, на кожній з яких знаходилося близько 50 солдатів: «Пограничники? Та були всякі, розумієте. В нас відразу, чуєте, як я прийшов з того, з лагера, там була застава. Друга була во ті ту, тоже півтора кілометра, на нашій, вже на мшанецькій землі. Третя була во де в Галівці, застава. То була, я знаю, що штери кілометри чи пять застава. Четверта була там в Стебнику. І то всьо били застави, і там були, розумієте, солдат по ротам, може по п'ятдесят рота. То було таке, боронь Боже, навіть не можна було ся подивити в той бік, в польську сторону. А потому, розумієте, я вже забув в яким то році, як зайшли, побудували, розумієш, за рік, так потому розвалили, тоту заставу забрали, і тамту третю. Аж в Стебнику була. Там аж в Стебнику, та тов горов. ... Ішов, бо там були во ті во, є загороджено. Вісімнайцять дротів. Від землі вісімнайцять дротів, там ше позирав. І там була сигналізація, як йти і таці вже знали же хтось є, зараз тривога, і вже всьо. Таку там стежку топтали як воці на дорогу, жи через пару годин йшли-йшли. ... Білоруси ту служили на заставі, певно тогди застали, служили певно два роки або три. Білоруси, воціво йшла мова жи мого вже сина жінки

²⁷⁷ Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області. Інформатор – Василь Гула, 1925 р. н. (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 31–32).

сестра в Білорусії, тепер там живе. Він сам білорус. Другий там то, сам був десь відкись, з Черкаської області. Тоже вийшла за муж же ту служив. Познайомилися. Той ішов туди, а та грабала ту сіно. І молоді знаєте, шу-шу ся домовилися”²⁷⁸. Лише після такої складної процедури закінчувалася епопея з поверненням до рідної хати.

Типовою видається ситуація щодо переселення цілих сіл внаслідок творення кордону, про яку розповіло подружжя із Телесниці Ошварової неподалік Устрик Долішніх (Польща). Їх родини мешкали в Телесниці Санній, поки у 1939 році усіх жителів села незалежно від національності “руські” переселили від границі до Сянця. Тоді їх розселили у порожніх хатах місцевих мазурів, які там здавна мешкали колонією. Куди “руські” виселили мазурів вони не знали. Там наші інформатори прожили півтора року, а коли прийшли німці, то повернулися в Телесницю Санну до батьківського дому. На батьківщині жили два роки. Наступний раз їх переселили до Телесниці Ошварової. У 1946 році мешканці польського походження з цього села виїхали до Польщі. Наші інформатори творили мішане подружжя (дружина була українкою, а чоловік походив з польської родини) і вони вирішили залишитися. У 1951 році під час обміну територіями усе населення цього села переселили до села Будьонове (колишнє німецьке поселення Куртове) Одеської області. Під час періоду репатріації поляків до Польщі з Радянського Союзу подружжя використало політичну нагоду і походження чоловіка для повернення на батьківщину. 1 січня 1957 року вони приїхали до Перемишля. Оскільки їх дім був знищений, то перезимувати вирішили у брата, переселеного в Жари біля Зеленої Гури на заході Польщі. За 2–3 місяці переїхали до сестри, виселеної до Бялогарда біля Кошаліна у північній частині держави. Там близько року працювали в місцевому колгоспі (Państwowe gospodarstwo rolne – PGR). Лише у 1958 році подружжя змогло повернутися у своє родинне село, в якому не мали нікого й нічого.

²⁷⁸ Там само. Арк. 51.

Розпочинали з того, що взяли позику на будівництво дому²⁷⁹. Так тисячі родин близько 20 років перебували у вигнанні на території двох держав, які для них були водночас своїми і чужими. Основною причиною їх трагедії було місце проживання або національна належність.

Встановлення нового геополітичного порядку в Європі та нових державних кордонів спричинило процеси етнічної гомогенізації населення в середині країн, а особливо поблизу границь. У кінці Другої світової війни та після її закінчення розпочалися масові акції примусового переселення або добровільного переміщення значної частини населення з їх рідної землі в іншу країну за принципом етнічної належності.

Цікавим прикладом може бути добровільне (під впливом радянських агітаторів) переселення усього православного українського села з Бойківщини, яке опинилося за кілька десятків кілометрів на захід від новоствореного кордону. У 1944 році вся громада села Свежова Руска на чолі зі священником і разом із церковними реліквіями вирішила переїхати до Радянської України²⁸⁰.

Очевидним є те, що півстолітня реальність існування нового кордону вплинула на ставлення до нього місцевих мешканців, виробилися нові стандарти щоденного життя, способи поведінки, змінилася ментальність. Значний вплив на стан історичної пам'яті та локальної ідентичності мала природна тенденція відходу старшого покоління та новітнє явище масового виїзду молоді зі сіл.

Необхідно також пам'ятати про примусові переселення, депортації, вимушено добровільні міграції українського і польського населення з прикордонних територій під час і після Другої Світової війни, у 1944 році під час встановлення радянсько-польського кордону, у 1947 внаслідок акції

²⁷⁹ Informator – pan Józef, urodzony w Telesnicy w 1930 roku (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 90–115).

²⁸⁰ Czmelyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką. S. 74.

“Вісла”, у 1951 під час обміну ділянками державних територій між Радянським Союзом і Польщею. Внаслідок цього практично не залишилося українців на прикордонній території Польщі, як і поляків по другий бік кордону в Радянському Союзі.

Така ситуація дала підстави польському соціологові Йоанні Конечній стверджувати, що в радянську епоху “Україна й українці як елемент суспільного польського життя майже зникли, а якщо й згадувались, то, власне, в контексті історичних подій”²⁸¹. Пожвавлення та початки відродження етнічного пограниччя по обидва боки кордону пов’язані з національним відродженням і здобуттям незалежності Україною.

Проаналізувавши функціонування наведених спогадів та зібраний польовий матеріал, можемо стверджувати, що в процесі творення польсько-радянського кордону не було жодних міжетнічних польсько-українських конфліктів щодо його існування чи місця його проведення. Міжетнічні проблеми виникали на місцевому ґрунті всередині громад або між українськими та польськими селами в контексті тогочасного українсько-польського протистояння. На думку сучасного українського вченого Ігоря Цепенди в його основі – “різні підходи польського незалежницького підпілля та українського самостійницького руху до справи державної належності територій Західної України”²⁸². Проте причиною міжетнічного конфлікту ніколи не була суперечка щодо чітко визначеної лінії кордону. Зафіксовано спогади про українсько-польські відносини від очевидця подій в селі Улюч над Сяном після відходу німців і встановлення польської комуністичної влади: “На наше село нападає військо польське і польські сусіди з-за Сяну, грабують, як лиш можуть наших людей, палять хати, кидають гранатами в хати”²⁸³, “в 1946 році польські злодії з-за Сяну з села Вітрилів відібрали в

²⁸¹ Конечна Й. Польща–Україна: взаємний образ. С. 5.

²⁸² Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2009. С. 58.

²⁸³ Холявка Я. Спомини мого життя. Сянік, 2002. С. 121.

вуйни корову і спалили хату”²⁸⁴. Цікаво, що часом поляків – кривдників з-за Сяну, автор називає нейтральним словом “сусіди”: “В 1946 році сусіди з-за Сяну спалили їм хату і відібрали корови і коня”²⁸⁵.

Отже, в українців та поляків у прикордонних теренах були абсолютно відсутні відчуття чи розуміння територіальної межі власної держави на момент встановлення і початку функціонування міждержавного кордону. Поляки ще не могли з цим погодитися, а українці – не могли цього усвідомити. У кожному разі чинник кордону як границі між двома народами не був предметом військових конфліктів. Поясненням може бути належність кордону до категорій державності, а відносини між поляками й українцями протягом віків і тоді розвивалися переважно в площині міжетнічній. Для багатьох мешканців українсько-польського пограниччя колючий дріт та сторожові вежі не були знаками власної державності чи незалежності. Одним із вирішальних чинників негативного сприйняття кордону і ворожого ставлення до нього місцевого населення був спосіб його встановлення.

2.3. Рецепт кордону в повсякденних практиках мешканців пограниччя

Після падіння тоталітарних режимів у Центрально-Східній Європі пограниччя почало привертати щоразу більше уваги – політиків, громадськості, вчених. В цьому можна переконатися, ознайомившись із дискусією на шпальтах спеціального числа “України модерної”, присвяченого темі пограниччя, окраїн і периферій. У рубриці “Форум” над проблемою “«Поверх кордону»: концепція прикордоння як об’єкт дослідження” розмірковують австрійський професор Андреас Каппелер (Andreas Kappeler), український професор Володимир Кравченко, американський професор Ларрі Вульф (Larry Wolff), професор з

²⁸⁴ Там само. С. 14.

²⁸⁵ Там само. С. 16.

Гарвардського університету Сергій Плохій, американський професор Кейт Браун (Kate Brown), український професор Сергій Леп'явко, австрійський науковець Бйоріс Куцмані (Borries Kuzmanu)²⁸⁶.

Проте головними акторами на цьому фронтірному полі залишалися місцеві мешканці, які вже мали досвід життя в нових умовах, а також змінену ідентичність, систему ціннісних орієнтирів. В такій ситуації жителі прикордоння трансформували не лише своє ставлення до держави, її символів, сусідніх народів тощо, але й додатково адаптувалися до запровадженого нового порядку у щоденному житті. Проблема сприйняття державного кордону загалом і українсько-польського зокрема потребує прискіпливої дослідницької уваги передусім етнологів, а також методологічно виваженої інтерпретації отриманих результатів²⁸⁷.

Ставлення місцевих мешканців до кордону зумовлене кількома основними чинниками – способом його встановлення; процедурою перетину; стосунками людей із державою (владою), що виражено у запровадженому спеціальному режимі на цій території; взаємовідносинами периферія – метрополія (центр); міждержавними відносинами двох країн-сусідів; функціонуванням міжетнічних стереотипів, які виявляються під час безпосереднього контакту із представниками іншого народу; актуальною політичною ситуацією тощо. Звичайно, перелік можна продовжувати, як і вилучати чи об'єднувати вищеназвані позиції.

Зміна геополітичної ситуації у світі та в цьому регіоні Європи в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття впливала на щоденне життя мешканців пограниччя і їх ставлення до кордону. Цей процес можна поділити на такі етапи: 1) формування і встановлення кордону у 1939–1951 роках; 2) його повна закритість та неприступність в часи Радянського Союзу; 3) відкритість кордону внаслідок здобуття Україною незалежності та розпаду

²⁸⁶ “Поверх кордону”: концепція прикордоння як об’єкт дослідження. *Україна модерна*. 2011. Чис. 18: Пограниччя, країни, периферії. С. 47–78.

²⁸⁷ Na pograniczu “nowej Europy”: polsko-ukraińskie sąsiedztwo. S. 744.

соціалістичного табору; 4) значне регламентування й ускладнення перетину кордону у зв'язку зі вступом Польщі до Європейського Союзу та приєднанням до Шенгенської угоди.

Очевидно, що протягом цього часу змінювалися самі мешканці, їхня ментальність, спосіб поведінки, стандарти щоденного життя, етнічні стереотипи, національна та релігійна ідентичність тощо²⁸⁸. Великий вплив на стан їх історичної пам'яті та місцевої ідентичності мав процес вимирання старшого покоління та покидання молоддю прикордонних сіл, розташованих далеко від пунктів перетину кордону. З іншого боку, кардинальна зміна інфраструктури, зайнятості населення та інтенсивний розвиток містечок і сіл, розташованих у прикордонній зоні біля доріг міжнародного сполучення, активно формували нові життєві орієнтири. Безсумнівно, усе це впливало на ставлення місцевих людей до сусіднього етносу та й самого кордону.

На момент встановлення і початку функціонування міждержавного кордону в українців та поляків на цих теренах були відсутні відчуття та усвідомлення територіальної межі власної держави. Для багатьох мешканців українсько-польського пограниччя, особливо з українського боку, державний кордон СРСР не був ознакою власної державності чи незалежності. Зібрані польові матеріали засвідчують, що в повоєнні роки місцеве населення кордон сприймало однозначно негативно. Одним з вирішальних чинників такого ворожого ставлення був спосіб його встановлення²⁸⁹. В пам'яті людей цей період асоціюється із трагічними подіями – виселенням, переселенням, депортаціями²⁹⁰. Український фольклор стресових ситуацій та колективна

²⁸⁸ Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. С. 521–522.

²⁸⁹ Чмелик Р. Відображення в пам'яті місцевого населення процесу творення радянсько-польського кордону в Україні (1939–1951 рр.). С. 948–950.

²⁹⁰ Sula D. Działalność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951. S. 200.

пам'ять залишаються ідентифікаційними маркерами драматичного становища людей того часу на українсько-польському пограниччі²⁹¹.

Можливість почути розповіді про процес встановлення кордону, проаналізувати ставлення людей до нього у воєнний та повоєнний час є здебільшого лише на українському пограниччі. Такий стан зумовлений практичною відсутністю автохтонного населення з польського боку, оскільки більшість його сучасних мешканців приїхала в цей регіон після 1950-х років внаслідок планомірного заселення цих територій польською державою. Водночас з українського боку кордону практично неможливо знайти свідків цих подій польської національності. На це звертає увагу дослідник Тімоті Снайдер. Він стверджує, що усунення поляків із земель, які стали Західною Україною, та українців з регіонів, які після війни почали бути Південно-Східною Польщею поклало кінець сотням років змішаних поселень на пограниччі. Від нових часів трьома головними мовами Галичини і Волині були українська, польська та ідиш, а чотирма головними релігіями православ'я, греко-католицизм, римо-католицизм та іудаїзм. Галицькі та волинські євреї були майже усі знищені під час Голокосту, а багато з тих, хто вижив, після війни емігрували. Поляки та українці далі заселяли ці землі, але в 1947 році вперше їх на довго поділено кордоном, який проходив між політичними сферами, що називалися “польською” та “українською”²⁹².

Необхідно також усвідомлювати, що опис подій минулого, його оцінки чи певні рефлексії пам'яті значною мірою залежать від етнічної належності автора. Кожен народ чи пересічний інформатор має власний досвід, свою усталену систему світоглядних і ціннісних орієнтацій, а отже, знає свою правду, яка формувалася під впливом місцевого середовища, відповідних ідеологічного і політичного контексту, засобів масової інформації тощо.

²⁹¹ Кузьменко О. Голос пам'яті або український фольклор стресових ситуацій як ідентифікаційний маркер. S. 301–318.

²⁹² Snyder T. Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś, 1569–1999. S. 231.

В такому разі завжди корисно залучати спостереження й аналіз сторонньої особи чи третьої сторони. Наприклад, міркування з цього приводу вже згадуваного Тімоті Снайдера, який спеціалізується на проблемах найновішої історії та сучасного націоналізму в країнах Центрально-Східної Європи. Він пише, що новою практикою радянського вирішення питання національних кордонів після 1944 року був обмін населенням відповідно до національного критерію. “Евакуаційна” умова між Радянською Україною і Польщею від вересня 1944 року підготувала ґрунт для переселення поляків і євреїв із земель, які стали Західною Україною, та переселення українців з комуністичної Польщі²⁹³.

Матеріали польових досліджень населених пунктів вздовж українського-польського кордону від його крайньої південної точки і до крайньої північної (до її зіткнення із білоруським державним кордоном) загалом підтверджують результати вищенаведеного історичного аналізу. Для кращого розуміння ставлення місцевих мешканців до кордону у повоєнний час варто навести конкретні приклади повної чи часткової ліквідації сіл, через які він пройшов або які знаходилися в безпосередній близькості до нього.

У результаті створення кордону частина українців з Бескидів з польського боку була переселена на український бік. Важко зараз з’ясувати систему чи засади, згідно з якими одних переселяли у сусідні села на українському боці кордону, а інших до колгоспів на Південь України – в Херсонську чи Одеську області. Зокрема, багатьох українців зі села Устянова Бещадського повіту переселили за кількадесят кілометрів до прикордонних сіл Мшанець чи Виців Старосамбірського району, в яких їм надавали порожні хати засуджених і вивезених вояків УПА та їхніх родин. Тим часом як мешканців сусіднього до Мшанця села Галівка, яке зараз стало його присілком, з українського боку переселили до Одеської області,

²⁹³ Ibidem. S. 208.

дозволяючи їм розбирати і перевозити свої хати²⁹⁴. Були випадки втеч і повернення до рідних сіл: “Їхали люди і я поїхав, там багато поїхало. На Одесу. Там тяжко було жити і я приїхав сюда, бо ту свіже повітря. ... Я втік і мене прописали, бо я учасник війни. А других не хотіли приписати. Дивляться їде машина, машини якісь три їхали до того, на Закарпаття. Підняв еден руку, повідав нас приписати не хотят. Повідав ходи, прийшов на міліцію. Бо як хто ся верни зі східних областей, каже, приписуй і всьо. І так зачали всіх приписувати”²⁹⁵.

В окремих випадках частині населення прикордонного села дозволили залишитися, незважаючи на безпосередню близькість до кордону. Наприклад, село Беньова Турківського району перед війною було розташоване по обидва боки Сяну, а після проведення через нього кордону майже повністю було виселене. Тобто українців було переселено з польського боку на правий берег річки по сусідніх селах до родини або в порожні хати репресованих. Оскільки люди за всяку ціну намагалися повернутися на своє газдівство, то в результаті все село і церкву польське військо спалило, щоб припинити самовільне повернення. Натомість з українського боку мешканці Беньови були лише переміщені від кордону на дозволена для проживання відстань – 800 метрів. За свідченням інформаторів, у 1949 році радянське військо поставило колючий дріт, а всі будинки в цій 800-метровій зоні спалили. Спосіб переселення здебільшого був гвалтовний і брутальний. Учасниця тих подій згадує: “Ввели наказ, жеби в ранок, в шестій годині шоб всі ся зійшли на збори. Звітам Васько приходить і говорить, шо до восьмої години вечора будуть всіх нас на вісімсот метрів. Виселилися до вечора. ... Від річки, від Сяну, так. То Сян називався. І так було, котрі на штириста метрів. Наша хата була на штириста

²⁹⁴ Інформатор – Іван Лукіянкович Платок, 1943 р. н. Село Галівка Старосамбірського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 140).

²⁹⁵ Там само. Арк. 138–139.

метрів, то мусіли ... стрико вийшли до нашої хати, всі так даль даль до вечора. Лишали всьо. І худобу, всьо, не ночувати, вже пішли. ... Побудувалися в селі декотрі, мій Васько підселився в лісі ся побудували ... далі на вісімсот метрів. ... А тато ше ту хату відібрав де ми сиділи і побудував там на таким поганім місци і там не сиділи на тій хаті, вже побудована була, але... Тато, як німці прийшли, ... іде свою хату розбирати, самий перший. А ... каже так: “Йосифе, – так батькови, – не розбирай, – каже, – німці дадуть допомогу”. А тато каже: “І хай, яку мені дадут запомогу, то як вам дам. Хату ... забирати”. І тато хату, сусіди помогли котрі блищі. Наша біла на штириста метрів від Сяну. Побудували, нашу хату перерозібрали, вивезли, перебудували”²⁹⁶. Деякі прикордонні села в Карпатах у верхів’ях Сяну були виселені повністю – Соколики, Тарнава, Дзвиняч, Лікоть, Дидьова, Журавин перестали існувати. Зараз неможливо назвати точних причин такого рішення влади – чи це було пов’язано з діяльністю УПА, чи якимись іншими чинниками. Натомість у Лопушанці чи Боберці мешканців з-під кордону переселяли лише вглиб села.

Акції примусового виселення з українського боку кордону не були одноразовим актом, подібним до акції “Вісла” на польській території. Водночас мешканці сіл, які підлягали примусовому переселенню, намагалися усіляко чинити опір і щойно можливість поверталися на свої господарства. Наприклад, усе населення села Соколики було переселене в 1946 році. Однак за кілька місяців, у 1947 році, люди повернулися, незадоволені новими умовами проживання. Тоді їх ще раз вигнали з господарств, а територію оточило військо і нікого не впускало. Саме село спалили, щоб позбавити можливості повернутися, а жителів вивезли до Любіня Великого Львівської області. Сусіднє бойківське село Журавин Турківського району нинішньої Львівської області існувало до 1946 року. Його населення у 1943 році

²⁹⁶ Пані, корінна бенівчанка. Село Беньова (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 21, 23–24).

становило 808 осіб і всі були виселені протягом 1944–1946 років під час операції очищення прикордонної смуги, а церкву Преображення Господнього у 1957 році зруйнували прикордонники²⁹⁷. Україномовна Вікіпедія розповідає про те, що село Журавин у 1940–1951 роках належало до Нижньо-Устрицького району Дрогобицької області, була Журавнянська сільрада. Після договору про обмін територіями у 1951 році все українське населення було насильно виселене, зокрема в село Золота Балка в Нововоронцовському районі Херсонської області та в Ширяївський район Одеської області, територія включена до солтиства Смільник²⁹⁸. Самі ж респонденти із довколишніх сіл стверджують, що населення села Журавин було примусово переселене у 1948 році. Тих мешканців, кому вдалося повернутися після першого виселення, остаточно вивезли в 1952 році у село Михайлівка Херсонської області. В кожному разі для етнологів найважливішою є інформація про фіксацію і побутування цього факту в історичній і суспільній пам'яті місцевого населення довколишніх сіл.

Мешканців села Кривка Турківського району Львівської області також переселили до Золотої Балки Херсонської області. Натомість мешканців села Дидьова Турківського району Львівської області розпорошили практично по всій Україні – більшість переселили до сіл Хоробрів, Борятин і Жужеляни Сокальського району Львівської області. Найімовірніше їм надавали залишені поляками будинки, а декотрі родини вивезли в Закарпатську та Донецьку області. Село, населення якого станом на 1938 рік нараховувало 1332 особи, було виселене протягом 1940–1946 років внаслідок операції “очищення” прикордонної смуги. Церковний інвентар, що зберігався до 1993 року в церкві села Дністрик Дубовий, був переміщений переселенцями із Дидьової на Сокальщину (Львівська область)²⁹⁹.

²⁹⁷ Журавин. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Журавин> (дата звернення: 10.09.17).

²⁹⁸ Там само.

²⁹⁹ Неіснуючі села Турківського району. *Турка – перлина Карпат*. URL: <http://turka-ua.net/publ/7-1-0-6#.Wce4dHZJbIU> (дата звернення: 10.09.17).

У селі Лопушанка Турківського району Львівської області було переселено 5 родин з-під кордону: одна чи дві в центр села, а решту до Херсонської області. Можливо, в окремих випадках люди могли вибирати місце майбутнього проживання і приймали рішення під впливом агітації. Імовірно, що виселення в дальші регіони могло бути карою за опір владі чи пасивну підтримку партизанів УПА³⁰⁰. Внаслідок описаних подій склалася ситуація, що лише з українського боку в Бескидах залишилося населення, яке пов'язане із прикордонною територією – залишками цвинтарів, церков, батьківською землею тощо. З польського боку прибуле населення (переселенці з глибини Польщі і з територій сучасної України, втікачі від переслідувань УПА) з особистих причин чи внаслідок тогочасної державної пропаганди вороже сприймало все українське, будь-які його сліди чи вияви.

Наукові узагальнення та власні польові спостереження дають підстави стверджувати, що примусове переселення місцевого населення вплинуло на формування по обидва боки кордону різного типу пам'яті, різного відчуття особистої причетності до всіх проявів матеріальної культури, зрештою, ідентифікації себе з цією прикордонною територією. З українського боку для старшого покоління властиве самоусвідомлення, яке зберігає пам'ять з передвоєнних часів. Здебільшого негативне ставлення до кордону старших місцевих мешканців формувалося саме на цьому підґрунті про безпечне і впорядковане життя до початку Другої світової війни.

З польського боку кордону нові поселенці, які перед тим не мали жодного контакту з цими теренами, все починали наново. На прикордонних територіях вони застали покинуті українські домівки, знищені церкви, чужі цвинтарі, тобто сліди людей, які в культурному сенсі були їм чужими або й ворожими. Тоді українці сприймалися однозначно негативно як винуватці нещастя поляків. Принаймні так тогочасна державна польська пропаганда змальовувала українців у пресі, шкільних підручниках тощо. Тому не дивно,

³⁰⁰ Czmelyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką. S. 78.

що в середовищі перших повоєнних переселенців, серед старшого покоління поляків дуже часто можна зустрітися із позитивним ставленням до кордону як чинником безпеки перед стереотипно ворожим сусідом.

Отже, в результаті встановлення кордону “радикальним способом, без згоди українського і польського народів”³⁰¹ та примусових переселень прикордонні терени по обидва його боки суттєво змінилися. З цих територій практично зникли властиві та характерні ознаки будь-якого культурного та етнічного пограниччя – багатокультурність, поліетнічність, багатомовність, наявність кількох релігій або віросповідань тощо. З польського боку нові місцеві мешканці про такий суспільний уклад у передвоєнних громадах цих земель або зовсім нічого не знали, або могли довідатися лише з книжок чи оповідей переселенців. З українського боку пам’ять про минуле з його щоденною сусідською міжетнічною толерантністю у сільській громаді та конфліктами в часи міжнаціональних загострень щораз слабшала під впливом нових випробувань проживання в прикордонних умовах тоталітарного режиму.

Ставлення до кордону українців і поляків відрізняється також тим, що у перших воно формувалося під впливом складних політичних, суспільних процесів у цьому регіоні та має надзвичайно сильний емоційний складник, що ґрунтується на особистому психологічному сприйнятті минулого і його наслідків. Їхня історична пам’ять функціонує у звичному для неї географічному середовищі, підживлюється місцевою традицією і звичаями в оточенні широкого родинного кола і сусідів.

Для поляків з центральних регіонів країни чи переселенців з околиць Сокаля і Червонограда – це новий етап життя, пов’язаний з освоєнням чужої землі в тяжких гірських умовах. Кордон вони сприймали не тільки як межу Польщі, але й освоєних чи освоюваних територій загалом³⁰². До певної міри

³⁰¹ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону, 1941–1951 рр. С. 192.

³⁰² Czmelyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką. S. 83.

ці землі для них стали своєрідним фронтром на взірець освоєння американцями західних територій³⁰³. За кордоном все було чуже, з тими землями їх не єдали жодні спогади, особиста історія і пам'ять. Ставлення до цих теренів і їх автохтонних мешканців формувалося виключно під впливом офіційної пропаганди. Важливе значення для формування нового культурного типу прибулих мали також причини приїзду на ці території – за вказівкою держави, пошуки кращого життя, втеча від минулого чи попередніх проблем тощо.

В результаті перервана традиція, відсутність корінного населення, залишені сліди нищення його матеріальної культури разом з принесеними спогадами та культурою з іншого регіону змушували прибулих творити нову місцеву традицію і пам'ять, яка значно відрізняється від наявної з українського боку. В такій ситуації кордон став запорукою захищеності та стабільності для нових поселенців, подібно як військовий форт на межі з індіанськими землями в Північній Америці. Кордон і прикордонна зона були найвиразнішим виявом і атрибутом держави, яка їх сюди прислала або заохочувала переїзд і повинна ними тут опікуватися.

Молодше покоління, народжене в радянський час по обидва боки кордону, сприймає його як реальність без емоційної прив'язки до минулого. Сорок років існування кордону в радянські часи фактично створило непроникний бар'єр між місцевим прикордонним населенням. Ніхто не задумувався над його необхідністю чи справедливістю – саме запитання розцінювалося як ворожий акт щодо тодішніх держав – Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польської Народної Республіки.

Прикордонні території – далекі периферії від столиць і центрів двох держав, політичний та ідеологічний устрій яких робив з кордону образ чогось грізного і небезпечного. На ментальному рівні пограниччя сприймалося крізь

³⁰³ Тернер Ф. Д. Значення фронтиру для американської історії. С. 11–46; Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. С. 33–50.

призму стереотипів ворога/жертви³⁰⁴. Інформатори, особливо з українського боку, ще сьогодні згадують страх перед наближенням до кордону. Ідеологічне виховання того часу полягало, зокрема, у формуванні образу зовнішнього ворога. В радянський час кордон, незважаючи на його безпосередню близькість, для місцевого населення був чимось неприступним і недосяжним.

Дещо іншою ситуація була з польського боку, оскільки державні закони та інструкції там були менш суворими. Місцеве населення могло підходити до кордону, навіть до Сяну чи Бугу, проте будь-які контакти з населенням з іншого берега були заборонені.

Кардинально ситуація на кордоні змінилася після розпаду соціалістичного табору. Важливим психологічним чинником була ліквідація так званої “системи”^{*} та лібералізація способів і методів організації охорони державного кордону українськими прикордонними військами, внаслідок чого місцеве українське населення відчутно змінило ставлення до нього. Державний кордон значною мірою втратив свою сакралізовану функцію своєрідного табу, перестав лякати і бути чимось загрозливим. Наочним прикладом може бути прикордонна застава в Соколиках Турківського району Львівської області, на території якої на самому кордоні за залишками колючого дроту знаходяться руїни церкви. Радянські прикордонники тримали в ній коней і зберігали сіно. Теперішні українські прикордонники розчистили це приміщення, поставили там кілька друкованих на папері ікон, свічки і за потреби моляться. Більшість особового складу цієї застави походить із Західної України. Звісно, що під впливом нових політичних реалій взаємне ставлення місцевих людей і прикордонників кардинально змінилося.

³⁰⁴ Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України*: зб. наук. ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 67–90.

^{*} Спеціальний комплекс засобів охорони кордону – колючий дріт під електричною напругою, сигналізація, зорана полоса тощо.

Важливим для нашого українсько-польського дуету дослідників-етнологів було ставлення самих українських прикордонників до нас і їхня реакція на наші прохання. Передусім нас сприйняли без жодних застережень і упереджень, як і факт присутності громадянина іншої держави посеред лісу біля колючого дроту українського державного кордону. Наше прохання пройти на територію самої прикордонної застави, щоб оглянути руїни церкви, було відразу позитивно вирішене. Ба більше, прикордонники відкрито з нами спілкувалися без жодних підозр і розповідали про цю церкву та її використання.

Зрештою, з чимось подібним пізніше ми зустрілися і з польського боку, коли командир одного з підрозділів прикордонників особисто нас супроводжував по зруйнованих цвинтарях, які знаходилися практично на самому державному кордоні. Це були знаки нового часу і нового ставлення самих прикордонників до українсько-польського кордону, який ще двадцять років тому був кордоном радянсько-польським і тому був практично недоступний для дослідників.

Цікавим було ставлення місцевого населення до майбутньої долі кордону і його необхідності взагалі. Більшість респондентів з українського боку висловлювалися або за повну його ліквідацію, або спрощення його перетину та відкриття нових переходів. Місцеві люди бачать у цьому певні економічні вигоди (можливість отримати працю в Польщі, розвивати прикордонну торгівлю тощо) та відновлення втрачених психоемоційних зв'язків із родиною, рідними землею і місцями.

Щоправда, разом із міркуваннями у селах Львівської області про те, що кордон не потрібний, висловлювалися думки про необхідність залишити колючий дріт як огорожу для худоби, щоб не йшла на польський бік. Польові матеріали вказують на деякі особливості ставлення місцевих людей до українсько-польського кордону у Волинській області, особливо в Шацькому районі на українсько-польсько-білоруському пограниччі. Зокрема, місцеві

мешканці у післявоєнний час ментально уже призвичаїлися до існування українсько-польського кордону і не бачать доцільності його усувати, але категорично виступають проти нового українсько-білоруського кордону. Проте ці відмінності можуть стати темою окремої наукової розвідки.

З польського боку ставлення респондентів до кордону меншою мірою зазнало змін. Стриманість поляків у питанні повного відкриття кордону пояснювалася страхом перед напливом нелегальних мігрантів до Польщі і країн Європейського Союзу. Тобто бояться не українців, а посилення діяльності різного роду кримінальних елементів та угруповань.

Важливе значення для мешканців обох сторін кордону має спрощення і лібералізація процедури його перетину. Більшість населення прикордонних теренів зацікавлена в розвитку тісніших контактів зі своїми сусідами з-за кордону, оскільки бачать за цим взаємну економічну вигоду. Внаслідок тіснішої співпраці поляків і українців за останні двадцять років почали змінюватися етнічні стереотипи та дуже активно розвиватися міжетнічні відносини. Крім щоденних контактів, сильний вплив на функціонування позитивних/негативних образів справляли джерела медійного переказу: “В сучасному суспільстві більшість стереотипів поширюється з допомогою мас медіа: літературу, телебачення, кіно, газети, електронну пошту, листівки і автомобільні наліпки”³⁰⁵.

Однозначно негативний вплив на ставлення місцевих мешканців до кордону мало впровадження візового режиму між Україною та Польщею після приєднання останньої до Шенгенської угоди. Знову почали занепадати відновлені контакти між рідними і близькими, оскільки українцям необхідно було їхати десятки кілометрів для отримання візи до Львова або Луцька. Водночас відлякувала людей від таких поїздок дуже складна і довготривала процедура очікування необхідного комплекту документів та інші бюрократичні труднощі. Найбільше потерпали від введення віз особи, для

³⁰⁵ Macrae C., Stangor Ch., Hewstone M. Stereotypy i uprzedzenia. Gdańsk, 1999. S. 22.

яких перетин кордону був пов'язаний із заробітком. В народі цей період називають зведенням нової “залізної завіси” чи “берлінської стіни”.

Значні полегшення настали для польських громадян після односторонньої ліквідації Україною візового режиму для громадян Європейського Союзу від 1 травня 2005 року. Тимчасом як Польща під впливом Європейського Союзу повинна була ускладнювати не тільки процедуру отримання візи, але й перетину кордону.

В результаті склалася ситуація певного дисбалансу у можливостях перетину кордону поляками і українцями, що впливає на дещо різне ставлення до нього. Українці однозначно різко негативно оцінюють нововведення і щораз більше нарікають на спосіб функціонування різних прикордонних служб. Кордон для них стає ворожішим та неприступнішим. Поляки активно використовують своє привілейоване становище та можливість безвізового перетину по спеціальних смугах для громадян Європейського Союзу. Очевидно, певні ускладнення під час його перетину також викликають у них негативні емоції, наприклад, корупція різних служб з українського боку. Проте польське прикордонне населення не висловлює думок про необхідність цей кордон ліквідувати.

Значна лібералізація настала після укладення Україною і Польщею 28 березня 2008 року Угоди про малий прикордонний рух. Нею передбачено, що населенню 30-кілометрової прикордонної зони дозволено перетинати кордон без візи, але з дійсним дозволом, який видає консульська установа³⁰⁶. Тому ставлення мешканців прикордонної зони до кордону практично не змінилося. Він надалі, з одного боку, дає засоби для життя і покращення його стандартів, а з іншого – залишається головною перепоною для реалізації майбутніх планів і прагнень.

³⁰⁶ Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_138 (дата звернення: 19.10.2017).

Від моменту утворення кордону і до сьогодні умовно можна виділити чотири етапи його функціонування і, відповідно, ставлення місцевих мешканців до нього. Перший, це несприйняття і ворожість через брутальний спосіб його встановлення. Другий, сприйняття кордону як невідворотної реальності, символу державної репресивної машини, яка навіювала страх. Третій пов'язаний із лібералізацією усього прикордонного життя і надією використати близькість кордону для покращення власного добробуту. Четвертий, загальне незадоволення погіршенням візового режиму, але водночас стриманіша позиція польського населення прикордонної зони щодо необхідності повної ліквідації кордону.

РОЗДІЛ 3

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

3.1. Мовні, етнографічні та релігійні критерії самоідентифікації населення пограниччя

Протягом останньої чверті століття Україна перебуває у стані пошуків і формування своїх місця та ролі на геополітичній карті світу. Таку невизначеність і часті коливання влади у виборі стратегічного курсу розвитку країни можна пояснити, зокрема, розмитістю і невизначеністю пострадянського соціуму. Українців як народ, що заселяє значну територію на пограниччі “ нової Європи”, з деякою пересторогою сприймають мешканці “ Західної Європи”. Фактично, до сьогодні новий європейський сусід, що задекларував своє бажання бути вільним серед вільних і рівним серед рівних, залишається мало прогнозованим у перспективах свого розвитку. Одна з причин цього – незавершеність процесів релігійної, культурної та мовної ідентифікації українського суспільства у сучасний період стрімких політичних, державних та суспільних трансформацій. Як зазначив академік НАН України Микола Жулинський, “ ми досягли незалежності, утверджуємо її, але ми ще не витворили з « величезної етнічної маси українського народу» « суцільний культурний організм» – українську націю зі своєю системою цінностей і пріоритетів, з власною мовою, міфологією, свідомістю і символізмом”, тобто “ ми ще далекі від завершення процесу формування національної ідентичності”³⁰⁷.

У багатьох регіонах України національну й етнічну ідентичність, що часто чітко не визначені, а також політичну дезорієнтованість і відсутність сформованої системи світоглядних цінностей використовують у політичних

³⁰⁷ Жулинський М. Про національну ідентичність, або чим розростаються держави. *День*. 2009. 9 груд. (№ 223). С. 6.

маніпуляціях чи провокаціях різні учасники політичних процесів³⁰⁸. Предметом маніпуляцій здебільшого стають мовні, релігійні та культурні відмінності або історико-культурні особливості різних регіонів країни, які самі собою не є аномалією сучасного суспільного розвитку.

На думку київської дослідниці Наталії Яковенко, мешканці України “є спільнотою, яка поки що не дійшла порозуміння – і через розбіжність світоглядних орієнтирів, і через різниці у так званій «історичній пам’яті»”³⁰⁹. На наш погляд, проблема полягає у тому, що теперішня ситуація задовольняє багатьох учасників суспільного життя. З одного боку, це вигідно посткомуністичним політичним елітам держави, які усвідомлюють, що легше керувати і маніпулювати роз’єднаною, до кінця не сформованою і несвідомою спільнотою людей. З іншого, спостерігається інертність колоніальної психології посттоталітарного соціуму, у якому всі інші звично вважаються чужими, що часто призводить до ворожого їх сприйняття і легкого виявлення як винуватців сьгоднішніх негараздів.

Відсутність у європейських народів чітко окресленого образу “нового” сусіда та розмитість його етнічних характеристик не дають можливості передбачати специфіку міжетнічних чи міжрелігійних стосунків як всередині його країни, так і з сусідніми народами. До таких типово українських особливостей належать, наприклад, існування в країні трьох православних церков, відмінності між якими незрозумілі навіть для самих українців і найближчих сусідів; посилення процесу “розукраїнювання України”³¹⁰ у часи президентства В. Януковича тощо. Почуття невпевненості чи нерозуміння породжує підозру, що може перерости у страх, який призводить до бажання дотримуватися безпечної дистанції у відносинах чи побудувати захисні бар’єри перед ймовірною небезпекою.

³⁰⁸ Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В. Котигоренко (керівник), В. Войналович, О. Калакура та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 692–693.

³⁰⁹ Яковенко Н. Лікнеп для професора. *Дзеркало тижня*. 2009. 7–13 берез. (№ 8). С. 18.

³¹⁰ Кісь Р. Як зупинити розукраїнювання України? Львів: Афіша, 2012. 360 с.

Сьогодні етнічність часто визначають як етнічний рух і різновид суспільної діяльності³¹¹, що у теперішню добу щораз частіших етнічних конфліктів, швидшого обігу інформації, великих міграційних та інтенсивних туристичних рухів, взаємозалежності країн і регіонів стає приводом для маніпуляції поняттями і фактами³¹². Дослідники одностайно погоджуються із тезою, що вироблення стратегій і тактик внутрішньої та зовнішньої політики суверенної держави можливе лише на основі методологічно обґрунтованого пізнання етнічної ідентичності суспільства. Дослідження місцевого населення сучасного українсько-польського пограниччя, що дозволить краще зрозуміти людей, які заселяють ці території, виявити властиві їм певні характерні риси, стереотипи, упередження та процеси їх формування, має важливе значення для розбудови міждержавних стосунків.

Проблематика етнічності, а також толерування культурного різноманіття регіонів є необхідною умовою суспільно-політичних трансформацій новітньої доби. У багатьох непередбачуваних ситуаціях і в разі потреби робити світоглядний вибір етнічність і прийняття або відкидання іншого/іншості є маркерами дозрілості політичної нації. На перебіг міжетнічних відносин великий вплив мають різноманітні вияви індивідуальної або/і групової ідентичності в контексті щоденного життя, які репрезентують “національну ідентичність як динамічне, різноманітне, плинне явище”³¹³. На пограниччях дуже часто фіксуємо принагідну ідентичність, в певному сенсі кон’юнктурну і контекстуальну, тому часто бачимо там зміни окремих ідентичностей (наприклад, етнічної) при збереженні інших – релігійної, мовної та ін. Часто може відбуватися зміна мовної чи конфесійної ідентичностей при сталості етнічної.

Однією із особливостей українсько-польського пограниччя є те, що на еволюцію етнічної ідентичності місцевого населення великий вплив мали не

³¹¹ Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. S. 31.

³¹² Posern-Zieliński A. Etniczność. S. 8–9.

³¹³ Edensor T. Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne. S. 10.

тільки часті зміни держав, а отже, суспільно-політичного устрою, але й виникнення чи переміщення кордону поряд з примусовим переселенням людей або їх вимушеною добровільною міграцією³¹⁴. Належність двох або кількох різних етнічних спільнот до одного державного організму часом призводила до сповідування подібних ціннісних орієнтирів чи світоглядних засад. У цьому разі на рівні місцевих громад природно утворювався досить толерантний, добросусідський клімат у міжетнічних відносинах, у результаті чого формувалася й специфічна регіональна ідентичність, яку популяризують і в наші дні³¹⁵. Польові дослідження виразно засвідчили, що в міжвоєнний період у волинських і галицьких селах у щоденному житті панувала міжетнічна злагода, в якій були зацікавлені практично усі мешканці. Звичайно, зважаючи на державну дискримінаційну політику уряду Польщі щодо національних меншин, а особливо українців, надмірна ідеалізація життя в тогочасній провінції є перебільшенням³¹⁶.

Тоді траплялися й випадки відвертої ворожості, браку взаємної довіри, які були продиктовані зовнішніми чинниками. Наприклад, старші мешканці римо-католицького віросповідання, дехто з яких походив з православних родин, в селі Збереже (Zbzeże) Влодавського повіту Любельського воєводства згадували, як в рамках пацифікації 1938 року влада найняла робітників зі сусідньої гуті аби ті під охороною 50 поліціантів знищили православну церкву в цьому селі: «Пам'ятаю, як її знищували. Я був пастухом. Пас корови. Там в кінці села, було пасовище, як тепер називають «спільнота». Уже говорили, що мають руйнувати церкву, а ми пасли корови. Я не знаю ... тринадцять років може мав. Ми залишили ці корови, бо це було

³¹⁴ Чмелик Р. Вплив зміни типу українсько-польського пограниччя на трансформацію категорій свій/інший/чужий. *Народознавчі зошити*. 2012. Зош. 2. С. 191.

³¹⁵ Село Мірче Грубешівського повіту Люблінського воєводства. Інформатор – пані завідувача бібліотекою, 1961 р. н. (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у 2013 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 703. Арк. 196).

³¹⁶ Виздрик В. Галицьке село: соціально-економічне життя та суспільно-політичні процеси (1919–1939). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. С. 80–94, 347–380; Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне: М. Дятлик, 2016. С. 339–364.

близько, повибігали на дорогу і почали придивлятися. Спочатку підрізали пилами там, де були дзвони. Там була така дзвіниця, така висока, що навіть Влодаву видно було з неї ... підрізали, але не могли її повалити пилами, бо ті стовпи були дерев'яними. Приїхав автомобіль з тросом, зачепили тросами і автомобіль її звалив. А за це руйнування гміна заплатила правдоподібно десь п'ять злотих"³¹⁷. В цій конкретній ситуації мешканці села, що належали до інших національностей і конфесій, не брали участі в ухваленні рішень державної влади. Однак не варто виключати, що в інших місцевостях могла бути інша поведінка щодо своїх сусідів. Проте в такій ситуації, зазначимо, "одна з культур завжди займає панівну позицію"³¹⁸.

Найскладніші проблеми спостерігаються у функціонуванні певної етнічної меншини за кордоном в іноетнічному середовищі, особливо в державі з іншим типом суспільно-політичних відносин. Наприклад, аналізуючи власні польові матеріали, зокрема і на Північному Підляшші, Роман Кирчів зазначає, що "вони (етнічні українці. – Р. Ч.) стали жертвою політичних комбінацій і дій, що поставили їх в становище виживання і потреби захищати свою етнічну ідентичність і екзистенційність"³¹⁹. Проаналізована наукова література і джерела дають підстави стверджувати, що найбільш паритетними і водночас залежними від міждержавних стосунків є відносини між етнічними спільнотами по різні боки кордону. Щоправда, в момент створення нових державних кордонів і під час процесу моноетнізації пограничних регіонів міжетнічні конфлікти стають майже невідворотними і їх можуть прогнозувати національні еліти"³²⁰.

Припинення існування II Речі Посполитої та розподіл її території внаслідок підписаного радянсько-німецького договору про кордон від 28

³¹⁷ Село Збереже Влодавського повіту, розмова з трьома старшими панями (Еспедиція у Влодавському повіті Люблінського воєводства і Шацькому та Любомльському районах Волинської області, 11–15.07.2012 р., 11–15.08.2012 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. Арк. 142).

³¹⁸ Демський Д. Пограниччя як печворк: рефлексії з Білорусі. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 1. С. 82.

³¹⁹ Кирчів Р. Польові нотатки і матеріали з етнокультурних перехресть. *Народознавчі зошити*. 2012. Зош. 2. С. 227–228.

³²⁰ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50 років XX століття: етнополітичний аналіз. С. 61.

вересня 1939 року зробило “можливим включення західно-українських земель до складу радянської України”³²¹. Цей акт значною мірою був переломним в українсько-польських міжетнічних відносинах у Східній Галичині та на Волині, тобто на територіях, через які пройшов новий державний кордон. Він став каталізатором складних етнополітичних процесів, що призвели до створення (чи не вперше за тисячолітню історію сусідства) чіткого етнічного кордону.

Відомо, що конструювання етнічних кордонів допомагає позитивно оцінювати універсум власної культури. Іншими словами, етнічність існує в думках/свідомості членів етнічної групи і саме вони починають окреслювати її кордони, конструюючи власну ідентичність³²². Деякою мірою це твердження узгоджується з фронтірною теорією Фредерика Джексона Тернера, що пересування фронтіру несе з собою “національну самосвідомість”³²³. Ще в ХІХ столітті, аналізуючи значення кордонів для американської історії, він писав, що постійне переміщення меж осадництва зумовлює індивідуалізм, демократію, національну ідентичність³²⁴. В умовах українсько-польського пограниччя факт утворення державного кордону змусив велику частину людей з мішаних або етнічно не визначених сімей (часто автодетермінація відбувалася на основі релігійної належності, що було нормою щоденного життя) задуматися над своїм походженням і прийняти рішення про національну належність.

Польові дослідження у таких випадках спонукають до пошуків того відправного, ключового моменту у відносинах між українцями та поляками, який змінив щоденне, значною мірою безпечне співжиття у передвоєнних селах на вибух ворожості та появу міжсусідських і, що парадоксально, внутрішньородинних сутичок зі зброєю в руках. Найчастіше в подібних

³²¹ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. С. 11.

³²² Smyrski L. Na początku był Kain – wizje ukraińskiej historii w kontekście teorii etniczności. *Podole i Wołyń: szkice etnograficzne* / pod red. Ł. Smyrskiego, M. Zowczak. Warszawa: DiG, 2003. S. 317.

³²³ Тернер Ф. Д. Значення фронтіру в американській історії. С. 41.

³²⁴ Там само.

ситуаціях вину за всі негаразди повністю покладали на третю сторону, зокрема на німців.

Показовими є спогади респондента 1930 року народження зі змішаної родини (мама – українка, тато – поляк) з села Телесниця Ошварова Бещадського повіту Підкарпатського воєводства, яке знаходиться на півдні українсько-польського пограниччя. Наш співрозмовник, який декларував свою належність до римо-католицького віросповідання, згадував: “Ту била, ту била бардзо дужа Телесниця. Телесниця не била мале село. То било село дуже. Ту било *sto siedemdziesiąt pięć númerow*. Ту било дуже село. То і українці йшли там до них, бо вони склепи мали, і поле мали. А били бідні люди такі, же як в жида не заробив, ну то ... і жив. А в жида било треба робити всьо. Навіть лисця як хтів си награтати котрийсь бідний корові постелити, то треба било за лисця в жида відробити. І так, же вони муіли говорити і так, і так – і по-польску. Но я вам скажу правду, же в дому, в хаті тато бив поляк, але ми не розмовляли. Мало ми розмовляли по-польску. Більшинство по-українску всьо говорили. Ту бив українець. Ту бив українець, ту бив українець, а рахувалися всі добре. З тими дітьми я ходив до школи, з тими українцями. Не було так, жеби якогось неудобства було. Ну а потом вже як німці зайшли, то там ся стало, то у нас ще ж тоже не було нічого такого, у нас. ... А юш та ненависть зайшла... за німців. ... Добра згода була з народом, з тим і з тим. Добра згода була, добра згода була. А потому ж до кінця то юж фактичні єше то трохи більше, німці підпустили більше нарід той український, бо наобіцяли зараз там то, же їм дадут Україну. Но то зроблося ту пару таких, же пробували навіть – мали гуми, то била така поліція. ... Прийшли такі *przewódscy* – юш памнятаю добре, бо як тато не раз прийшов, то говорив: «Недобре ся шось діє, бо люди з-за ві Львова поприїздили ту, роблят зібраня, таке собі *według* поляків». Так шось

то не раз прийшов вечером говорив, бо там сідали, хлопи ся сходили, зачинали говорити в тім, шо ся робит, шо є³²⁵.

Подібними є розмірковування нашої співрозмовниці (православна, 1927 р. н.) зі села Воля Угруска Влодавського повіту Люблінського воєводства, яке знаходиться над Бугом на півночі українсько-польського кордону. Респондентка згадує: “Католіцкі свята – православних просять, православні свята – католицькіх просять. Свята православні – католицькі в поле не йшли, так само як католицькі свята – православний тоже в поля не йшов. Отак жилося. Єдне з другими женяться. О, женились православне з католиками. Помішане. І в нас для того є дужо тутай таких родин, которі є помішані по просту. І для того може й не виїхали, бо помішаний тако є той народ, є оту на тим терені. І то дужо. Теї незгоди то наробив німець. То біла робота немца, бо он наставлял полякув на православних. О, а пужней тих власне наставлял на полякув. ... То була війна, німець був, а за німця то земля, вядомо, знаєте як було. То кожний був, чи то був католик, чи й православний, німець кожного трактував за ворога. Но як хтось нічого злого йому не робив, то він і нікого не зачіпав. А як хтось десь шось там того, но то ясне же німець но то так і арештують і разно було. Так само і тепер як хтось протівни владі, так само і за німця. Но то за то як ту була війна і той німець був, то й там була біда, й ту була біда, бо як то німець, як то за німця було, так всьо було такоє. Но кожний боявся того німця, о. А як руські пужней вже як фронт перейшов і войсько руське, о, як в телевізії показують, як їх приймали квятами, облюблені. В телевізії тепер ше показують як войсько руськоє їхало. Руський з польським разом йшли солдати. І кожен радів, що німця вигнали. Уже ніхто так про цей кордон не дбав, головне – німця вигнали. А що було

³²⁵ Informator – pan Josoph, urodzony w Telesnicy w 1930 roku (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 93).

пізніше – то знаємо. Це уже не наші справи були, а політика. А коли йдеться про людей, тут не було різниці”³²⁶.

Переважна більшість респондентів позитивно згадувала польсько-українські відносини у своїх передвоєнних спільнотах. Ці спогади та відчуття спокою, стабільності між людьми збереглися до сьогодні в дещо ідеалізованій формі та є вагомою частиною міжпоколіннєвого переказу. У селі Пулемець Шацького району Волинської області місцевий чоловік (1962 р. н., українець, громадянин Білорусі) на питання “Чи Ви не боїтеся поляків?” відповів, що бояться лише ті, хто нічого не розуміє: “Бояться тіки ті люди які не розуміють. Бояться може ті хто пагони має, а ми прості люди, нам яка різниця хто начальник – чи він поляк чи хто, лишби відносився нормально і платив гроші”³²⁷. Далі він, спеціально для свого сімнадцятирічного сина, повторив почутий від діда вислів про життя в міжвоєнній Польщі – “за Польщі ковбасою коней поганяли, ковбасою двері зав’язували”³²⁸. У кількох словах передано символічно-ідилічну візію колишнього життя з високим рівнем добробуту, взаємною довірою. Можна висловити припущення, що у свідомості польських громадян пограниччя український зрив, ріст національної свідомості в роки Другої світової війни зафіксувався не як результат активної діяльності багатьох політичних, громадських та релігійних українських організацій, а здебільшого був зумовлений втручанням третіх сил, фактом виникнення кордону і нових викликів для розміреного способу життя.

Отже, початок Другої світової війни і нові кордони в Європі стали своєрідним детонатором вибуху національної свідомості українців на території Західної України, що був скерований на реалізацію ідеї/мрії про

³²⁶ Wies Małoziemcy, informatorzy – żona lesniczego-emeryta (1949 r. u.) i gospodarz, który nie chciał mówić (Еспедиція у Володавському повіті Люблінського воєводства і Шацькому та Любомльському районах Волинської області, 11–15.07.2012 р., 11–15.08.2012 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. Арк. 82).

³²⁷ Інформатор – пан Сергій, 1962 р. н. Село Пулемець (Еспедиція у Шацькому районі Волинської області, 15–21.07.2011 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 623. Арк. 105).

³²⁸ Там само.

незалежну Україну. Населення інших частин України через об'єктивні причини (територіальну належність до інших держав, тиску тоталітарного режиму та ін.) практично не брало участь у цих процесах.

Українсько-польський конфлікт на пограниччі був справою Польщі та українців західної частини України, тобто колишніх польських громадян українського походження. Етнічна ідентичність тоді сприймалась як основа суспільної організації, джерело мотивації та “повністю автономна і фундаментальна засада діяльності”³²⁹. Змобілізована етнічність як певний вид суспільних зв'язків і групова ідентифікація³³⁰ стали потужним джерелом націоналістичної діяльності для обох народів.

За твердженням польського професора Александра Посерн-Зелінського, “критерії етнічної ідентифікації не є ні стійкими, ні усталеними”³³¹. Частина з них – результат зовнішнього/відстороненого спостереження, яке нібито є гарантією об'єктивного наукового аналізу. Його критерії – мова, релігія і культурна специфіка, а на польсько-українському пограниччі важливим характерним елементом існування окремої етнічності є ще й народна культура і фольклор. Вони повинні найвиразніше свідчити про спільність походження і допомагати окреслювати територію проживання конкретної етнічної спільноти. Натомість етнологи можуть навести багато прикладів, коли механічне оперування ними чи їх вибіркоче застосування може призвести до виникнення помилкових стереотипних конотацій на зразок “поляк-католик”, “українець-православний” або стати причиною бажання розширити свою етнічну територію на підставі критеріїв поширення мови, релігії чи, наприклад, характерних елементів сакральної архітектури або взірців орнаментів народного мистецтва. Сьогодні таким прикладом є політизація питання щодо сягання так званого “русского мира”, що ґрунтується на спекуляції такими важливими етноідентифікаційними

³²⁹ Fenton S. Etniczność. S. 207.

³³⁰ Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. S. 28–30.

³³¹ Posern-Zieliński A. Etniczność. S. 81.

критеріями, як мова, релігія, спільне походження та історичне минуле. Тому в подібних ситуаціях вирішальною в етнічній ідентифікації мусить стати передовсім декларація самих людей, їх особисте бажання належати до певної групи, а водночас підтверджене тою спільнотою³³². Окрім цього, під час дослідження етнічних меншин по обидва боки кордону, оперуючи суб'єктивно-структурним аспектом етнічної ідентичності, необхідно враховувати ще й такі характерні для нього критерії, як емоційний зв'язок з батьківщиною й усвідомлення відмінності від інших³³³.

Специфіка пограниччя полягає у тому, що на цій території було досить багато змішаних сімей, які послуговувалися вдома двома мовами, шанували дві релігії. Інформатор-поляк у селі Бистре Бещадського повіту Підкарпатського воєводства, що народився 1932 року в Кристинополі (тепер місто Червоноград Львівської області) і чий батьки “в сорок четвертому році там на кресах були помордовані бандами УПА”, так згадує довоєнне життя: “Це була мішанина, бо містечко єврейським було – хтось гречкою і нафтою торгував, а хто мав господарство – господарював. А сусіди – як сусіди. В ті роки не було зовсім різниці, що був українцем чи поляком був. Так женилися. Я одного діда мав українця, а другий був поляк. Як були свята, то тож приходили, українці поляків відвідували. А погіршилося все з Березою Картузькою. Там була найбільша в'язниця для політичних. ... Пізніше українці співпрацювали з німцями гітлерівськими. Німець Гітлер був мудрим, бо коли б УПА об'єдналася з АК, то він так далеко б не зайшов”³³⁴.

Водночас слід пам'ятати і про загальновідомі приклади релігійної толерантності – поваги до релігійних свят членів локальної спільноти з іншою конфесійною належністю як результату традиції сприйняття норм

³³² Ibidem. S. 82–83.

³³³ Krasowska H. Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie. Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy, 2012. S. 249.

³³⁴ Wieś Bystre, powiat Ustrzyki Dolne. Wywiad z Krzysztofem Kierysturą urodzonym 1932 roku w Krystynopolu, polak (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 2–4).

життя християнських спільнот. У зібраних польових матеріалах респонденти згадували про звичаї спільного святкування католиками і православними Святого вечора і Різдва: “Колись, ще перед війною, як були наші свята Різдво, Святвечір то запрошували когось з руських на цю вечерю. А через два тижні, як були вже їх свята, то вони поляків запрошували, ділилися з нами проскуркою”³³⁵. Подібні факти зафіксовано в селі Воля Угруска Влодавського повіту Люблінського воєводства у Польщі, де мешканці також старалися не виконувати важкої роботи в полі чи біля дому під час свят у сусідів³³⁶. Звичайно, наведені приклади не можуть свідчити про рівність усіх народів і конфесій в локальних спільнотах тодішньої держави, а дослідники мусять розуміти, що це лише сума фрагментарних особистих спогадів, які свідчать про вияви поваги на особистому рівні. Пам’ятаймо й про те, що в схожих ситуаціях одна культура, найчастіше державна, завжди домінувала³³⁷. Без сумніву, кожен випадок треба аналізувати в контексті конкретних проявів і часу, адже часто зміна політичної ситуації призводила і до зміни домінантного етносу.

Значно рідше трапляються спогади про конфліктні ситуації на етнічному ґрунті в громаді, наприклад, бійка між українськими і польськими хлопцями за дівчат, а відтак взаємні кривди перед Великоднем в селі Устиянова: “А шо то розумієте, хлопці, таке во, розумієте, як би там горішнянські хлопці, або долішнянські хлопці, той того дівчину полюбив, а той того, розумієте, дівчину полюбив, а там поляк, а ту українець. А ти чого з мойов дівков став? Тай, розумієте, так ся стикали, тай ся так тому били. ... Шо їх там в серці і в думці було, шо вони си думали, чи може за дівчат ся

³³⁵ Dudek A. Obrzędy i zwyczaje doroczne gminy Wola Uhruska. *Gmina Wola Uhruska na tle Euroregionu Bug: język i kultura* / pod red. F. Czyżewskiego. Wola Uhruska, 2003. S. 140.

³³⁶ Ibidem. S. 140–141.

³³⁷ Демський Д. Пограниччя як печворк: рефлексії з Білорусі. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 1. С. 82.

били – то я вам не скажу їхню думку, то є як казали воєнна тайна”³³⁸. Один респондент згадує про те, як поляк односельчанин не віддав доньку за українця, бо не любив українців: “А як знаю, чось так не любив. Він мав дві дівки, і оден українець хотів ся з однем женити, і він му не дав”³³⁹. Також часто загострена ситуація розвивалася прогнозовано, якщо один учасник був українцем, а другий поляком, то згодом конфлікт міг розширитися на молодіжні сільські групи і ситуація набирала етнічних або релігійних рис: “То давно таке було, шо так в селі жили – жиди і українці, і поляки. Я то знаю, знаєте, одно шо то я запятала, шо була перше, як то тепер є клуб, а тоді була читальня. Я то пам’ятаю – мої стрики були музикантами, музиками, ходили по весіллях грати. Вони пішли до читальні грати на весіллі і, розумієте, що побилися хлопці українські з поляками. Відривали українським хлопцям оті червоні ленточки, відривали від сорочок вишитих. То я знаю, що приїхали мої стрики такі дуже сумні. Чому? Бо каже таке в читальні було сьогодні дуже велике порушення – поляки, польські хлопці з нашими українськими билися. То я видите так всьо памятаю, бо я з стриками ходила, бо то знаєте дівча вже 15 років, то ніби вже 16, то вже я була підросток. ... То не був один випадок. Ше такий, знаєте, був випадок другий. Шо, вони як там в читальні побилися і видно, шо трошка наших видно хлопців було більше українських як польських хлопців. Більше було, так. Поляки, розумієте, робили, шо поляки робили на самий Великдень. Ту я вам одну істину таку скажу, яку я дуже памятаю, а я дуже плакала. На самий Великдень пішли ми паски святити. Наша хата була, розумієте, на троні церкви – так ходили люди з церви до нашої студні воду пити, так наприклад. І пішли паски святити вже після, розумієте, Служби Божої, вже вийшов священик довкола церкви паски

³³⁸ Інформатор – Катерина Стецькович, 1931 р. н. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 165).

³³⁹ Анна Боберська, с. Лопушанка (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 36).

святити, а ту раз, хлопці польські, розумієте, наскочили – українським хлопцям вернути, розумієте, такешо накопичене, що вони їм не віддали тоді в читальні, не віддали так як треба. Їм то видно було обідно і розумієте нападають на цвинтар, на паски. Люди довкола, розумієте, паски поскладали, а вони давай одні других різати. Та во ножима ся різали на пасках поляки з українцями. Так, різалися, розумієте. Тільки то памятаю, що бабця дуже прибігла, плакала, з тов, з дідом з тов пасков. А хлопці прийшли, то вже в того був рукав розірваний, а тому була розірвана, розумієте, кров побризкана. Ну, але, правда, то, розумієте, в церкві людей багато, там не була ціла якась така велика нагрузка хлопців польських, які хтіли вернути українським хлопцям таке, знаєте, що вони їм там видно не віддячилися добре. То я памятаю, такі причини були, розумієте, нам жити в Устянові шо так дуже одні других не любили якось. Жидів було багато. Я навіть з жидівськими дівчатами ходила, бавилася, товаришувала, дуже мені гарно було з дівчатами. До мене ходили бавитися жидівські дівчата”³⁴⁰. Зрештою, такі випадки відомі і на ґрунті поза конфесійному і поза етнічному, коли в основі переростання особистого конфлікту в груповий лежали чинники професійної належності чи місця проживання.

Під час польових досліджень не вдалося зафіксувати спогади про випадки силового розв’язання міжетнічних українсько-польських конфліктів на політичному ґрунті у сільських громадах у міжвоєнний період. Хоча інформатори часом згадують, наприклад, що боялися співати “Ще не вмерла Україна” під час зібрань у місцевій “Просвіті”, яка функціонувала легально і всі дійства там відбувалися виключно українською мовою: “Давали концерти. Під церквом там такий зробили невеличкий, як вам повісти, там люди ходили, хлопці, дівчата, виступали, співали пісеньки. Але боялися українських пісень співати. ... Та так знаєте боялися. Навіть ся бояли співати

³⁴⁰ Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області. Інформатор – Катерина Стецькович, 1931 р. н. (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 153–155).

«Ще не вмерла Україна»³⁴¹. Також записано спогади про соціальні непорозуміння, в основі яких були етнодиференційні критерії. Наприклад, старша мешканка Сянок розповідає: «Ви рахуйте у нас у Сянках не було українських склепів. Бо поляки мали склеп і жиди мали склепи. І пекарня, пекарня у поляків була і була в жидів. Но а в нашій хаті була читальня і зробили магазин, крамницю. І то так, що цілий рік із Турки возили товар, кожний мусів своїми кіньми задаремно привезти... А розумієте, нам писали і жиди писали, що на нашій хаті запіє когут, розумієте, що запалять. А тато пішов і застрахував хату, розумієте»³⁴². Мешканка с. Лопушанка переповідала: «Моя мама пішла колись на базар, бо там був базар, а я за нею за нею ззаду. Вона мене так не виділа, а коли повиділа, а я ю пішла далі. І вона мене завела ту до такої, там жидівка ходила, вона мене завела. Ту всі біжать люди на базар шось купити, ..., таде я буду. І я пішла тут. ... Бігалам, бігалам по тім базари, і там за божницю. Усі клянчать, ніхто на мене ся не дивить ... Ну хоть би головку підняв, як я ввійшла, а я побігла, шо, дівчак такий булам. ... Але ніхто, всі мали такі купки, на мене ніхто голову не звернув. Така була щира молитва, а в нас так нема»³⁴³. Отже, індивідуальна пам'ять респондентів не зафіксувала прикладів вирішення непорозумінь на етнічному ґрунті силовими методами або не втримує їх як важливий спогад та інструментально не використовує на відміну від яскравих і болючих образів з 40-х років ХХ століття. Можливо, це зумовлено накладанням свіжих вражень, які постійно модифіковувалися і кодифіковувалися, тобто перебували в процесі актуалізації негативних стереотипів під впливом державної пропаганди, інформації з підручників тощо.

Важливим елементом спогадів про українсько-польське протистояння на ґрунті етнічної належності в конкретній громаді є бажання наголосити, що

³⁴¹ Анна Боберська, с. Лопушанка (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 43–44).

³⁴² Марія Ільківна, с. Сянки (*Там само*. Арк. 62).

³⁴³ Анна Боберська, с. Лопушанка (*Там само*. Арк. 36).

кривду робили чужі, сторонні особи. Респондент старшого покоління з Телесниці Ошварової біля Устрик Долішніх стверджує: “Але так, жоби було ту напади якихсь наших з українців тих з села, жоби нападали на тих – не було такого, не було. Заходилися добре і женилися йдні з друзями. Не було жадної різниці. І за німців українці поляків ймили. Як хотіли поляків, там в гміні, вони чули, же поляків будут вивозили або шо, ну то українці зараз полякови підповіли, жеби втікав, жеби ся ховав. Не било ту такого, не було”. Його дружина (українка, 1930 р. н.) зі сусіднього села Телесниці Санної доповнює: “То власне звідтам прийшло – от Львова, із-за Львова”³⁴⁴.

Подібну думку фіксуємо в розмові з інформатором (українець, 1929 р. н.) у селі Борове Любомльського району Волинської області про взаємне спалення польського і українських сіл у серпні 1943 року. На запитання, чи місцеві жителі українці ходили палити польське село Острівка, респондент однозначно відповідає: “Острівку раньше спалили бандерівці... Наші не ходили на Острівку”³⁴⁵. За його твердженням, поляки з Острівки, “которий остався вже живий, то вже палили з тим польським військом, спалили Перекурку, Сокіл, Полапи”³⁴⁶. Зі села, в якому до війни жив інформатор, тільки одна особа була в німецькій поліції, а потім в УПА. В подальшій розмові він починає сумніватися, хто справді палив: “А кажуть, шо той. Совети, переодягнуті в «бандери» були. Хто там пойме. Красна партизанка була. Таке було. Їдне друге вбивало, тай всьо. Ту поняття не було. Мужиків на волі, тих. Там же ж в хліві яму викопали і так во по голові молотком. Їден тільки був, шо кулею череп пробитий. Були історики, викопували. А то ззаду такий тригольнік. Черепа всі побиті”³⁴⁷.

³⁴⁴ Informator – pan Josoph, urodzony w Telesnicy w 1930 roku (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бешадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 93).

³⁴⁵ Село Борове Любомльського району. Інформатори – Дмитро Трохимович Зелінський, 1929 р. н. та його племінник 1964 р. н. (Еспедиція у Влодавському повіті Люблінського воєводства і Шацькому та Любомльському районах Волинської області, 11–15.07.2012 р., 11–15.08.2012 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. Арк. 331).

³⁴⁶ Там само. Арк. 332.

³⁴⁷ Там само. Арк. 337.

Практично всі розмови з етнічними поляками засвідчують, що переважно бандерівці асоціюються з українцями, а українці з бандерівцями. Зрештою, таке узагальнення притаманне і українському населенню: “А Ви ся цікавили які от люди шо виїхали? Вони були українці, а потом за якийсь час як поляки начали писати ... шляхта, такі всякі, то вони ся пописали шляхта загорова. А після війни, коли вони вже виїжджали, вони мали право виїхати. Хоть я мав право виїхати, видно шо маеш право виїхати і колгоспи притисли і вони були не виїхали ніяк. Вони притисли і колгоспи, дуже страшне життя, холод, голод. Одна жінка мала діти і приходила ніч, і мусіла тікати в ліс. А чого? Ну приходили бандери, грабили, били, вішали. Бандити. То ніякі не бандери, а просто ... брали людей вбивали, вішали, жінок вішали просто. А бандерами настоящими, то були українці, то ті добрі ... з бандерами, настоящими бандерами. Я як вже, ну я пришов додому вже ... зброї, коня. ... Правдиві бандери відійшли гет. Бо я там ше був ... щоб розібрали завод, і щоб поїзд провозжати. І я тій охороні ... І то ще з Чехословакії йшли бандери, через Чехословаччину. Преса, газети, всьо писали ..., що дайте їсти. Бо люди лишили своїх дітей, батьків, матерів ... через нашу землю. І бандерів, так нам повіли, шо вісімдесять тисяч іде бандерів. І так бандери з Чехословакії перейшли, а вісімдесять тисяч їх. Хто ше в армію хотів піти або що, хто переховувався, а далі вбивали. ... Та як їх полапати. Забирали чи корову чи шо там і пішли в ліс ... Ше в полі там такі загони, слідкували там. Головний сотник. Значить як прийшли, як до мого брата приїхав, так начав казати: “Ти попроси його, шоби він вбив мого брата”. Брат на його території. І брат приїхав і мені то каже, шо був в того. Брату кажу ... поговорити, договоривсь, щоб якось секретно договоритися з ним і получилось. Він з братом встрінувся. З тим братом сотника. Я сказав: “Слухай, чоловіче, та чого тобі вмирати, та то ти вмреш, там всім був і там”. Забрав групу сорок чоловік, і обвів зовсім іншом стороною. Мені твого життя, то не треба на душу повісити. То не знаєш шо таке життя, то можна повісити дуже скоро на

душу. Слухай, я так зроблю, що тебе судити не будуть, вас судити не будуть. Він каже, як? То вже моя справа. В такій то годині, до ... піди, там є голова сільради і дам ти знак, такий трикутник, то покажеш голові сільради. Кажу, здайте зброю в сільраді на столи і най тоді подзвонять до участкових. Кажу, я прийду, составлю акт, що ви ся добровільно здали. Так і получилось. То пішов іден бункер, а потом іще два. Так що їх ніхто не судив»³⁴⁸.

Тут варто засвідчити явище ототожнення політичної чи військової належності з етнічною, а також перенесенням часткових рис певної категорії населення на цілу, більш універсальну. Однак зазначимо, що наша мета – не встановити історичну правду, чим займаються історики двох країн, а лише дослідити та проілюструвати те, як окремі сторінки спільної історії живуть і відображаються у пам'яті та свідомості сучасного населення пограниччя і впливають на формування його сучасної етнічної ідентичності³⁴⁹. Верифікація спогадів на відповідність правді і їх кореляція з правдою, яку двоє народів зараз пізнають, – завдання інших громадських і державних інституцій.

Подібні стереотипні підходи, які виникають на основі спрощеного сприйняття і трактування причин, наслідків і ролі асиміляційних процесів у повоєнних державах соціалістичного табору, трапляються також стосовно категоричних суджень про етнічну належність особи чи групи за мовними і релігійними ознаками. Здебільшого вони виправдані, оскільки в більшості випадків греко-католики чи православні були українського походження, а римо-католики – польського. Проте засвідчено й винятки, серед яких, наприклад, відвідування щонеділі римо-католицького костелу старшим мешканцем села Устиянова біля Устрик Долішніх, який декларує свою українську етнічну належність і польське громадянство. Вдома він

³⁴⁸ Інформатор – Василь Дребот, с. Климець (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 77–78).

³⁴⁹ Czmelyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką. S. 65–96.

двомовний, тобто з дружиною розмовляє як польською, так і українською мовами. В цьому випадку нема стороннього тиску, зокрема держави чи громади, на прийняття рішення належати до римо-католицької громади. Ставши римо-католиком з міркувань особистої зручності, особа не перестала вважати себе українцем. Перед війною, за твердженням іншого старшого мешканця цього села, ситуація була дуже подібною, але зворотно – нечисленні поляки ходили зазвичай до греко-католицької церкви через її близькість і відсутність регулярного транспортного сполучення з Устриками Долішніми, де розташовувався найближчий римо-католицький костел: “У нас поляки і українці чи ж було одною церквою... Поляків було бардзо мало, чи ж в церкві”³⁵⁰. За твердженням респондентів, лише на великі свята поляки йшли до костелу в містечко Устрики Долішні.

Протягом вісімдесяти років суттєво змінилася структура суспільства, проте ситуація із визнанням і сприйняттям іншого обряду тої самої віри до певної міри залишилася сталою. Професор Віденського університету Андреас Каппелер (Andreas Kappeler) стверджує, що “населення прикордонних регіонів часто було поліетнічним та мультикультурним, border peoples нерідко розмовляли кількома мовами й мали складні, ситуативні та непостійні ідентифікації та гібридні взаємозалежні культури”³⁵¹. Підтверджують ці слова, зокрема, й свідчення наших респондентів. У інформатора зі села Верхнє Висоцьке Турківського району Львівської області дід і баба були поляками, батько в паспорті записаний поляком, а мама – українкою. На запитання про його національність наш співрозмовник відповідає: “Ну важко сказати, тому що я народився за України, але є якась частка ... Дідо з бабою поляки були ... Так, так, Височанські. В основному, в основному, ми празнуєм за українським календарем, але скільки я себе

³⁵⁰ Інформатор – Василь Столиця, українець, 1936 р. н., переселений в 1947 р. і повернувся в 1958 р. (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 250).

³⁵¹ Каппелер А. “Поверх кордону”: концепція прикордоння як об’єкт дослідження. *Україна модерна*. 2011. Чис. 18: Пограниччя, окраїни, периферії. С. 53.

пам'ятаю, нашій бабі, мамі небіжці було все двацять четвертого було все день народження. І ми все збиралися ту, вечеряли так як положено. ... І на другий день, там на Різдво, ми ніколи нічо не робим. Ніколи. І ми все празнували, от. Ну Паска, Паска Великоноц, бо я вже знаю, бо я був в Польщі, то вже так не празнуємо, просто не тре робити в той день. Все одно то виходить в неділю і все одно то ся нічо не роби. Другий день свят старалися нічо не робити. Я вам скажу правду, не всі, але в більшості ті шо шляхта ... з нашого роду.”³⁵². На наступне питання: “Ким себе почувають Ваші діти?”, знову чуємо: “Ви знаєте, я вам скажу так чесно, відкрито, зараз народ тягнеться там, де вигідніше, до нас, тому шо ми вже перейшли всьо. Ми перейшли вже обман, наругу, всьо перейшли. Ну і там де вигідніше, там зараз ся тягнуть. От мій малий каже, мені не хоче ся вчити, бо мені хватить того, шо мама вчитель. То шо ми заробляєм? Вона має тисячу двіста зарплати, а в нас два студенти і ше п'ять чоловік вдома. В мене шістсот гривнів зарплати. В нас ту є господарство, але господарство тоже не можна вести, тому шо половину задурно берут. Так, приходить, бере корову важить, там каже то відмінусував, то відмінусував і каже на тобі ... гривні, скидки ше десять кілограм і шо то ся лишит? Там двоє людей було спалено. Хто то спалив? То тепер ніхто не знає хто то спалив”³⁵³. Осмислення респондентом історії важливе і для розуміння релігійних процесів на пограниччі: “Ну і коли двоє там людей ... як то кажуть почало то заростати і я вам не скажу. Я записував, то шо тато писав ту книжку, я то читав, але зараз на руках я того не маю. Ну і прийшлося, шо вони там побудувалися, ... і ми почали там будувати. Ну і тато звідси вже йшов там помагати будувати. І прийшов, там сміття почали звозити, на то місце косяцюлу почали сміття звожувати. І він тоді що, йому шкода було того. Прийшов додому він і ліг спати, от. І сниться

³⁵² Інформатор – Валерій Височанський, с. Верхнє Висоцьке (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 80–81).

³⁵³ Там само. Арк. 89.

йому така історія, що йде він до нас, так як вже до мене, а там в селі жінка старенька, така присіла, така зажурена, такво, і тато їй ся поклонив: “Слава Ісусу Христу!” – “Слава Навіки Богу”. – “А чо ви, – каже, – бабця, ту сидите?”. – “Та дивлюся, – каже, – синцю, шо всі до когось ідуть, а до мене ніхто не хоче прийти”. Тато так ся придивляє і каже шо лице мені знакове. “А чому так кажете?”. – “А ви куда йдете?”. Тато каже: “До сина”. “О видите, – каже, – а до мене ніхто не хоче прийти, ні сини, ні дочки, ні люди. Я би так хотіла шоб до мене люди приходили”. І тато так проснувся і ліг до ранку спати. Зранку встав і давай шукати образи, всякі образи. Знайшов і впізнав, шо то так була одіта так як свята Анна, свята Анна, так була як на образі. Ну і він, то так йому ... mocno і він потім, а він вже був на пенсії, і він через пару днів зібрав хлопців, і давайте то сміття розчищати. Всьо сміття зчищили, лишився голий фундамент. А фундамент там ше є, навіть польський фундамент там ше є. То той зчистив той фундамент. Потім пішов, почав випитувати за дерево, за то всьо, помало, помало, і почав гроші в людей збирати, почав писати навіть у Польщу, колегів має, у Польщу, там є такі колеги, шо з ним до школи ходили, тоже трошечки помогли. І так помало-помало, він почав ставити ту капліцю. Ставив капліцю на тому самому фундаменті, але шо то був фундамент і так залита підлога, стяжка, і він тоді стільки гроші багато не було, шоби покласти ... розміру, розумієте? І він дав меншу. А потім люди почали гроші ше трохи більше давати і він взяв ту зробив так як би ганок такий вибудував. І сам вагонком оббив. Він казав, каже: “Я до тих пір не вмру пока не скінчу капліцю”. І заказав дзвін, во за Львовом і там робили дзвін, але він вже ся не дочекав його. Ми його поховали, батька смо поховали і ми з цвинтару йдем, а мені поштальон вручає, шо прийшла посилка з дзвоном. Я вже до тижня часу з сусідом дзвін встановив там де капліця. Ну маленький дзвін, але на каплічку хватає. ... Шістдесят сім років. Ну як, мама наша була у Львові в лікарні в той час. Він тут сам був, але він ніколи сам не був, ту постійно мої діти були. Вони ту

ночували, помагали всьо. І каже тато до мого сина най тато і мама прийдуть. Ми прийшли гет: “Я буду вмирати”. Шо таке? Ну не віриться. “А ти, – каже, – Валера, біжи до священика шоби мене висповідав”. Я покликав священика, священик приїхав, висповідав, от. Вечером всі ся розійшли, я сам лишився тут. Цілу ніч ми з ним говорили, до третьої години ночі ми з ним говорили, а потім він ю взяв ту прикляк і молився, образ і молився. Дуже ся молив. Потім каже: “Я би хотів лягти”. І він ліг. І так помало, помало, помало і... Цілу ніч до третьої години ходив, от. Потім від третьої до п’ятої молився, в п’яті годині ліг і вже всьо”³⁵⁴.

Цікавими є розмірковування інформаторки-українки старшого покоління зі села Мшанець Старосамбірського району Львівської області про етнічну приналежність Ісуса Христа в контексті релігійних відмінностей на пограниччі: “Я ходила і до української церкви, я ходила. І мої діти ходять до української церкви і я ходила, але мені ся і подобало, бо польський Великдень є скоріший, як український. Як там так во близенько було костело, дзвони дзвонять, люди йдуть до церкви, то яка різниця. Та Ісус який польський, Ісус український – він раз родився і раз, розумієте, вмер. То раз всі знаємо, хоть ви може молодший, так як мій син, але то можете зрозуміти. Чого тільки в Турці, розумієте, є автокефальна, українська, греко-католицька і ше тих баптистів. Скільки там богів зроблено з єдного бога. Ви маєте на увазі, шо ви тото кажете за колишній час. За теперішній час. Ну шо зробите. Хіба ж їй бо не ходити всім до одної церкви? Чи там не оден Отче наш, чи не одна молитва? Видите, які наші люди якось такі. ... Я не бачила поляків в українській церкві. Як то-то бачити. Бачити, то треба було говорити, а бачити людину, то ти не знаєш якої вона національності. ... Пам’ятаю, що в Устянові, розумієте, вони не йшли до нашої церкви української, поляки. Вони мали собі в Устриках костело, то вони не ходили, розумієте, до

³⁵⁴ Там само. Арк. 89–90.

українських церков, абсолютно не ходили»³⁵⁵. З огляду на це, вона і її дорослі діти, які живуть зараз у містечку Турка Львівської області, на великі релігійні свята ходять також і до костелу. Існувала і взаємна шана, що проявлялася в утриманні від важкої роботи під час різнокалендарних свят: “Не робили і українці не роблять. Я, наприклад, знаю так, коли є польське різдво, коли є польська, розумієте, Великодна п’ятниця, навіть во ту во, як ми українці, ніхто тяжкі роботи не знає, бо то істино не знає ніхто, справді повторюю, коли Ісус вмер, що Ісус оден, раз вмер і паз народився. І то так треба, розумієте, розуміти. От. То так треба розуміти, що то, то є наша всьо, розумієте, так во така колотня. ... Не працювали. Не працювали. Тоже тоді казали свята великі, що то треба свято уважати. Бо то є свято церковне, релігійне і його не треба ображати, абсолютно. І українці так роблять, не робимо во ту як я знаю, жию, слава Богу, вже сорок вісім років. Знаю во, що в Мшанци, як там таке свято польське велике, то ніхто нічого не робимо. Бо знаємо, що то ми є не переконані, котре воно святіше – чи наше, чи польське. То треба то-то знати. Отак. Не, ніхто так не робить»³⁵⁶.

Спогади її дитинства зі села Устиянова свідчать, що українські, польські та єврейські діти бавилися разом і без проблем розуміли одне одного, усі вони були двомовні – вільно володіли українською і польською. А отже, на пограничних територіях розмовна мова не завжди є диференційною ознакою³⁵⁷.

Національна політика міжвоєнної Польщі та насильно впроваджувана тоталітарною радянською системою етнічна гомогенізація українсько-польського пограниччя під час та після встановлення державного кордону змушувала “таких «in-between» людей визначитися із належністю до однієї

³⁵⁵ Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області. Інформатор – Катерина Стецькович, 1931 р. н. (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 168–169).

³⁵⁶ Там само. Арк. 169.

³⁵⁷ Григорьева Р., Касперович Г. Идентичность и демографическая характеристика населения. *Белорусско-русское пограничье: этнологическое исследование* / отв. ред.: Р. Григорьева, М. Мартынова. Москва: Изд-во РУДН, 2005. С. 72.

нації та мови, а напруга між різними етнічними групами зростала”³⁵⁸. Інколи люди змінювали свою етнічну/релігійну належність, пристосовуючись до політичної, економічної чи воєнної ситуації. Респондент (1925 р. н., українець) зі села Комарники Турківського району Львівської області так розповідав про місцевих поляків: “Вони були українці, а потім за якийсь час, як поляки почали писати – шляхта. Такі всякі, то вони ся пописали шляхта загорова. А після війни, коли вони вже виїжджали, вони мали право виїхати”³⁵⁹. За свідченнями співрозмовників, дуже часто такі українці зі зміненою етнічною ідентичністю на польську за власним бажанням виїжджали до Польщі через страх перед перспективою колгоспного життя в Радянському Союзі або примусовими виселеннями вглиб радянської території³⁶⁰. Схожі ситуації відбувалися і з польського боку, коли в мішаних сім’ях багато осіб називали себе поляками і римо-католиками, щоби не бути переселеними на “повернені землі” (“Ziemie Odzyskane”) в рамках операції “Вісла”³⁶¹.

Внаслідок етнічної гомогенізації польсько-радянського пограниччя молодші покоління по обидва його боки стали практично одномовними і перестали розуміти мову сусіда. В школах Польщі на українсько-польському пограниччі школярі не вчили української мови, а в школах України не вчили польської, що було зумовлене, зокрема й тим, що пограниччя було радянсько-польське.

Щоправда, від часу проголошення незалежності України, зі зміною типу українсько-польського пограниччя змінювалося й сприйняття людей, які проживають за кордоном, та ставлення до їхньої мови, релігії, культури та

³⁵⁸ Каппелер А. “Поверх кордону”: концепція прикордоння як об’єкт дослідження. С. 53.

³⁵⁹ Інформатор – Василь Дребот, с. Климець (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 77).

³⁶⁰ Інформатор – пан Томаш Зайонц, голова сеймику Люблінського воєводства (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у 2013 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 703. Арк. 94).

³⁶¹ Дрозд Р. Основна мета акції “Вісла”. *Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття*: матеріали наукової конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” / ред. М. Генік. Івано-Франківськ, 1999. С. 43–48.

інших елементів етнічної ідентифікації. Через декілька років після спрощення процедури перетину українсько-польського кордону, а особливо в період безвізового режиму для громадян обох держав, в результаті інтенсивних особистих контактів, найчастіше торгових, виникла ситуація, в якій мешканці пограниччя знову стали двомовними. Наша респондентка, українка середнього віку, яка вже багато років їздить на роботу до Польщі, розповіла: “Поляки там є і українці. Я говорила по-українському, поляки мене зрозуміли добре, вони ще ліпше говорять українською як я напевно. В нас тут границя що знаходиться тоже, так щоб перейшов границю і тебе злапали то там штаф великий тре платити. Так що ми сміло можемо ... як нас злапають. Шо то нам перейти, перейшов через жито сміло собі, а там перейшов, але шо, не можна перейти. І застава буде мати чепа і нас оштрафують. ... На заробітки то нема кому, бо діти вчаться і нема кому на господарці бути, бо господарку маю. А так во для себе шось купити, то би поїхала ще. ... Перше як було багато дітей, тепер вже дітей немає. Я знаю, хто старший вже такий як я, старші роки, а там дальше. То то так багато? Раньше було більше, нас в класі було з двайці учнів, а тепер в класі сім, шість учнів, шо то тоє багато? ... І в Росію хто може поїде, і в Польщу їдуть, і на Чехи їдуть, і в Іспанію їдуть, як хто”³⁶². Мешканець села Шиховичі Грубешівського повіту про свою національність сказав так: “Я з дзядя-прадзядя жию в Польщі і ціле моє поколенє, як то кажуть, жиє ту. Як ця земля належить до Польщі, я – поляк (Jak ta ziemia należy do Polski to jestem Polak)”³⁶³.

В іншій прикордонній місцевості, у селі Воля Угруска Влодавського повіту Люблінського воєводства, старша жінка декларувала своє православне

³⁶² Інформатор – Галина Цибак, с. Лопушанка (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 52).

³⁶³ Informator – Mikołaj Szczur, 1936 r. u. Wieś Szychowice, powiat Hrubieszów, województwo Lubelskie (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у 2013 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 703. Арк. 115).

віросповідання, розмовляла вільно і польською, і українською. Останню, зазначимо, сама не вважала українською, називаючи “своєю”, або “місцевою”: “То була гвара така, но місцева. О, так не казалось, же о по-українську. Я знаю, як з діда, прадіда в дому так ся говорило, так ся й говорило. А як ся йшло до школи, то в школі по польську ся говорило. ... Не так як вдома по своєму. По своєму говорилося лише вдома, чи на відвідинах в родини, цьотки, бабки. Тим більше, якщо піти до бабці, то тим більше старші люди, а як тут колись було я знаю. Тут лежать діди, прадіди і ніби православні. Ну я не знаю, як це було колись. Звідки я маю знати”³⁶⁴. Так само однозначно вона ідентифікувала себе полькою в політичному та етнічному сенсах: “Я яко за польку вважаю себе, ну бо як то є польська земля. А як то було колись, то я не знаю, бо тут лежать мої діди на могилках, православні могилки”³⁶⁵. Найважливішим джерелом визначення своєї політичної/етнічної належності (згадана інформаторка не розмежовувала ці поняття) вона вважала метрику з міжвоєнних часів: “Я ходила до тої школи отут, перед війною, і на швядецтві писало: обивательство польське, визнане православне. От так я і од дитини за такої ся маю. ... Тільки була релігія православна, приходив батюшка, приїжджав з Угруска – у нас ту є церков, котора є в Польщі, она дуже важна, та церква в Угруску. Бо то є перша церква в Польщі, перше біскупство в Польщі, оту в Угруску ... Так, так, то православне, перше в Угруску, в Польщі. Оту в Угруску. І то є церков дуже важна, то є в історії ... Но і перед війною, ото ж до того я скажу шо по-українськи трохи вмю, бо наша мова то ж інша, українська но то шо. А я трохи знаю українську граматику, бо я ся трохи вчила сама. Бо мій тато перед войною, ту не було границі на Буже, тіко Польща була там дальше, Волинь ту-о по дугах под Польськоу. І мій тато їздив там часто кіньми на Волинь он

³⁶⁴ Informator – pani Urbańska, polka wyznania prawosławnego, 1927 r. u. Wieś Wola Uhruska, powiat Włodawski (Еспедиція у Влодавському повіті Люблінського воєводства і Шацькому та Любомльському районах Волинської області, 11–15.07.2012 р., 11–15.08.2012 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. Арк. 89).

³⁶⁵ Там само. Арк. 70.

з такими хандляжема шо хандлюють там свиньми, так перед вуйной так було. Ту з теї сторони так не було, а он там за Бугом там переважно люди такого...того...тримали той всьо. І тато там їздив часто комусь-там за свиньми. Оту навіть такий сусід був, же то недалечко, по-сусідську. І там були перед війною українські школи. Перед війною. На Волині. То недалечко. І тато мені привіз такий буквар, шось такого, з першої кляси. І я сі навчила читати. ... Вдома ми розмовляли по українськи, в тій Волі Угруській. Тепер нас є взагалі дуже мало – я і ще одна сусідка з православних походить. Може ще хтось знайдеться, але переважно це католики, римо-католики. А перед війною від 39-го до 45-го то тут було так, що половина православних, половина – католиків”³⁶⁶. На запитання про національність батьків – вони були українцями чи поляками – респондентка відповіла: “Ну я не знаю за кого вони мали себе. Я не знаю за кого вони ся уважали”³⁶⁷. Промовистою може бути її перша мимовільна заперечна реакція про польську ідентичність мами і українську належність тата. На запитання “Чи мама була полька?”, відповіла, що “не, православна”, відразу уточнивши: “То значи полька визнання православного”. На наступне питання “Чи тато був українцем?” також заперечила: “Не, рачей за поляка, а визнання православне”³⁶⁸.

Цікавим прикладом невідповідності стереотипам, що українці повинні ходити до церкви, а поляки до костелу, було зізнання одного респондента-українця, уродженця села Хмель (Chmiel) недалеко Устрик Долішніх, який разом з батьками був переселений до Ельблонзького воєводства та за деякий час повернувся з батьком до рідних країв: “Я лише з батьком ся вернув. Мама вмерла на Заході, розумієте, вона там лежить моя мама, а мій тато лежить в Літовищох похований, розумієте, і я ся тут господаркою займаю, розумієте, я ся не задаю з українцями, бо я тут, розумієте, ліпше но далеко як до мене з України приїжджають і хтіли, і привів такого такий чоловік, ... він прийшов

³⁶⁶ Там само. Арк. 69–71.

³⁶⁷ Там само.

³⁶⁸ Там само.

до мене, би я українцю шось поміг, бо він би ту часто приїжджав, та поможи й ти, як маєш сина такого на посаду і так далі. Він мене підслухує, що я бду говорив. Я, каже, а кілька разу ви приїжджаєте ту. Два рази то старчи, два нашо бо ме бдете приїжали, шо хочете всі гроші забрати польські забрати, чи шь так йому сказав і я не хочу більше, я ся не висповідая у горю, мусете вуличити те те свої»³⁶⁹. Чоловік середнього віку розповів, що першою його мовою вдома була українська і він себе завжди вважав українцем, хоча був охрещеним в римо-католицькому обряді і до 22 років ходив до костелу. Ба більше, вісім років він там прислужував під час Служби Божої як псаломник³⁷⁰. Вони з дружиною українкою, яка народилася в Ельблонзькому воєводстві (познайомилися в Сопоті на Фестивалі української пісні), і батьками переселилися в село Жлобек Бещадського повіту (повернулися у регіон, звідки їхніх батьків було виселено) і зараз там мешкають зі своїми чотирма дітьми. Старші діти краще володіють українською мовою, оскільки вчать в українському ліцеї в Перемишлі. Інформаторка зізнається, що колись більше говорили українською вдома, хоча тоді вони мали приховувати свою етнічну належність. Тепер молодші діти переважно говорять польською, адже, як пояснює мама, більше часу перебувають у товаристві польських дітей³⁷¹. Усією родиною вони зазвичай ходять до місцевого сільського костелу. Щоправда, коли випадає нагода поїхати до Устрик Долішніх, то йдуть і до греко-католицької церкви. Отже, ця сім'я, українська за походженням і польська за громадянською належністю, є фактично католиками-біритуалістами та білінгвістами.

Результати польових досліджень на прикордонні вказують на сучасну тенденцію послаблення національної ідентифікації українців у Польщі. Очевидно, йдеться про активізацію етнічної свідомості українців як вияв

³⁶⁹ Інформатор – Василь Столиця, українець, 1936 р. н., переселений в 1947 р. і повернувся в 1958 р. (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 231).

³⁷⁰ Там само. Арк. 230.

³⁷¹ Там само. Арк. 240.

опору в умовах переслідування і використання рідної мови та греко-католицького чи православного обрядів як інструменту збереження власної ідентичності в іншомовному середовищі в кінці 1980-х – на початку 1990-х років. Однак в останні роки у зв'язку зі зміною суспільно-політичної і геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі, а особливо в Польщі та Україні, почала змінюватися й ідентичність населення. За твердженням Романа Кирчіва, молоде покоління українців у Польщі в нових умовах позбавлене обов'язку дотримуватися давніх вірувань, звичаїв, ритуалів, які стосуються культури дідів і прадідів³⁷². Сучасний стан певного послаблення національної активності в українських середовищах зумовлений як зміною пріоритетів особистого та громадського життя в бік підвищення стандартів життя родини, так і певним розчаруванням, пов'язаним із невиправданими надіями на активнішу підтримку з боку незалежної етнічної батьківщини.

Як зазначено, релігійна належність завжди була важливим ідентифікаційним елементом етнічності на пограниччі. Переважна більшість поляків по обидва боки кордону визнає себе вірними римо-католицької церкви. Деяко складніша ситуація з українцями, оскільки на території Польщі вони належать до православних, греко-католицьких і римо-католицьких громад. В Україні більшість українців на території українсько-польського пограниччя є вірянами Української Греко-Католицької Церкви та трьох православних – Української Православної Церкви Київського патріархату, Української Автокефальної Православної Церкви і Української Православної Церкви Московського патріархату. Також невелика частина українців цих теренів є вірними римо-католицької та протестантських церков. Зазначимо, що частина місцевого населення в Україні на території Львівської області вважає, що саму лише належність вірних до церкви Московського патріархату можна вважати свідченням недостатньо сформованої

³⁷² Кирчів Р. Польові нотатки і матеріали з етнокультурних перехресть. *Народознавчі зошити*. 2012. Зош. 2. С. 229.

національної свідомості. Натомість Греко-Католицька Церква у більшості ототожнюється з глибоко національною інституцією. Виникнення такого типу нових стереотипів і категоричних суджень із відповідною класифікацією етнічності зумовлено низкою причин, які потребують спеціального антропологічного дослідження спільно із релігієзнавцями.

Особливість ситуації в тому, що, належачи здебільшого до Московського патріархату, мешканці та священники у Волинській області чи окремих селах Львівської області однозначно вважають себе українцями. Наприклад, у селі Грозьова Старосамбірського району Львівської області церква побудована у 1785 році як українська греко-католицька. На її подвір'ї стоїть хрест тверезості, встановлений у 1898 році, і насипана могила, в якій поховані 26 вояків УПА. Сорокарічний секретар сільської ради розповідає, що після легалізації Української Греко-Католицької Церкви парох села відмовився переходити з Московського патріархату і заявив: якщо люди його не підтримають, то він піде з села. Оскільки населення села вважало його добрим парохом, то він залишився і громада продовжує перебувати під церковною юрисдикцією Москви. Інший респондент зі села Грозьова переконаний, що “православ'є, то українське”. Щоб підтвердити думку, він переповідає почуту від свого батька історію про те, як ще перед війною в церкві двоє хлопців заспівали українську пісню, а можливо, це була навіть “Ще не вмерла...”, і потрапили до Берези Картузької, бо греко-католицький священник їх видав польській поліції. Нам не вдалося встановити, чи дійсно ця подія відбувалась саме так, чи це вже результат типового для цих територій ідеологічного протистояння католицизму і православ'я. Незаперечним є лише факт, що вона живе в історичній пам'яті сучасної місцевої еліти і передається як важливий елемент етнічного, зокрема релігійного, самоусвідомлення. Часто воно ґрунтується на одному з багатьох стереотипних уявлень, яке було сформоване пропагандистською машиною Російської Православної Церкви в період існування СРСР, що “правдиві”

українці повинні бути православними, а греко-католики – це поляки, тобто їх позиціонували як “інославнох”. Основна мета творення і поширення подібних міфів – протиставлення одних іншим і тотальний контроль над релігійною ідентичністю православних як “істинних християн”.

Подібною була ситуація на півночі Львівської області, зокрема в місті Угнів та селі Карів Сокальського району, які до 1951 року перебували в державних кордонах Польщі. Угнівська церква Різдва Пресвятої Богородиці збудована у 1870 р. як українська греко-католицька, проте в Радянській Україні перейшла під юрисдикцію Московського патріархату³⁷³. Після виходу Української Греко-Католицької Церкви з підпілля частина мешканців організувала парафію і зажадала повернення церкви. На що парох відповів, що не має наміру переходити до УГКЦ. Більша частина вірних його підтримала, мотивуючи добротою, побожністю, розумом настоятеля. Під час спроб греко-католиків перейняти церкву отець виходив на її дах і говорив, що стрибне донизу, якщо будь-який греко-католик зайде до храму. Ситуація була вирішена так, що обидві громади, православна і греко-католицька, відправляють богослужіння почергово³⁷⁴. Проте слово “грек” або “греки” серед частини місцевого населення мають негативну конотацію і до сьогодні. Цей приклад яскраво засвідчує дію різних політичних процесів та державних механізмів на формування локальної та національної свідомості.

Поряд з власною етнічною ідентифікацією не менш важливим є сприйняття особи чи спільноти іншими етнічними групами. Більшість сучасного населення пограниччя, яке має українське походження, вважає і називає себе українцями. Хоча загальновідомо, що до Другої світової війни сусідні етнічні спільноти, зокрема поляки і євреї, українців називали русинами. На сьогодні лише представники старшого покоління поляків і

³⁷³ Губені Н., Канюка Н. Угнів – найменше місто в Україні. Львів: Літопис, 2006. С. 49–62; . Wrocław, 2010. 231 s.

³⁷⁴ Сняданко Н. Чоботи на одну ногу. *Український тиждень*. 2011. URL: <http://tyzhden.ua/Society/17371> (дата звернення: 30.11.2017).

українців пам'ятають цю назву, проте вона стосується історичної пам'яті, а не живої традиції: “Жид казав на українця жо ти є русин, во. А він був жид то жид, всьо. А ви знаєте, в мене ше є польське свідецтво, як я ходила до школи. Но але там пише, шо визнане греко-католицьке, українка. ... Колись на Україну дуже нападали татари і крали дівчат з України, худобу забирали, всьо. І пізніше ото люди, як напали на татар, як їх ту добре прибили і тогди від тоди почали ше від давна-давна, від тогди стали називати бойки, тому шо вони били татар”³⁷⁵. Показово, що етнонім “українка” респондентка використовує як для ідентифікації себе сьогодні, так і в минулому. Отже, в її індивідуальному сприйнятті відсутній внутрішній процес трансформації або заміни одного терміна на інший, що можемо спостерігати у представників інших етнічних спільнот, наприклад, поляків. Старше покоління поляків, згадуючи міжвоєнні часи, часто вживає назву “русини” щодо українців, а коли йдеться про сучасне населення за східним кордоном – “руські”³⁷⁶. Водночас середнє та молодше покоління поляків оперує терміном “українці”. Поляки ж в Україні використовують лише етнонім “українці”. Українці по обидва боки кордону послуговуються лише визначенням “поляки”.

Наведені приклади ілюструють тенденції і динаміку розвитку етнокультурних процесів на пограниччі, де етнічний поділ здебільшого ґрунтується на релігійних і мовних відмінностях. Проте останнім часом на польському боці пограниччя засвідчено сильні асиміляційні процеси в українському середовищі. Молоде покоління перестає бути продовжувачем традиційно-побутової культури, вважаючи, що “дотримуватися того всього і знати його сенс тепер нема можливості і потреби”³⁷⁷. Причин для посилення таких тенденцій може бути багато, починаючи від технічного прогресу і змін

³⁷⁵ Інформатор – Марія Ільківна, с. Сянки (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 68–69).

³⁷⁶ Інформатор – пані Новічка, 1933 р. н. Село Смолигів Грубешівського повіту Люблінського воєводства (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у 2013 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 703. Арк. 169).

³⁷⁷ Кирчів Р. Польові нотатки і матеріали з етнокультурних перехресть. С. 229.

у сприйнятті молоддю сучасного світу до наслідків асиміляторського тиску з боку держави і титульної нації або відсутності належного почуття патріотизму у їхніх батьків. Для кращого розуміння ситуації варто було б здійснити також порівняльні дослідження серед ровесників поляків у Польщі. Загалом, комплексне вивчення сучасних етнокультурних процесів в українському середовищі у Польщі дозволило би об'єктивно проаналізувати ситуацію і запропонувати ефективні механізми запобігання акультурації чи асиміляції.

Водночас практично протилежні явища спостерігаємо з українського боку в польському середовищі, які мають значний резонанс та вплив на українське населення пограниччя. Державна політика Польщі щодо впровадження “карти поляка” та підписана умова про малий прикордонний рух стимулюють деяких мешканців прикордонних територій шукати польське коріння та вивчати польську мову. Припускаємо, що частина таких людей перед війною могла себе ідентифікувати поляками, а в період Радянського Союзу та незалежної України їм було безпечніше і комфортніше не вирізнятися із етнічної більшості місцевої української спільноти. Це було досить легко зробити на пограниччі, де перед війною співіснували різні культури і часто траплялися змішані шлюби. “Карта поляка” могла підштовхнути їх пригадати свою давню етнічну належність. Дехто з них міг мати також подвійну етнічну ідентичність і зараз, після певного періоду “буття українцем”, вважають, що їм корисніше бути поляками. Однак не виключено, що етнічні українці також шукають різні шляхи, щоб отримати “карту поляка”. Її власникам у майбутньому легше буде знайти кращу роботу за кордоном у країні з вищими показниками добробуту. Відповідний документ етнічної належності до польського суспільства допомагає молодим людям з України на пільгових умовах здобути освіту в Польщі із

перспективою працевлаштування у країнах Європи³⁷⁸. Можна припустити, що в цьому разі йдеться про принагідну етнічну ідентичність, яка в певному сенсі є кон'юнктурною і контекстуальною. Таке явище трапляється в багатьох країнах, проте це не означає автоматичну втрату чи зміну культурної ідентичності. Навіть виїзд до Польщі не повинен автоматично призводити до полонізації. Дуже часто спостерігаємо ситуацію, коли нове середовище не приймає “новонавернених”. Тоді прибулі зі східних сусідніх країн віддають перевагу контактам з людьми, які мають подібний статус. Проживання у такому середовищі, своєю чергою, призводить до збереження культури, з якої прагнули вийти. Якщо йдеться про державний вплив на формування етнічності населення пограниччя, то спостережено пряму залежність стану етнічної активності на периферії, якою завжди були прикордонні території³⁷⁹, від підтримки метрополії/центру. Важливе значення для розвитку етнічної ідентичності осіб і спільнот пограниччя має загальна політична і соціально-економічна ситуація у цих сусідніх державах.

3.2. Динаміка міжетнічних відносин на сучасному українсько-польському пограниччі: образ “чужого” з обох боків кордону

У ХХ столітті предметом аналізу міжетнічних відносин дуже часто ставали стереотипи і символи, побудовані на протиставленні “ми – вони”³⁸⁰. Ці засадничі індикатори етнічних відмінностей етнологи використовували у дослідженнях, що розглядали проблеми ідентифікації через питання етнічних стереотипів і окреслення “Хто я?”³⁸¹. Більшість із загалом незначної кількості етнологів в Україні в період незалежності переважно зосередилася на вивченні білих плям і заборонених в радянські часи тем в українській

³⁷⁸ Anannikova L. Každý może zostać Polakiem. 16 października. S. 14–16.

Polaka. *Gazeta Wyborcza*. 2017.

³⁷⁹ Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центр-периферійні підходи. *Україна модерна*. 2011. Чис. 18. С. 80.

³⁸⁰ Mirga A. Stereotype as a Model of “One’s Own” and “Stranger”. Theoretical Remarks on Ethnic Stereotype. *Ethnologia Polona*. 1986. Vol. 12. P. 95–108; Хахула Л. “Різуни” чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. С. 37–40.

³⁸¹ Benedyktowicz Z. Portrety “obcego”. Kraków, 2000. S. 15, 25.

традиційній етнографії або фіксації та аналізі явищ, які сьогодні швидко зникають. Недостатність теоретичних і методологічних напрацювань у вітчизняній етнологічній науці для комплексного аналізу сучасних етнічних процесів в Україні та серед українців за кордоном спричинили прогалини у дослідженні власної ідентичності. У цьому контексті поза увагою й надалі залишається вивчення такої суспільно і науково важливої проблеми, як функціонування дихотомії “ми – вони”.

За твердженням польського антрополога Войцеха Буршти (Wojciech Burszta), на зламі вісімдесятих і дев'яностих років минулого століття поняття “інший” стало головною визначальною рисою значної частини сучасної рефлексійної антропології. Проблема “ми – вони” як проблема пізнавальної дистанції перетворилася на питання “ми – інші” як загадку рефлексійного роздуму і спробу розпізнання ближніх інших уже не з далеких архіпелагів, а тих, хто заселює багатоетнічні і багатокультурні держави сучасного світу³⁸². Це стосується також і дослідження пограниччя, а особливо міжетнічних стосунків та процесів формування і еволюції етнічної, релігійної та мовної ідентичностей.

Міжетнічні відносини значною мірою зумовлені сформованим образом етнічної групи. Винятковість етнічної групи можемо аналізувати на основі етнічних відмінностей, тобто фактів етнічної ендогамії, частоти і поширеності контактів між групами, наявності таких спільних осередків фізичного скупчення населення, як ринки, ярмарки, місця паломництв тощо³⁸³. З цього погляду, сучасне українсько-польське пограниччя характеризується високим ступенем етнічної ендогамії, широкими міжетнічними торгово-підприємницькими контактами, особливо в прикордонній зоні, а пункти перетину кордону і околиці – місця і території зустрічі людей різних груп і національностей, які функціонують цілодобово.

³⁸² Burszta W. J. *Różnorodność i tożsamość: antropologia jako kulturowa refleksyjność*. Poznań, 2004. S. 26.

³⁸³ Obrębski J. *Problem etniczny Polesia. Obrębski J. Dzisiejsi ludzie Polesia i inne eseje*. Warszawa, 2005. S. 95.

Питання іншості/чужості на пограниччях найчастіше виступають з огляду на етнічні, релігійні, культурні відмінності, їх еволюції і трансформації під впливом політичних, економічних та інших чинників. Зміна типу пограниччя майже завжди спричинює у місцевих мешканців переоцінку своїх близьких сусідів, як і всіх інших суспільних чи етнічних груп, які були причетні до зміни їхнього щоденного життя.

Сучасна польська наукова і суспільно-політична думка вважає, що після Другої світової війни поляки, які опинилися в нових політичних умовах СРСР, були репресовані, переслідувані і асимільовані. Хоча антигуманні дії здійснювала не українська держава, якої де-факто не існувало, а політична конструкція із центром прийняття рішень в Москві, проте в суспільній пам'яті поляків повоєнні кривди часто переплітаються із травмами часів війни – ворогами були німці і “совети”, а найжахливіші спогади пов'язані з конфліктом із місцевим населенням, тобто з українцями або українськими партизанами. Імовірно, що таке оцінювання ситуації стало результатом державної пропаганди в країнах соціалістичного блоку. Водночас Україна долучила частину території, яку вважала своєю етнічною, хоча за кордоном залишилися частина Бойківщини, майже уся Лемківщина, зрештою, Перемишль зі сильним українським суспільно-культурним духом, Холм, Ярослав і багато інших місць, важливих для національної ідентичності українців. Кожна країна мала вагомі причини для незадоволення новоствореною реальністю, що впливало на формування нового образу “чужого” і стало основою для творення нових негативних стереотипів³⁸⁴.

Політичний кордон між ПНР та УРСР став межею не тільки держави, а й розділив народи та ідентичності. Він почав виконувати функції ідентифікаційної лінії між “ми” та “вони”, тобто його використали для поділу багатокультурної у минулому спільноти пограниччя за етнічним принципом,

³⁸⁴ Про культурну пам'ять на Лемківщині див: Toczec S. Pamiętane i zapomniane elementy krajobrazu kulturowego nadpopradzkiej Łemkowszczyzny. *Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne*. 2012. Nr 4. S. 69–88.

обмеження контактів між членами різних суспільств³⁸⁵. Повоєнне українсько-польське прикордоння можна охарактеризувати як пограниччя відчужене*, “де нема рутинного обміну понад кордонами через напруження і ворожість між цими державами”³⁸⁶. На офіційному рівні таких відносин між Польщею та СРСР не було, але радянська ідеологія постійно пропагувала недовіру до всього, що відбувалося за кордоном. В результаті цього послідовно й успішно підтримувався міф постійної загрози закордонного імперіалізму та ворожості всього зовнішнього світу. В ідеологізованій риториці Радянського Союзу тоді дуже поширені були вислови, що “враг не дремлет” і “граница должна быть на замке”.

У 1970–1980-х роках польсько-українські прикордонні території можна охарактеризувати як пограниччя співіснуюче, коли “сусідні держави редукують напруження, що виникають між ними, до такого рівня, що транскордонна взаємодія стає можлива”³⁸⁷. У Радянському Союзі це був період “розвинутого соціалізму” і його “відносної політичної та економічної стабільності”, коли вперше після війни радянським людям дозволили відвідати своїх родичів у Польщі, Югославії, Чехословаччині або інших країнах соціалістичного табору.

Після здобуття Україною незалежності українсько-польське пограниччя почало еволюціонувати до взаємозалежного типу пограниччя, яке ґрунтується “на симбіотичних стосунках між прикордонними регіонами та відповідними державами. Між двома прикордонними регіонами в такій ситуації діє двостороння міждержавна економічна, соціальна і культурна система”³⁸⁸. Тоді дуже інтенсивно почали розвиватися міжетнічні контакти, що спричинило реактивізацію історичної пам’яті і водночас деконструкцію

³⁸⁵ Donnan H., Wilson Th. M. Granice tożsamości, narodu, państwa. S. 43.

* Вважаємо за доцільне використати моделі пограниччя, що запропонував Мартінез для характеристики кордону між США і Мексикою, які можуть служити для глобальних та регіональних порівнянь. За його типологією пограниччя бувають відчужені, співіснуючі, взаємозалежні та інтегровані.

³⁸⁶ Donnan H., Wilson Th. M. Granice tożsamości, narodu, państwa. S. 77.

³⁸⁷ Ibidem.

³⁸⁸ Ibidem.

або трансформацію негативних стереотипів в результаті нагромадження нового досвіду і реалізації спільних інтересів.

В оцінюванні сьогоденного сприйняття кордону двома сусідніми суспільствами необхідно керуватися аксіомою, що “не існує політично справедливих кордонів, які би задовольняли усіх”³⁸⁹, особливо якщо вони виникли в результаті політичних домовленостей третіх країн. З методологічного погляду потрібно пам’ятати твердження польського науковця Тадеуша Хжановського (Tadeusz Chrzanowski), яке стосується колишніх східних територій Речі Посполитої: “Кожен народ у своїх кордонах (встановлених у сумнівній «величі права») має не тільки величну історію, але й ту, яку найчастіше не хоче визнавати, яка не приносить йому похвали, оскільки є результатом кривд, заподіяних іншим – тим, хто до певного часу співгосподарював на цій території і з ким були сусідами, а не смертельними ворогами, яких з них зробили ідеологи хворобливих, передовсім націоналістичних концепцій”³⁹⁰.

Особливістю історичної пам’яті поляків і українців є те, що про неї “потрібно далі говорити як про дві заперечуючі одна другу пам’яті, які усталені в умовах і на потребу міжнародного поділу”³⁹¹. В такому контексті найбільш дієвими для подальшого відчуття кривди і посилення травми від людських і територіальних втрат чи нереалізованих амбіцій в намаганні їх повернути стають методи та технології використання старих і творення нових стереотипів “чужого”. Роман Кирчів слушно звертає увагу на білатеральний характер їх функціонування на пограниччі – “у пограничних зонах виразніше визначаються як послаблення етнічного самовизначення, так і посилення опозиції свій/чужий”³⁹².

³⁸⁹ Chrzanowski T. *Kresy, czyli obszary tęsknot*. Kraków, 2001. S. 8.

³⁹⁰ *Ibidem*. S. 8.

³⁹¹ Zowczak M. *Antropologia, historia a sprawa ukraińska: o taktyce pogranicza*. *Lud*. 2011. T. XCV. S. 61.

³⁹² Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження. *Народознавчі зошити*. 2009. Зош. 5–6. С. 604.

Поділ на свій/чужий найчастіше відбувається під час пошуку чи підкреслення інакшості. Важливе значення для автокреації (творення себе) має спосіб творення чи оцінювання відмінних рис – природній або нав'язаний, тобто процес формування образу чужого. На думку Анджея Пежановського (Andrzej Perzanowski), найважливішим є те, наскільки відмінність є результатом свідомого вибору, а не наслідком переплетення більш чи менш незалежних чинників³⁹³. На пограниччі, чужість, з одного боку, є природньою з огляду на культурну, релігійну, етнічну інакшість його мешканців, а з другого – це продукт, штучно створений центром під впливом державної національної ідеології.

На думку Збігнева Бенедиктовіча “проблема стереотипу чужого, протиставлення «свій–чужий» є одним з найбільш значущих смислів не тільки в досліджуваній етнографами народній культурі. Вона виступає важливою темою загалом польської культури. Можливо, з огляду на її “перехідний”, містковий і пограничний характер – культури відстороненої, яка розвивається під сильними впливами Сходу і Заходу Європи, а також на історичні обставини, дуже часто необхідність збереження власної ідентичності”³⁹⁴. Цитований текст вповні відображає існуючу в Україні ситуацію лише з тією різницею, що українці мають більше досвіду в збереженні власної етнічної та релігійної ідентичності протягом довшого часу бездержавності. Навіть в часи бездержавності двох народів у чужих імперіях поляки майже завжди займали домінуюче становище по відношенню до українців. Тому досить часто в спогадах українців про часи австрійської чи російської окупації, не кажучи вже про польські міжвоєнного часу, поляки характеризуються як “пани”, тобто еліта.

Українці, які після Другої світової війни раптово виявилися мешканцями новоствореної прикордонної зони і на чийх одвічних

³⁹³ Perzanowski A. *Odmieńcy: antropologiczne studium dewiacji*. Warszawa, 2009. S. 49.

³⁹⁴ Benedyktowicz Z. *Portrety „obcego”*. Kraków, 2000. S. 10.

господарствах був встановлений державний кордон, опинилися під тиском двох ворожих держав: абсолютно чужого Радянського Союзу, в який потрапили не з власного вибору і політична система якого виявилася неприйнятною, та чужої “своєї” Польщі – держави, з народом і мовою якої вже “освоїлися” за століття сусідства в тому чи іншому політичному утворенні.

З перспективи міжвоєнних двадцяти років, тобто існування Другої Речі Посполитої, українці були громадянами польської держави, народилися в ній, були на службі у польському війську, присягали на вірність і, зрештою, були частиною цього політичного народу як одна з найбільших національних меншин³⁹⁵. І це все виявилось в іншій державі, в якій багато з них залишили свою землю, маєтки і родину, що жила дослівно за кілька кілометрів. Всюди місцеві українці були чужі. Навіть після багатообіцяючого об’єднання українських земель вони й далі були чужими на своїй землі. Подібна ситуація склалася і з поляками, які залишилися у своїх селах, але змінили громадянство, оскільки опинилися в іншій державі. Також чужими на чужій землі в своїй державі почувалися переселені поляки, які зайняли насильно звільнені від українців території Холмщини, Надсяння чи в Бескидах³⁹⁶. Отже, ситуація з погляду емоційної оцінки “свій – чужий” на українсько-польському пограниччі була надзвичайно складною.

В місцевих спільнотах на сучасному пограниччі перед встановленням державного кордону між українцями, поляками і євреями було протиставлення “ми – інші”, ніж “свій – чужий”, що значною мірою було зумовлено традицією багатокультурності цієї території та відносною

³⁹⁵ Дет. див.: Галичина і Волинь у складі міжвоєнної Польщі / упор. М. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. 444 с.; Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. С. 200–236.

³⁹⁶ Інформатор – пан Томаш Зайонц, голова сеймику Люблінського воєводства (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у 2013 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 703. Арк. 86–106).

етнічною і релігійною толерантністю на рівні міжлюдських відносин. Українці вважали поляків і євреїв “своїми іншими”, але не “чужими”*.

У селі Сянки Турківського району Львівської області, наприклад, респонденти, характеризуючи мовні відмінності, які досить часто є ідентифікаційним чинником, про поляків згадують: “Та вони більше по-нашому говорили поляки, вони були месні поляки. ... Та, вони до нас не йшли. Ту був костьол, і наша церква, польська школа, а потім наша школа, українська. То було всьо тут, рядом”³⁹⁷, тобто їх трактували як своїх. Інакшість була виключно в тому, що вони ходили до римо-католицького костелу, а українці до греко-католицької церкви. Подібно згадують про євреїв, які між собою розмовляли “по-своєму, по-жидівськи”, але до українців у селі “по-нашому, по-українськи”. Продовжуючи тему міжетнічних стосунків, на запитання про те, як називали одні одних (українці, поляки, євреї) під час сварки, відповідь була однозначна: “Не було тут такого в нас. Шо не було, то не було. ... Поляки були багаті, вони ту ставили дома і там жили. ... А жиди ту коло дороги, то всьо жидівські дома були. А ми там во трошка далі, за жидами. ... В нас колись знаєте шо було? Концерт ставили, тоді ся всі разом сходили. Но та наші ставили, а там ше йшли, і поляки йшли, і жиди йшли”³⁹⁸. Подібні спогади фіксуємо і серед поляків. Наприклад, старший співрозмовник зі села Чарна біля Устрик Долішніх так згадує стосунки між поляками і українцями: “та не було, та не було такої великої різниці...та на нас уваги не звертали, не надокучали, та все було в порядку” (“to nie było, to nie było takiej wielkiej różnicy...to na nas

* Під час дослідження українсько-польського пограниччя був обраний метод спільної розмови, про що відразу повідомляли співрозмовників – один дослідник є поляком з Варшави, інший – українцем зі Львова. З цієї причини часом можлива кореляція відповідей з огляду основних засад культурної поведінки в присутності гостя, який водночас виконував роль “чужого”. Щоправда, відчуття ситуації на основі досвіду попередніх етнологічних досліджень підказувало, що загалом люди були щирі і не соромилися пригадувати неприємні моменти.

³⁹⁷ Анна Величко, с. Сянки (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 5).

³⁹⁸ Там само. Арк. 9, 11.

uwagi nie zwracali, nie dokuczali to było wszystko w porządku...”)³⁹⁹. Така ситуація створилася під впливом щоденних безпосередніх контактів з представниками інших національностей: “Слухайте, я вам щось повім. Колиш перед войнов, як шя бояли україньчі ту мешкати чи щось, то завше говорили старші люди, ти говориш ти естешь рушін, розумієте, рушін, розумієте, але ту били україньчі, були й поляки, але бардзо мало було поляків, знаєте, самі як самі церкви ту же не було, поляків мало, розумієте, бо тут є помнікі, розумієте, а так то всьо нормальне, розумієте. Маю тут своє місце, щоб я з кимось ся гнівав, розумієте, чи хто до мене прийшов, я йому щось не дав, як маю, то поможу, розумієте, всьо як корови підут мої, пішли на його зробили шкоду, то він каже добра завтра мої прийдут до тебе і тобі зроблять шкоду”⁴⁰⁰. Мешканки Сянок згадують про поляків: “байка люди були. Файні”⁴⁰¹, “мені чоловік розказував шо і нагодували дітей, шо дуже файні”⁴⁰², “з поляками жили дуже дружньо”⁴⁰³. Позитивно говорили і про євреїв, з якими жили в одному селі перед війною – “Німці. Оту ту трошка дальше є яма, шо їх били. Яка ту кара була. Та в нас в Самборі, ... , жидів били страшне. А вони такі добрі люди були. ... Перед війною всьо разом було. Мій тато був на війта шість років, війт Сянки. То так колись за Польщі було солтус, він був шість років. А потому почали вирикати, шо тато Україну будує, українець, і го де посадили аж на пів року у Березу Картузьку, то є аж під Варшавом”⁴⁰⁴, “серед жидівок малам такі файні подружки”⁴⁰⁵.

³⁹⁹ Інформатор – Василь Столиця, українець, 1936 р. н., переселений в 1947 р. і повернувся в 1958 р. (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07. 2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 238).

⁴⁰⁰ Там само. Арк. 239.

⁴⁰¹ Анна Величко, с. Сянки (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 6).

⁴⁰² Катерина Викомак, с. Беньова (*Там само*. Арк. 18).

⁴⁰³ Там само. Арк. 17.

⁴⁰⁴ Анна Величко, с. Сянки. Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 3).

⁴⁰⁵ Там само. Арк. 4.

Переселена після війни до села Мшанець Старосамбірського району Львівської області респондентка, яка була родом зі села Устиянова біля Устрик Долішніх, так розповідає про свої дитячі контакти з євреями і поляками перед Другою світовою війною: “Та во ножима ся різали на пасках поляки з українцями. Так, різалися, розумієте. Тільки то пам’ятаю, що бабця дуже прибігла, плакала, з тов, з дідом з тов пасков. А хлопці прийшли, то вже в того був рукав розірваний, а тому була розірвана, розумієте, кров побризкана. Ну, але, правда, то, розумієте, в церкві людей багато, там не була ціла якась така велика нагрузка хлопців польських, які хтіли вернути українським хлопцям таке, знаєте, що вони їм там видно не віддячилися добре. То я пам’ятаю, такі причини були, розумієте, нам жити в Устянові що так дуже одні других не любили якось. Жидів було багато. Я навіть з жидівськими дівчатами ходила, бавилася, товаришувала, дуже мені гарно було з дівчатами. До мене ходили бавитися жидівські дівчата. ... А з польськими якось ми не контачили чомусь. Я не знаю чому так ми не контачили. Чи може вже ми, я знаю, мали так зло, що так ненавидять єдні других чи що. Не можу то сказати так істину таку, справді так даяння Ісус не Господь Бог, якби я знала то-то, розумієте, чиюсь думку, так, так, так. А то що я памятаю, розумієте, вчорашнє, бо то рахуйте на 78-мім році то вже людина і такої пам’яті не має, вже доброї. Але таке давне як згадаєш, де я по гриби ходила. Боже, Боже, що я до Устрик тих грибів наносилася продавати. Така ше дівчинка, розумієте, невелика. Піду до лісу, біжу до Устрик з тим кошиком – йду гриби продавати до Устрик. То шість кілометрів було, від нашої хати до Устрик шість кілометрів. Так, не дуже далеко. Дві церкви в нас були, дві церкви були. Так. Тепер кажуть греко-католицькі. Українські церкви були. Одна стара, де ше не було, навіть пили, старенька, старенька. Друга церква уже була підходя до Устрик, була гарна нова церква. Так. А поляки мали собі костела в Устриках. Шо в нас поляків в селі було, всі паски святити йшли собі до Устрик, святити там, розумієте, деякі свята такі рокові,

там воду в Йордані свята. То всьо поляки наші ходили всі до костела до Устрік. В Устянові в селі було дуже багато номерів, шістсот номера було, костела не було”⁴⁰⁶. Дуже важливим елементом дитячих спогадів є те, що вони ще тоді не були переобтяжені повоєнними стереотипами, впливом державної пропаганди і засобів масової інформації.

Якщо спогади не були пов’язані з досвідом особистих контактів, то досить часто фіксуємо функціонування негативних стереотипів. Респондент зі села Галівка Старосамбірського району Львівської області згадує: “Тут мирно май було, в нас тут менше, шось таке во в польських селах. Всі села, в основному всі села майже тільки сугубо українці, поляків дуже пильно. Туди, як до Самбора, там тудай було більше поляків. В горах поляки не хотіли селитись. Вони собі брали краще, де їм краще було. Та як жиди, чи шо. Жида в селі ні одного, хіба якщо корчмар, а більше хто видів. ... Трохи поляки дали нам, старим людям за Польщі було від поляків не дуже то. Ну, кажуть, села були такі, як кажуть, рукавички знімали польські ті бандери, не бандери, а як їх називали. Шо, каже, з живого чоловіка рукавички знімали. Туди, як Боберка, вже коло самої границі, туди як на Сян. Та, Армія Крайова”⁴⁰⁷. Необхідно звернути увагу на ототожнення в історичній пам’яті простих людей з досліджуваних місцевостей діяльності військових (партизанських) польських і українських підрозділів, що приводить до творення парадоксального визначення – “польські бандери”. Це означає, що поняття “бандерівець” в лексиконі пересічних мешканців стає синонімом особи, яка воювала за свій край, незалежно від її національності.

Інший співрозмовник зі села Гарнава Турківського району Львівської області, пригадуючи собі часи встановлення кордону, розповідав: “Та розказували, бо ходили по Тернаві. На тамтой бік ходили коні, то було разом

⁴⁰⁶ Інформатор – Катерина Стецькович, 1931 р. н. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 154–155).

⁴⁰⁷ Інформатор – Іван Лукіянчик Платок, 1943 р. н. Село Галівка Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 128).

за Польщі. Та границі не було, був Сян. А потому як била война в сорок першим началася, десь в сорок другім чи сорок третім. Як наші копали туда траншею вон по горі, а відти йшли німці. Ну і німців, уже не пустили наші сюда дальше їх. Вони їх пустили, на Шандровець німці приходили. А потому, я знаю, два роки були ту, в Шандровці, заїмали ту територію. Потому вернули їх опять назад і тут встановили границю – по Сянові. Ну і потому такі стовпи закопали дрїт, коліску таку. ... Десь так. Вона мала, мати її везла, як тікали – казали, що ріжуть там. Поляки різали українців, чи як. Знаю, шо втікали туда і то всьо виїхало вон де під тово, коні полишали, корови, а сами, прийшли німцям, німці відкрили дрїт і їх пустили до себе. То вони були там, де тепер там дома, там млин був і в тім млині вони там ночували дві сутки чи три. А Турка втікала до нас – в нашій хаті з Турки жили, в Яблуньку і то так било. Там як учули десь під Петриковим, де тото било. Я знаю, де той Петриків, десь туда під Самбір чи де як Розлуцький Верх, їх там різали і відтам всьо втікало. Турка – в Шандровець, Шандровець – в Польшу, то тікав до німця і німець там їх передержував. ... То то вроді, казали поляки, якогось польського офіцера забили українці. Таку історію розказували. Ну а то, ну а поляки шо мали той там били, може де кого і забили, а то всьо втікало, всьо боялися”⁴⁰⁸. Його дружина додає з переказів бабці про те, що робилося в рідному сусідньому селі Яблонці: “Шо поляки розтинали наших людей, на кілля жінок, пальці – шкіру злуплювали і закачували. Кажуть такі страхи були, шо рукавиці робили”, і про кордон та виселення: “Та палили, та палили. Сусідка розказувала шо во де во жила, шо палили хати, капусту, хто шо міг втікав, висіяли, виганяли”⁴⁰⁹. На питання, шо думають про поляків, які це були люди (чи добрі, чи працьовиті), відповідь інформатора, який говорив з власного досвіду, була більш розсудлива і протилежна до почутих

⁴⁰⁸ Інформатори – Микола Петрович Славик, 1947 р. н. та Ганна Іванівна Щамак, 1947 р. н. Село Тернава Турківського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 2–3).

⁴⁰⁹ Там само. Арк. 3.

від когось оповідей – “Та світ не без добрих людей, є й добрі, є й, та в нас так само – шо всі люди добрі. Єдни крадуть, єдни добрі, а єдни люблять брехати. А поляки трохи такі культурніші були”⁴¹⁰.

Своїми спогадами про відносини з українцями поділився найстарший мешканець (1932 р. н.) села Бистре недалеко Устрик Долішніх Підкарпатського воєводства, який виїхав з Кристинополя (тепер Червоноград) до Сілезії, бо його батьки “в тисяча дев’ятсот сорок четвертому році були вимордовані УПА на кресах. Там також убивали, українці УПА. Я залишився без батьків, був в армії і, врешті, мені на тій Сілезії не сподобалося, багато було нещасних випадків” (“w latach czterdzieści cztery tam na kresach zostały powymordowani przez bandy UPA. Też tam mordowały, tam Ukraińcy, UPA...”)⁴¹¹. Наш співрозмовник прирівнював діяльність УПА й українців, коли згадує польсько-українські стосунки в часи Другої світової війни. На запитання “Які люди мешкали в Кристинополі, чи вони сварилися, чи билися?” отримуємо відповідь: “В ті роки не було різниці – українець чи поляк, бо й так одружувалися. У мене один дідусь був українцем, другий – поляком... Поляки з українцями одружувалися і жили добре перед 39-тим. ... Ніхто не знав, як сподобалася дівчина – летів за нею і не дивився що це лише українка” (“w tamtych latach, to nie było różnicy, że był Ukrainiec czy Polak, bo tak się żeniło. Ja jednego dziadka miał Ukraińca, drugi był Polak... Polacy z Ukraińcami się żenili i dobrze żyli przed 39-tym ... nikt nie wiedział jak upodobała się dziewczynka leciał za nią że nie patrzył że to ukrainka tylko”)⁴¹².

Отже, можна зауважити, що, з одного боку, функціонує доволі поширена практика застосування стереотипного оцінювання усіх членів спільноти за принципом перенесення на них відповідальності за дії окремих її членів чи структур. З іншого, яскраво виявляються особисті позитивні

⁴¹⁰ Там само. Арк. 12.

⁴¹¹ Wieś Bystre, powiat Bieszczady. Wywiad z Krzysztofem Kierysturą urodzonym 1932 roku w Krystynopolu, polak (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 2).

⁴¹² Там само. Арк. 3, 37.

дитячі передвоєнні спогади про українсько-польські стосунки в конкретному населеному пункті. В результаті фіксуємо контекстуалізоване амбівалентне ставлення інформатора до українців, оскільки воно залежить від часу його спогадів.

Можливо, що у зазначених випадках йдеться про, за визначенням Ярослава Грицака, характерне для сучасної суспільної думки в Україні і загалом посткомуністичних країн з так званим “тоталітарним плюралізмом” явище, при якому більша частина населення може підтримувати взаємовиключні ідеї, думки і політичні становища⁴¹³. Під час польових етнологічних досліджень часто фіксуємо процес, коли особистий досвід з дальшого минулого протиставляється індивідуальній історичній пам’яті, яка формувалася також і за допомогою оповідей інших осіб, і під впливом засобів масової інформації протягом наступного періоду життя.

Після встановлення державного кордону на українсько-польському пограниччі з’являється новий чужий елемент – військо і радянська влада, репрезентантами яких були українці з підрадянської України, росіяни, білоруси і представників інших національностей з різних республік СРСР. Усіх їх місцеві мешканці називали збірним поняттям “москалі”.

Звичайно, відповідно до загальноприйнятих окупаційними режимами методів освоєння нових територій, нова адміністрація активно залучала до своєї діяльності певні верстви корінного населення, які здебільшого були маріонетками та виконували “чорну роботу”. Такі односельчани, залишаючись “своїми”, переходили до категорії посіпак, зрадників, “хрунів” тощо. Внаслідок цього ставлення до них змінювалося і щодо них формувалася інша громадська думка, згідно з якою вони ставали “своїми чужими”. Мешканці села знали, що з такими особами потрібно бути обережними, їм переставали довіряти і з часом від них дистанціювалися.

⁴¹³ Hrycak J. Jeszcze raz o stosunku Ukraińców do Polaków (z Rosją w tle). *Hrycak J. Nowa Ukraina: nowe interpretacje*. Wrocław, 2009. S. 225.

У 1939 році, після приєднання Західної України, частина місцевих українців під впливом комуністичної пропаганди широко вірила в те, що Радянський Союз принесе визволення від буржуазної Польщі, в братське возз'єднання з українцями з Радянської України, тому часто зустрічали Червону армію з хлібом і сіллю як “своїх”⁴¹⁴. Зрештою, потім це деякою мірою повторилося з німецьким військом у 1941 році, яке вважали визволителем від червоного терору і помічником у реалізації самостійницьких мрій. Водночас значна частина українців (зараз неможливо точно визначити відсоток) знала про Великий голод в Радянській Україні в 1932–1933 роках і політичні репресії проти української інтелігенції, тому прибулих зі Сходу однозначно трактували з неприязню і ворожо, вважаючи їх чужими. Чужість була детермінована не етнічною чи релігійною відмінністю, а політичною, в основі якої – інша історично-культурна традиція. Тоді для українців пограниччя всі були чужі – поляки за кордоном і “совіти” в себе вдома, як і для поляків – українці за кордоном і нова влада Польської Народної Республіки.

Методи діяльності комуністичної влади (примусові переселення, виселення на Сибір, боротьба з Українською повстанською армією, яку підтримувало місцеве населення, депортації, впровадження колгоспної системи, що змушувало селян “добровільно” віддавати землю та інше) призвели до того, що “перші совіти” дуже швидко стали головними ворогами. Загальновідомим було висловлення, що “перші совіти були найкращими, бо тривали найкоротше, неповних два роки”.

Вплив нових символів комуністичної влади на культурну і релігійну ідентичність мешканців українсько-польського пограниччя поєднувався зі стійким політичним опором. Поділ на “свої – чужі” тоді відбувався не на ґрунті етнічного чинника (українців зі Східної України також вважали

⁴¹⁴ Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939: західні землі України. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. С. 53–63.

“совітами”), а політичної системи, що репрезентувала інші цінності, досвід, історичну пам’ять тощо.

Встановлення радянсько-польського кордону і моноетнізація прикордонних територій значною мірою деактуалізувала міжетнічний польсько-український конфлікт. Слушно описує нову якість польсько-українських відносин після Другої світової війни Іван Лисяк-Рудницький, стверджуючи, що включення Західної України до УРСР і післявоєнний обмін населенням усунули з українських земель неспокійну польську меншість, змінюючи цим польську геополітичну орієнтацію на Сілезію та Балтійське море. Усе це поклало край за давньому українсько-польському конфліктові, “розморожуючи” українські сили. Факт, що майже всі українські землі були об’єднані під владою Москви, допоміг українському народові сконцентруватися на найістотнішій проблемі: аналізі сучасного стану українсько-російських стосунків⁴¹⁵. За твердженням Миколи Рябчука, українсько-польські чи українсько-єврейські стосунки після Другої світової війни були просто маргіналізовані в контексті українсько-російських відносин⁴¹⁶. Подібну тезу щодо ставлення поляків до України та українців підтверджує польський соціолог Йоанна Конечна⁴¹⁷.

Етнічна однорідність прикордонних місцевих спільнот, яка виникла внаслідок Другої світової війни, діяльність нової комуністичної влади і встановлення нового державного кордону призвели до послаблення суспільної та етнічної толерантності, а також спричинили розвиток загостреного і ворожого сприйняття кожного “іншого”, тобто негативного трактування його як “чужого”. Прагнення московської влади в 70–80-х роках ХХ століття утворити на території СРСР “радянський народ” мало свої

⁴¹⁵ Grycak J. Jeszcze raz o stosunku Ukraińców do Polaków (z Rosją w tle). S. 239.

⁴¹⁶ Riabchuk M. War of historical discourses in contemporary Ukraine. *East and West: History and Contemporary State of Eastern Studies* / ed. by J. Malicki, L. Zasztowt. Warsaw, 2009. P. 260.

⁴¹⁷ Конечна Й. Польша–Україна: взаємний образ. С. 5.

наслідки. Передусім це спричинило значний поступ процесів акультурації та асиміляції неросійських народів, автентичність та ідентичність яких зникала.

У результаті свідомого проведення політики деетнізації тоталітарній владі протягом кількох десятиліть вдалося створити початки нової спільноти, членів якої, “*homo sovieticus*”, до сьогодні розпізнають за кордонами колишньої держави і називають збірним поняттям “*русские*”, що означає дещо інше, ніж росіяни як громадяни Росії. Всіх “інших” з-поза Радянського Союзу ідеологія позиціонувала як “чужих”. Внаслідок цього прикордонні місцеві спільноти, які були позбавлені щоденних побутових контактів зі “своїми іншими”, почали забувати попередній досвід співжиття з представниками різних етносів і релігій. Характерними рисами пограниччя стали страх, підозріливість, ворожість, закритість. Такими були наслідки тиску влади і її структур на місцеве населення радянського пограниччя, особливо західного.

Зміна стереотипів після п'ятдесяти років життя в радянській системі під впливом ідеологічної пропаганди призвела до того, що сформувалося нове ставлення до прибулих людей, які оселилися в прикордонних селах. До них призвичаїлися, з'явився спільний досвід щоденного життя в однакових суспільно-політичних умовах, наступні покоління почали творити мішані сім'ї. Внаслідок трансформації системи ціннісних орієнтацій одних і других, з “ворожих чужих” прибулі перетворюються на “своїх” або точніше “своїх інших”, бо про їхнє походження завжди пам'ятають і його за потреби підкреслюють. Чужими стають поляки, які проживають за кордоном, а євреї як самобутня частина громади зникають взагалі. Нова реальність підтверджується міркуваннями польського професора Александра Посерн-Зелінського, що етнічність, яка стосується суб'єктивних вимірів ідентичності і пов'язана з культурною специфікою і суспільним підґрунтям, ніколи не функціонує відірвано від конкретних історичних, суспільних, політичних умов і міжетнічних відносин, у яких знаходяться члени кожної етнічної

спільноти⁴¹⁸. Оскільки категорія етнічності досить часто стає основою поділу на своїх/чужих, то еволюціонує сам поділ на “своїх” і “чужих”. Дослідник слушно зауважує: контекстуальний вимір етнічності приводить до того, що ця категорія стає змінною. Це означає, що вона по-різному виявляє свою специфіку у різноманітних середовищах тої самої етнічної групи, а також трансформується з плином часу і зміною поколінь, які дещо інакше формують свою ідентичність, прагнення і бажання⁴¹⁹.

Аналіз зібраного експедиційного матеріалу засвідчує, що прибулі зі сходу люди різних національностей, серед яких були також українці з Радянської України, як і переселені українці з Польщі, до сьогодні так і не стали “своїми” у місцевих спільнотах. У селах усі добре пам’ятають хто, звідки і коли приїхав, а за слушної нагоди, під час суперечки чи сварки, як аргумент і пригадування/відмежування автохтонне населення може сказати: “ти жебрачка, приїхала ту, ...а що ти привезла”. Часто таких людей у селі називають “переселенці” або “вакованці”, тобто евакуйовані⁴²⁰. З погляду місцевих, прибулі зі сходу ніколи не стануть “своїми” через відсутність спільного історичного досвіду, відмінностях у процесі передачі етнокультурних традицій, системах світоглядних цінностей. Зрештою, це вони були безпосередніми виконавцями змін у житті місцевих, тобто за потреби їм відведена роль винуватих. Такі слова вживаються також щодо примусових переселенців, наприклад, з Устиянови – колись українського села, яке знаходиться за кілька десятків кілометрів від кордону з польського боку і мешканці якого постраждали ще більше від впровадження нових порядків на цій території після Другої світової війни.

Описані приклади епізодичного негативного трактування прибулих серед односельців лише підкреслюють складність поняття ідентичності, особливо мешканців пограниччя. Можемо стверджувати, що локальна

⁴¹⁸ Posern-Zieliński A. Etniczność. S. 84.

⁴¹⁹ Ibidem. S. 84–85.

⁴²⁰ Czmelyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką. S. 95.

(місцева) ідентичність найбільш стала і найсильніше закорінена в свідомості, а в ситуації емоційної кризи стає основною. А отже, вона найміцніша порівняно з регіональною чи етнічною ідентичністю і нею, як матрицею, керується особистість під час щоденних контактів у власній групі чи спільноті. Водночас необхідно пам'ятати, що ідентичність є явищем складеним і вияви її різних рівнів чи їхня пріоритетність завжди ситуативні.

Період співіснуючого пограниччя був досить довгим, однак непродуктивним у розвитку міжетнічних відносин. Його можна охарактеризувати як “мертвий сезон” у стосунках між мешканцями прикордоння. Тоді нічого кардинально не змінилося порівняно з попереднім періодом у трактуванні своїх/інших/чужих. Стосунки між сусідніми соціумами розвивалися виключно на офіційному рівні, а люди чи місцеві спільноти були усунені з цього процесу.

Усе кардинально змінилося після падіння Радянського Союзу. Кожен шукав свого за етнічною належністю, щоб встановити і налагодити культурні, підприємницькі чи торгові контакти, відновити родинні зв'язки тощо. Щоправда, досить швидко з'ясувалося, що потенціал поляків чи українців по другий бік кордону досить слабкий. Оскільки тип взаємозалежного пограниччя вимагав активних і діяльних партнерів, то розпочалася широка співпраця населення цих територій без огляду на етнічну чи релігійну належність. Для прикордоння це був час максимальної відкритості, ламання старих історичних стереотипів, творення нових сучасних систем взаємного оцінювання, трансформації змісту категорій чужий/інший.

Зазначимо, що майже всі наші співрозмовники дуже високо оцінювали спосіб організації економічного життя в період міжвоєнної Польщі на противагу недавнім колгоспним часам, як їх окреслила одна із респонденток

на Бойківщині – “жебрацькими”⁴²¹. Для двох сусідніх народів чужими є росіяни і Росія з її експансивним прагненням не втратити цілковитий контроль над країнами колишнього Радянського Союзу зокрема і соціалістичного табору загалом.

В результаті проведених експедиційних досліджень можемо говорити про загалом добре ставлення українців до поляків і Польщі як партнерів на майбутнє і досить часто погане до Росії та росіян. На запитання “З ким було би краще будувати своє майбутнє – з Росією чи Польщею?” українські респонденти завжди оцінювали однозначно позитивно Польщу, а Росію – як джерело загрози для України. У їхніх відповідях можна було почути, що “Росія, вона до всіх країн чіпається, то Грузія, то ... Мені то не подобається. Думаю, що ліпше би було з Польщею”⁴²². Подібні погляди і щодо росіян як “дуже недобрих”⁴²³, тих, хто “не привикли робити”: “То що Росія ... їй вигідно. Вона тепер без України негодна жити, вона пропаде. Наш український народ привик робити, і робить чесно. Хоча за мізерну зарплату, але він робить. А Росія, вони не привикли робити, вони хіба дивляться, якби на них хтось робив. А наші українці ... самі урядували ... робити ... вони питаються, все їм хтось має підказати, а своїм розумом їх. Я такої думки”⁴²⁴. Прихильніше ставляться до росіян і Росії на невеликій території українсько-польсько-білоруського пограниччя, але специфіка цього прикордонного регіону повинна стати темою окремої розвідки.

Позитивне ставлення до України та українців спостережено як у польських громадян українського походження, так і серед поляків на пограниччі. Наприклад, один із співрозмовників-поляків розмірковував, що зі старшим поколінням українців важко порозумітися, але інша справа –

⁴²¹ Анна Величко, с. Сянки (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 12).

⁴²² Іван, с. Сянки (*Там само*. Арк. 15).

⁴²³ Там само. Арк. 12.

⁴²⁴ Анна Проня, народжена у с. Журавин (*Там само*. Арк. 27).

молодше. На запитання про необхідність польсько-українського кордону відповів: “Ну, я хотів, щоби його не було. Нехай приєднуються до Європейського Союзу і все” (“No wolałem, żeby jej nie było. Niech wchodzą do Unii, niech wchodzą do Eura i o już”)⁴²⁵.

На противагу нашим спостереженням з пограниччя, український історик Ярослав Грицак стверджує, що загалом негативний образ українця в польському суспільстві є сталим. Пояснюючи причини, науковець звертає увагу на ситуацію та умови, в яких відбувається міжособистісний українсько-польський контакт. Переважно українці в Польщі у пошуках роботи готові виконувати найтяжчу і найгіршу працю за невелику винагороду або належать до груп, які самі собою викликають почуття вищості, гніву чи погорди⁴²⁶. Такі розбіжності у ставленні до українців також можна пояснити специфікою і активністю особистих міжетнічних контактів на пограниччі порівняно з досить стійкою у стереотипах, інертною і консервативною великою частиною населення решти країни.

Відомо, що етнологічні дослідження не претендують на всебічну репрезентативність в аналізі таких важливих питань, як етнічність, ідентичність і пов'язаних з ними інших категорій. Для повноти і комплексності їх вивчення варто залучити відповідні соціологічні, історичні та демографічні дослідження. Наше завдання – зрозуміти спосіб мислення і ставлення мешканців українсько-польського пограниччя до представників інших етнічних груп, зрозуміти зміст їхнього трактування чужого/іншого/свого та простежити еволюцію зазначених понять.

У результаті проведеного аналізу доходимо висновку, що в міжвоєнний період на території сучасного українсько-польського пограниччя місцеві українці вважали поляків і євреїв за “інших” або “своїх інших”, а не “чужих”,

⁴²⁵ Інформатор – Станіслав Кайданович, чоловік попередньої інформаторки, вік – більше 80 років (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 320).

⁴²⁶ Grycak J. Jeszcze raz o stosunku Ukraińców do Polaków (z Rosją w tle). S. 222–223.

стосовно яких зберігають дистанцію і кого бояться. Після Другої світової війни місцеві євреї зникли з цих теренів і перестали бути об'єктом міжетнічних відносин⁴²⁷.

Після встановлення державного кордону поляки у сприйнятті українців і навпаки стали “чужими”, що відповідає типу відчуженого пограниччя. “Чужими” також є усі, що приїхали на цю територію у післявоєнний час, зокрема й українці з-за Збруча. Засвідчено явище, коли етнічний чинник не завжди є визначальним в категорії чужості.

Така ситуація є наслідком впливу традиції багатокультурності та звичаєвої взаємозалежності і відповідальності мешканців одного населеного пункту чи регіону. Вона виявляється у тому, що особа іншої національності з цієї місцевості є менш небезпечною за когось прибулого, хоча він і належить до тої самої етнічної спільноти. На рівні місцевої ідентичності практично всі прибулі, незважаючи на етнічну належність, тривалий час перебувають у статусі “чужих”, згодом більшість переходить у категорію “інших”, “своїх інших”, але майже ніхто так і не стає “своїм”.

В період Радянського Союзу після півсторічного впливу комуністичної пропаганди і активної ідеологічної діяльності тоталітарної системи практично “своїми” на рівні державної належності та ідентичності стають усі мешканці цієї території, а чужими – поляки, а водночас і українці за кордоном. Щоправда, “свій” для прибулих є виключно категорією, що відображає лише ідентифікаційний статус мешканців однієї держави. Проте на місцевому рівні новоприбула особа далі залишається чужою. А отже, відповідно до специфіки встановлення кордону у період існування співіснуючого пограниччя, певний час як чужі продовжують також сприйматися громадяни однієї “своєї” держави, статус яких має тенденцію

⁴²⁷ Kapralski S. (Nie)obecność Żydów w krajobrazach pamięci południowo-wschodniej Polski. *Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne*. 2012. Nr 4. S. 89–118.

змінюватись на “інші”, “інші свої” чи навіть “свої” залежно від рівнів ідентифікації, але всі з-за кордону надалі залишаються “чужими”.

Після падіння тоталітарної системи і відкриття кордонів українсько-польське пограниччя стає взаємозалежним, а його мешканці еволюціонують з категорії “чужих” до категорії “інших”, яких не бояться і з якими хочуть співпрацювати. Під тиском політичних чинників, у пошуках власної ідентичності росте дистанція між українцями і росіянами, яких щораз більше починають трактувати як “чужих”. Водночас усі українці з-за кордону починають сприйматися як “свої”, виключно за ознакою етнічної належності.

Стабільніша ситуація щодо окреслення своїх/інших/чужих в період Радянського Союзу існувала з польського боку, коли поляки усіх за кордоном і нечисельних місцевих українців вважали “чужими”. Однак після відкриття кордону і зростання кількості особистих контактів зауважено тенденції до лібералізації поглядів і зміни сприйняття – українців перестали боятися і з ними почали співпрацювати. Численні зв’язки різного характеру мали великий вплив на трансформацію у поляків образу українців як “інших”.

Зміна типів пограниччя, відкритість українсько-польського кордону в 90-х роках ХХ століття зумовили значні трансформації локальної ідентичності мешканців пограниччя та корекцію детермінації свого/іншого/чужого, що, однак, не завжди стосується решти населення двох країн. Мирне врегулювання за останні 20 років більшості конфліктних ситуацій на пограничних територіях і позитивні тенденції у зміні ставлення до сусіда іншої національності дають великі шанси для позитивної динаміки міжетнічних відносин.

РОЗДІЛ 4

ІДЕНТИЧНІСТЬ КОРДОНУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРАГНЕНЬ

4.1. Нова якість кордону після 1989/1991 років

В новітній історії України та Польщі було декілька ключових поворотів. Один із них – завершений для Польщі і розпочатий Україною процес входження в європейські та трансатлантичні структури. Польща на євроінтеграційному шляху досягла значних і помітних успіхів. Довголітня декларація багатовекторності зовнішньої політики України призвела до майже понад двадцятирічної невизначеності українських політичних еліт та постійного втручання Російської Федерації в політичні, економічні, культурні справи України.

Досягнення переговорного процесу державної влади України з Європейським Союзом, пожвавлені після Помаранчевої революції 2004 року, були змарновані непослідовністю дій і практичною відсутністю реформаторського поступу за часів президентства Віктора Ющенка. Остаточна відмова Віктора Януковича та його уряду від євроінтеграційних перспектив України зумовили Революцію гідності. Події цього десятиліття також продемонстрували ціннісну розбіжність між проєвропейською та проросійською частинами українського суспільства. Суспільний зрив на підтримку євроінтеграційних протестів молоді та трагічний досвід окупації Росією частини території суверенної України змусив українську політичну еліту зробити остаточний вибір. Підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (політичну частину Угоди було підписано 21 березня 2014 року, економічну частину – 27 червня 2014 року, а повністю вона

набула чинності від 1 вересня 2017 року⁴²⁸) дозволило Україні розпочати рух в напрямку євроінтеграції.

Відлуння описаних процесів можна спостерігати у всьому суспільстві, зокрема й на території українсько-польського пограниччя, яке, як здається на перший погляд, можна однозначно вважати “проєвропейським”. Маркерами проєвропейської зорієнтованості польської, а особливо української прикордонних громад, є відповіді респондентів про ставлення до спільного європейського минулого, своїх сусідів, Європи, Росії, які дуже часто були протилежні рішенням державної влади.

Аналізуючи трансформацію етнічної ідентичності населення пограниччя в контексті євроінтеграційних прагнень, необхідно зважати на те, що кордон завжди є символом поділу, засобом для диференціації на “своїх” і “чужих”, погіршення комунікації, суперечок, а згодом конфліктів⁴²⁹. Адже, як зауважив Роман Кирчів, “новітні часи, зокрема після Другої світової війни, внаслідок політичної делімітації державних кордонів України із втратою значних її окраїнних етнографічних територій внесли велике ускладнення в дослідження етносоціологічної та етнокультурної проблематики порубіжжя. Особливо в зв’язку з інспірованими політичними чинниками, асиміляційними процесами спрямованими проти українства на цих відчужених від українського материка теренах”⁴³⁰.

Трансформований у 1991 році радянсько-польський кордон в українсько-польський був закріплений Договором між Республікою Польщею і Україною про добросусідство, дружні відносини і співробітництво⁴³¹, підписаним 18 травня 1992 року. Однак набуття Польщею

⁴²⁸ Угода про асоціацію між Україною та ЄС. *Міністерство закордонних справ України*. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ua-eu-association> (дата звернення: 17.12.2017).

⁴²⁹ Chrzanowski T. *Kresy, czyli obszary ęsknot*. S. 8.

⁴³⁰ Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження. С. 603.

⁴³¹ Договір між Республікою Польщею і Україною “Про добросусідство, дружні відносини і співробітництво (18.05.1992 р.)”. *Україна на міжнародній арені: збірник документів і матеріалів, 1991–1995 рр.* Київ: Юрінком Інтер, 1998. С. 12–20.

членства в ЄС призвело до того, що міждержавний українсько-польський кордон став лінією розмежування не лише України та Польщі, але й України та інших західноєвропейських держав. З одного боку, попри декларовану політиками близькість і “стратегічне партнерство”, це порушило усталені транскордонні контакти і рух населення. З іншого – кордон став об’єктом зацікавлення не лише дрібних торговців і контрабандистів, але й також нелегальних мігрантів, головно з охоплених війною територій Азії і Кавказу.

Перефразовуючи Гжегожа Бабінського і покликаючись на його тезу про стосунки держави і народу на пограниччях⁴³², якщо говоримо про населення українського пограниччя, то в радянські часи і за незалежної України місцеві мешканці і кордон, з погляду історичної пам’яті та локальної ідентичності, перебувають у взаємних відношеннях як два виразно окремі порядки. Потрібно також зважати на те, що після Другої світової війни в результаті примусових переселень, депортацій, добровільної міграції українсько-польське етнічне пограниччя значно змінилося. Зазначимо, що незважаючи на формальну належність до одного політичного, так званого соціалістичного табору, в Україні та Польщі існували значні відмінності у способі реалізації державної політики щодо ідеологічного впливу на громадян.

Демонтаж так званої “системи”, тобто загорожі з колючого дроту, який був оснащений різними додатковими засобами охорони, сигналізацією, мережею сторожових і оглядових веж, чисельних прикордонних застав, відбувся відносно нещодавно – за часів незалежної України. Однак зміна ставлення місцевих мешканців до кордону – процес, який розпочався дещо пізніше. Перед тим прикордонна смуга була закритою територією, а наближення без спеціальних дозволів до державного кордону загрожувало суворим покаранням.

⁴³² Babiński G. Tożsamości na pograniczach. *Tożsamość bez granic: współczesne wyzwania*. Warszawa, 2005. S. 70–71.

Під впливом української внутрішньої і зовнішньої політики та суспільних перетворень, які можна спостерігати після здобуття незалежності, сприйняття кордону місцевими мешканцями почало змінюватися. Попереднє ставлення до державного кордону, яке десятиліттями формувалося під впливом ідеологічної пропаганди, ґрунтувалося на тезі, що за цією розмежувальною лінією знаходиться чужа країна, не дуже прихильна до СРСР і радянського народу загалом. Ба більше, ця країна і її народ від 1980-х років почали загрожувати вже всьому таборові соціалістичних країн і були дестабілізуючим чинником для геополітичної ситуації на континенті й у світі.

Зазначимо, що зміна в психології сприйняття нової якості кордону відбулася надзвичайно швидко, без страху і природного побоювання щодо можливого повернення до попереднього стану. Очевидно, швидкість ментальних змін не є однаковою на всій території України і можна передбачити, що на західному пограниччі ситуація дещо інша, ніж на східному. Польові дослідження підтверджують певні відмінності вже на українсько-польсько-білоруському пограниччі, а також на українсько-польському пограниччі відповідно у Галичині та на Волині. Причини цьому – особливості історичного розвитку українських регіонів у передвоєнний час і під час Другої світової війни, інше ставлення до Радянської Росії, Німеччини, Польщі і поляків, а найперше – до власної історії.

Очевидно, що після кількох десятків років функціонування кордону між СРСР і ПНР радикально змінилося ставлення до нього місцевих мешканців, як і вони самі – їхня ментальність, ціннісні орієнтири, світоглядні засади, стандарти щоденного життя. Великий вплив на стан історичної пам'яті та місцеву ідентичність мав процес вимирання старшого покоління досліджуваних населених пунктів, а також безперспективність території для гідної самореалізації молоді. Передовсім відчутним було зменшення

кількості представників старшої генерації та людей, яких можна окреслити як носіїв пам'яті.

Коли йдеться про трансформацію етнічної ідентичності українського населення пограниччя в контексті його євроінтеграційних прагнень, необхідно зважати на можливий взаємозв'язок історичної пам'яті та нової політичної ситуації. У розповідях респондентів значно частіше з'являється інформація про репресивність радянської влади і її силових структур, ніж польської у нищенні сіл і переслідуванні населення. Імовірно, що це частково зумовлено труднощами з узгодження сьогоdnішнього образу поляків та заробітчанських виїздів до Польщі з тодішнім. Сучасна ситуація і взаємовигідні стосунки з поляками можуть впливати на характер пам'яті і спогадів про далеке минуле, яке знаходиться на віддалі трьох поколінь. Проевропейські стремління мешканців досліджуваних територій також могли зумовити якість відповідей на наші запитання, в яких висловлено позитивні міркування про діяльність польської влади і її силових структур. Хоча, відзначимо, ставлення польського війська під час акцій виселення до місцевих мешканців було жорстоким і брутальним, про що польські науковці останнім часом пишуть дедалі більше. В публікації Жешівського відділу Інституту національної пам'яті можна ознайомитися з текстом, який описує дії польського війська під час реалізації плану виселення українського населення. Зокрема, йдеться про те, що польські відділи діяли часто брутально, грабуючи, палячи і вбиваючи мешканців сіл, які підлягали виселенню. Тому в тій ситуації Українська повстанська армія для населення була єдиною силою, яка могла протидіяти надужиттям і брутальному проведенню акції виселення⁴³³.

Політика польської влади у міжвоєнний період стосовно українського населення, ставлення й активність римо-католицької церкви, процеси

⁴³³ Gliwa M. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Bieszczad Zachodnich w latach 1944–1947. *Bieszczady w Polsce Ludowej 1944–1989* / pod red. J. Izdebskiego, K. Kaczmarek, M. Krzysztofińskiego. Rzeszów, 2009. S. 50.

пацифікації і полонізаційна діяльність не сприяли міжетнічному діалогові та міжнаціональному зближенню⁴³⁴. Інспірована державою атмосфера зумовлювала опір серед українців і недовіру до поляків. Боротьба Організації українських націоналістів і Української повстанської армії зі зброєю в руках за українську незалежність також поглиблювали етнічну дистанцію. Багато виселених з України поляків на території Польщі досі мають упередження і страх перед українцями, на яких перенесено тягар колективної відповідальності за заподіяні кривди під час і після Другої світової війни.

Наслідки подій сімдесятирічної давності досі живуть у хибних думках та стереотипах в певній частині виселених по обидві сторони українсько-польського кордону. В результаті усе це призвело до трагедії сотні тисяч людей, які були розділені державним кордоном, що став кордоном етнічним, кордоном ворожим. На українському боці залишилися невеликі анклав польського населення, а точніше, нечисленні родини. Так само з польського боку – поодинокі українські родини, тобто майже нікого з автохтонного українського населення немає. Вся територія південної частини пограниччя поступово заселялася переселенцями, що були переміщені після обміну територіями у 1951 році, або вихідцями з інших регіонів Польщі, які були туди скеровані на роботу. Тільки з української частини території прикордоння серед мешканців сіл, які не були виселені або повернулися, залишилися спогади з передвоєнних часів про багатокультурність цього регіону. А отже, у них не був повністю перерваний контакт з минулим, з церквами, які залишилися після періоду вимушеної атеїзації і виховання в душі комуністичної ідеології, з кладовищами, що виконують надзвичайно важливу роль у збереженні ідентичності.

⁴³⁴ Горбачевський Т. Римо-католицька церква у Львові в міжвоєнний період ХХ століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 112 с.; Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. Київ: Дух і літера, 2012. С. 94–95; Скасун Р. “Пацифікація”: польські репресії 1930 року в Галичині. Львів: Видавництво УКУ, 2012. 172 с.

З польського боку кордону для прибулих з інших частин Польщі все було новим і невідомим. А найважливіше – всюди були сліди проживання людей чужої їм культури, яких сприймали виключно негативно, як винуватців усіх нещасть поляків. Друга категорія переселенців – поляки з України, які мали негативний досвід переслідування членів їхніх родин Українською повстанською армією. Так було показано контакти, а радше конфлікти з українцями, в тодішній пресі, в процесі шкільного і родинного виховання, в ставленні і діях представників державних органів щодо українського населення, а в деяких виданнях, особливо мемуарного характеру, така стилістика трапляється і сьогодні⁴³⁵. Діяльність польських збройних формувань проти українців трактувалася як вмотивована і виправдана форма самооборони або дій у відповідь. В Україні ситуація з формуванням історичної пам'яті докорінно відрізнялася. Офіційна радянська пропаганда також показувала діяльність Організації українських націоналістів і Української повстанської армії як бандитських і нацистських організацій. Водночас інша альтернативна версія історичних подій того часу в Україні переказувалася виключно у домашніх розповідях. У результаті масових переселень і акцій виселень два боки кордону виглядають зараз зовсім інакше. Передвоєнне культурне, мовне, релігійне різноманіття відійшло в минуле, яке щораз менше пам'ятають мешканці української сторони. Тимчасом як з польського боку кордону багатокультурне минуле цих територій відоме здебільшого тільки з книжок, розповідей втікачів і вигнанців.

Досліджуючи формування історичної пам'яті французький філософ Поль Рікер (Paul Ricoeur) дійшов висновку, що нарації, які властиві певному

⁴³⁵ Odojewski W. *Zasypie wszystko, zawieje...* Warszawa: Świat Książki, 2014. 760 s.; Mędrzecki W. *Obraz Ukrainca w polskim dialogu publicznym po drugiej wojnie światowej. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. Львів, 2003. Вип. 10: Волинь і Холмщина, 1938–1947: польсько-українське протистояння та його відлуння: дослідження, документи, спогади. С. 353–367; Motyka G. *W kręgu “Lun w Bieszczadach”*: szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad. Warszawa, 2009. 199 s.; Хахула Л. Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни (за матеріалами часопису “Na Rubieży”). *Збірник праць науково-дослідного інституту пресознавства* / відп. ред. М. Романюк. Львів, 2011. Вип. 1 (19). С. 228–237.

поколінню, містять нарації одного або двох попередніх поколінь і спогади теперішнього покоління переказуються молодшим поколінням. А отже, відтинок часу, в якому відбувається зустріч пам'яті та історії, охоплює не менш, ніж століття. Далі Поль Рікер стверджує, що умовою активізації наших власних спогадів є не згадування в ізоляції, але за допомогою спогадів другої особи і що розповіді, які ми почули від інших, часто вважаємо власними спогадами⁴³⁶.

Зазначеним критеріям відповідають тільки спогади мешканців українського боку прикордоння, адже їхня пам'ять і розповіді закорінені в місцевих реаліях – географічному середовищі, кладовищах, людях і родинах, які тут жили з давніх пір і до сьогодні. Ситуація з польської сторони кордону докорінно відрізняється. Вигнання і розпорошення людей, які мешкали тут до закінчення війни, знищення матеріальних слідів їхнього перебування спричинило такий стан, що з приходом нових поселенців, які приносили зі собою спогади з інших територій, іншої культури, інших польсько-українських відносин почала творитися нова місцева пам'ять, нова традиція, яка абсолютно відрізняється від тої, що існує з українського боку кордону.

Щоправда, на цій території є невелика кількість родин – лісників, працівників лісових господарств і колгоспів з 1950-х років, пам'ять яких відрізняється від пізніших, чисельно домінуючих поселенців. Проте спільним для них, за деякими винятками, є образ тої землі, її давніх мешканців і їх культури, як чогось ворожого і жорстокого до всього польського. Виховання і ставлення тих давніших переселенців до всього українського також не дуже відрізняється від виховання пізніших поселенців. Можливо, лише тим, що їхній страх перед Українською повстанською армією і Організацією українських націоналістів був набагато сильнішим, більш відчутним і видимим, який підтверджувався залишками знищених поселень. Для перших

⁴³⁶ Ricoeur P. Pamięć–zapomnienie–historia. *Tożsamość w czasach zmiany: rozmowy w Castel Gandolfo*. Kraków, 1995. S. 22, 27.

повоєнних поселенців на цих землях це були передовсім живі сліди активної діяльності УПА, а не радянської влади, Червоної армії чи польського війська.

Зауважимо, що українська пам'ять також не є однаковою, проте домінують спогади, де немає негативних асоціацій з діями українських партизанів. Розповіді респондентів здебільшого ґрунтуються на спогадах про героїчні вчинки учасників тих подій. Якщо у нараці і з'являється негативна інформація, то відразу із застереженням, що це були "неправдиві бандери" або зрадники. Таке функціонування історичної пам'яті зумовлене насамперед домашнім вихованням і реакцією на однобічно скеровану ідеологічну пропаганду з часів Радянського Союзу, яка однозначно негативно висвітлювала діяльність українського, національного, некомуністичного партизанського руху. Також за роки незалежності України до формування цього типу пам'яті активно долучилися засоби масової інформації та діяльність патріотичних партій. Проте загальновідомо, і це підтверджено багатьма прикладами, що заради патріотизму і лояльності до "своїх" оповідачі неохоче зауважують злочини, які скоєні ними. Стосується це як українського населення територій (необхідно враховувати, що багато мешканців місцевих сіл служило в Українській повстанській армії), так і польського, яке намагається не згадувати або виправдовує трагічні сторінки у відносинах з українцями чи євреями.

Формуванню різних історичних пам'ятей і відповідно етнічних ідентичностей значною мірою сприяв утворений після Другої світової війни державний кордон між двома країнами. Радянський Союз штучно створив ситуацію, за якої два етноси жили обабіч, але абсолютно окремо. Кожен з них був, образно кажучи, повернений плечима один до другого, жив вибірково трактуванням минулого і незнанням про сусідів, з орієнтацією виключно на свої державні засоби масової інформації й актуальну державну політику.

Такій ситуації сприяла низка чинників, пов'язаних із різним способом функціонування громад і життя мешканців: спосіб організації економічної моделі, структура влади, політика стосовно окремої особи, індивідуальної господарської діяльності мали значні відмінності. З українського боку індивідуальна господарська діяльність була значно обмежена. Селяни працювали у колгоспі чи радгоспі і мали лише невеликі наділи та худобу для власних потреб. Оскільки частина колишніх мешканців залишилися у своїх домівках у селах, які не були знищені при встановленні кордону, то вони продовжували працювати на своїх клаптиках землі, що їм залишилися після організації колгоспу. Однак це все-таки було певною тяглістю і продовженням давнішого способу господарювання. Нова ідеологія також не змогла повністю знищити місцеву духовну традицію і звичаї, пов'язані з вірою та релігією. Церкви, цвинтарі, шанування релігійних свят і дотримання звичаєвої обрядовості попри найрізноманітніші перешкоди, які чинила нова влада, були містками між знищеним минулим і сьогоденням.

З польського боку знелюднені землі найперше заселювалися працівниками лісового господарства, а згодом іншими поселенцями. Щоправда, і тут були створені державні рільничі господарства, але вони функціонували на дещо інших засадах, ніж колгоспи в Радянському Союзі. В Польщі вони функціонували від 1949 до 1993 року як форма соціалістичної власності землі⁴³⁷, тобто до політико-економічних змін у Східній Європі, розпаду СРСР і утворення незалежної України. Польські державні рільничі господарства утворені на залишених землях після примусового виселення їх попередніх власників, а працівники були добровільно найнятими, могли у будь-який час звільнитися з роботи, змінити місце праці та проживання.

У 1960-х роках почали використовувати бескидські гірські пасовища для випасу овець, яких привозили з Підгалля і зі Спішу та які були

⁴³⁷ Państwowe gospodarstwo rolne. *Wikipedia: wolna encyclopedia*. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Państwowe_gospodarstwo_rolne (дата звернення: 17.11.2017).

приватною власністю господарів з довколишніх сіл з Закопаного і Нового Торгу. Поступово на залишених землях почали виникати індивідуальні господарства – поселенці купували землю і ставали селянами. Туристична привабливість гірської місцевості спонукала будувати пансіонати, тому туризм став важливим чинником регіонального розвитку і давав засоби до існування багатьом поселенцям. Політичні зміни у 1990-х роках започаткували процес істотного перетворення території Бескидів. Після ліквідації державних рільничих господарств і приватизації земля була розпродана. На їхньому місці подекуди виникли великі маєтки, а це призвело до того, що поблизу кордону, наприклад, в околицях Лютовиськ, Смольника, Ступосянів, функціонують приватні господарства площею 200–300 гектарів.

Після таких змін на території, де колись можна було вільно мандрувати і ставити намети, з'явилися огорожі і таблиці, які застерігають перед порушенням приватної власності. Власниками великих маєтків зазвичай є прибулі, люди з інших регіонів, які вважають цю землю вигідною інвестицією. Усі вони не пов'язані з минулим цих теренів і їхня пам'ять, поведінка і міркування відрізняються від тих небагатьох, кому вдалося повернутися на ці терени, а від мешканців українського боку кордону і поготів.

Зазначимо, що тільки небагатьом давнім мешканцям тих земель (лише поодиноким особам чи сім'ям) вдалося повернутися з місць примусового виселення. Кількість парафіян греко-католиків і тих, кого знає місцевий греко-католицький священик, свідчить про дуже малу групу нащадків давнього українського населення Бескидів. На прикордонних територіях в околицях Устрик Долішніх вона обмежується кількома родинами.

На території усього бескидського прикордоння нема жодної чинної греко-католицької чи православної святині. Єдина греко-католицька церква є в Устриках Долішніх, тобто фактично вже на бескидському передгір'ї. Тимчасом як парох цієї церкви проживає досить далеко від місця свого

служіння, в місцевості на північ від Сянока, що становить близько 50 км на захід від Устрик Долішніх, тобто за кілька десятків кілометрів від теренів колишнього проживання українського населення і кількох родин, які повернулися в Бескиди. Слушним є твердження Тімоті Снайдера про те, що українські і польські спогади докорінно відрізняються, проте вони дуже подібні формою. Адже і українці, і поляки говорять про знищення давнього способу життя і необхідності починати все з початку⁴³⁸. Щоправда, ця точка відліку нового, посттрагедійного життя є дуже різною щодо минулого у його часовому і просторовому вимірах.

Водночас зауважено нові тенденції в українсько-польських стосунках на пограниччі. Для деяких дослідників історичної пам'яті парадоксальною може бути ситуація, коли поляки переселенці, родини яких на Волині терпіли переслідування зі сторони Української повстанської армії, зараз дуже успішно співпрацюють з українцями, займаючись прикордонною торгівлею. Ще більш дивною може видатися така співпраця і взаємодопомога в опіці над могилами рідних. В околицях міста Сокаля Львівської області місцеві українці допомагають виселеним звідти полякам відновлювати і доглядати важливі для них місця пам'яті. І навпаки – діти переселених поляків, тобто сьогодні це покоління людей середнього віку, які народилися вже на нових для їхніх батьків територіях Південно-Східної Польщі, активно займаються збереженням і реставрацією церков, залишених могил і хрестів на зруйнованих після війни українських кладовищах. Отже, стереотипні погляди двох сторін, які виражені в протилежному оцінюванні спільного минулого, не перешкоджають не тільки безконфліктно співпрацювати сьогодні, але й разом будувати плани на майбутнє.

Пам'ять, а точніше розповіді і події, які закорінені в пам'яті, на прикордонних територіях характеризуються певними специфічними рисами і, на перший погляд, певною невідповідністю до звичних розв'язань

⁴³⁸ Snyder T. Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś, 1569–1999. Sejny, 2006. S. 233.

стереотипних ситуацій. Можна стверджувати, що в українсько-польських відносинах на пограниччі відбуваються процеси, які свідчать про їх позитивну динаміку.

Деякою специфікою, яка стосується функціонування історичної пам'яті на пограниччі, відзначається ситуація на українсько-польському прикордонні поблизу державного кордону з Білоруссю. Значний вплив на кореляцію динаміки розвитку етнічної ідентичності населення та його євроінтеграційних прагнень у цьому міжкордонному трикутнику з українського боку має столітня відсутність кордону між Україною та Білоруссю і його провізоричність на сьогодні. Щоб здійснити об'єктивний аналіз населення українсько-польського прикордоння у найпівнічнішій його частині, необхідно звернути увагу на вплив на нього українсько-білоруського кордону. Кордон між Польщею та УРСР був утворений в 1940-х роках і дещо скорегований у 1951 році. Українсько-білоруський кордон “матеріалізувався” відносно недавно – після розпаду СРСР і утворення незалежних держав України та Білорусі. До цього часу кордону між двома народами фактично не існувало. Історично ці території належали до Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої і Російської імперії, а після Першої світової війни – до Польської держави.

Після Другої світової війни ця земля увійшла до складу СРСР, хоча формально на картах і була поділена між УРСР і БРСР. Проте у період Радянського Союзу кордон між соціалістичними республіками був швидше внутрішнім. Під час його перетину не потрібно було мати жодних документів чи дозволу відповідних владних структур. Мешканці по обидва у щоденному побуті його зовсім не відчували – без жодних труднощів і перешкод утворювалися змішані шлюби, часто мешканці української території щоденно їздили працювати на білоруську територію і навпаки. Ліс, через

який формально проходив кордон, був однаково доступний мешканцям двох республік для збору грибів, ягід, лікарських рослин тощо*.

Багато місцевих мешканців української території десятиліттями працює у Бресті – найближчому великому місті Білорусі, в якому можна легше знайти роботу і кращу зарплатню порівняно зі сільською місцевістю. Частина цих українських заробітчанин, хоча й походять з України і там живуть їх родини, за необхідності вибору громадянства записалися білорусами. Вони часто приїзять додому, інколи навіть інвестують зароблені гроші в розвиток родинних господарств чи будівництво: “На дуже локальному, дуже місцевому рівні, буквально кілька сіл, вони біля кордону, дісно мають такі проблеми. Дійсно в свій час в Білорусії не було такого важкого переходу, такого перехідного періоду не було фактично. Вони там завжди працювали, коли з більшими зарплатами, коли з меншими, в той час, коли в нас взагалі не було зарплат, в свій час. Брест досить велике місто, там навіть сестра моя працювала, і досить успішно. Ну і це природньо, що ті люди які працювали в Білорусії, вирішили там лишитися. Що в цьому поганого, я навіть не знаю. Люди свою долю влаштували, вони там собі знайшли житло, вони там знайшли роботу, білоруську пенсію будуть отримувати. З тої точки зору якоїсь мовної проблематики, ну я її не бачу знову ж таки. Вони їздять сюди до того часу, поки живі їхні батьки, а після того вони виїжджають назавсім. Будуть втрачені для України. Ми не маємо зараз якихось важилів, тут мали би бути скоріше економічні важілі. Ми повинні мати робочі місця, ми повинні мати достойні зарплати, щоб заохотити якимось чином цих людей. Цього наразі ми дати не можемо, відповідно ми можемо тільки спостерігати,

* В останнє двадцятиліття цей провізоричний кордон влада двох держав не надто рішуче намагається перетворити на державний. Близько двадцяти років тому у лісі було викопано неглибокий рів, на одному боці якого поставлено таблички із написом “Державний кордон України”, а на другому – білоруською мовою “Державний кордон Білорусі”. Прикордонні стовпи, характерні й обов’язкові для українсько-польського кордону вздовж берега Бугу неподалік, тут замінують дерева. На них з українського боку намальовано невеличкий синьо-жовтий прямокутник, що має символізувати межу держави. Між цими деревами замість колючого дроту натягнуто тонкий шнурок або грубу нитку, щоб зробити кордон наочнішим.

і в міру можливого не давати розповсюджуватися цьому процесу там на повну потужність, якимось чином, його трошки стримувати. Хоча навіть факторів таких для стримування, навіть немає, засобів для стримання цього руху, але він не є загрозливим. Як би Ви заїхали в Томашовку ту саму, чи в ближні села з боку Білорусії. Там та сама ситуація тільки навпаки, тобто там так само говорять українською мовою, як в нас говорять російською. Великий відсоток людей говорить українською мовою⁴³⁹. По обидві сторони кордону послуговуються тією самою мовою, яка найчастіше є суржилом української з російською: “А теперка мішані є, во троє дітей, вони кончили по 8 клас, і пішли на Білорусь, то національність їх все одно, хоть вони і на Білорусії но національність все одно українська. Були українці всю жизнь і будуть українці, но вони зараз живуть на Білорусії. ... Вони живуть на Білорусії і їм там добре. ... Можна сказати большинство говорить по руске. ... Там вже мішане є, там котрі наші діти є, то говорять так як ми. А котрі кацапи то так і говорять кацапи. ... Ми по-білоруски понимаєм, понимаєм, але так говорити – не”⁴⁴⁰. Релігія також не ділила населення цих прикордонних територій, оскільки більшість із них належить до Московського патріархату, а Українська Греко-Католицька Церква тут практично відсутня. У прикордонних селах при церквах і на кладовищах немаєobeliskів чи інших пам’ятних знаків на вшанування воїнів Української повстанської армії, а лише можна зустріти монументи воїнам Радянської армії та радянським партизанам. Новий українсько-білоруський кордон для місцевих мешканців є чимось незрозумілим, чужим, непотрібним, утвореним всупереч звичному порядку, який на цих землях був віддавна: “Там є таке село Кошарі і є село Ритиці. Там не багато, там дві, три хати. І от колись, ше за Союзу будем казати, вони приходили сюди за хлібом. Наші там давали їм світло з України,

⁴³⁹ Інформатор – Василь Іванович, 1923 р. н. Село Забужжя (Еспедиція у Шацькому районі Волинської області, 15–21.07.2011 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 623. Арк. 239).

⁴⁴⁰ Інформатори – Клоз Оксана, 1929 р. н., Назарук Марія – 1926 р. н., Кримук Анна – 1929 р. н. Село Перешва (Еспедиція у Шацькому районі Волинської області, 15–21.07.2011 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 623. Арк. 59–60).

зараз там не можна буде взнати, були проблеми. Я щитаю, що границь не повинно взагалі бути і то моя така думка. Не повинно бути, тому, що люди повинні з людьми контактуватися, люди повинні спілкуватися”⁴⁴¹. Державний кордон гнітюче діє на місцевих мешканців, оскільки передбачає необхідність перетинати його лише у визначених місцях – пунктах пропуску, до яких інколи треба їхати кілька десятків кілометрів. Перетин кордону мимоволі, наприклад під час збирання грибів, карається штрафами, які накладають білоруські прикордонники, що пильно вистежують порушників. Разом з тим у мешканців прикордоння існувало розуміння політичних білоруських процесів: “Жінка каже що Лукашенко дисципліну тримає, і там ліпше живуть. Але там Лукашенко арештовує людей, в тюрму садить, так як тут совети. Там так само не можна мати господарство”⁴⁴². Інформаторка – прихильниця вступу України в ЄС оцінила майбутню необхідність кордону так: “Як тіко Україна вступить в Євросоюз, якби Бог дав, щоби вона вступила, то вони самі збудують (кордон. – Р. Ч.). Не треба буде нічого будувати, вони самі огорожать моментально колючим дротом. Тому, що там дальше український кордон кінчається, ну, так... але в Білоруській стороні там кругом колючий дріт. Як був, так і лишився, з поляками. Але якщо тільки би наші вступили в Євросоюз, то тут би появилася моментально колючий дріт. Так само ставлять і з російської сторони. Я не протів народу російського, я не протів, я за. Ви не подумайте, що я там якийсь... ну, як... я тих люблю, а тих не люблю. Я всіх стараюся любити. А діло в тому, що ми були під... я пам’ятаю той час, комуністичний. І я знаю відношення яке було і яке є. Були плюси, були мінуси. Але завжди, де б ти не був, відчувалося, що ти є нижче.

⁴⁴¹ Село Адамчуки Шацького району. Інформатор – Віра Супликевич, 45 років, освіта – середня спеціальна (Еспедиція у Володавському повіті Люблінського воєводства і Шацькому та Любомльському районах Волинської області, 11–15.07.2012 р., 11–15.08.2012 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. Арк. 212).

⁴⁴² Інформатор – Олексій Остапович Глушук, 1929 р. н. Село Адамчуки (Еспедиція у Шацькому районі Волинської області, 15–21.07.2011 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 623. Арк. 177).

Ти є... вони, то є як старший брат. От хто мав брата старшого, то завжди відчував, що той брат може тебе grimнути”⁴⁴³.

Українсько-польський кордон під час його створення також був чимось новим, що порушувало одвічний порядок. Проте у свідомості сучасних мешканців пограниччя існування цього кордону є вже чимось очевидним. Хоча більшість респондентів висловлювала міркування, в яких превалювали думки про непотрібність кордону або хоча б легкий його перетин, тобто вони хотіли б позбавити його функції розмежування людей: “Границя мусить бути. Мій дід, мій дід ходив там на Чехи. Рано встав, до дня пішов за тютюном. Бо раніше не вто, там такі були скруті відти ту во. Вони скрутили так твердо. Рано встав і пішов і навечір ся вернув. А вийшов там. А ви говорите границя. Границя є. І там била хата так недалеко границі. Там зайшов, вже познакомився з тими людьми. Коли салдат там переходив, патруль час від часу переходив, як би не било. І но му повіли іди туда. Солдат пішов туда, а ти йди туда, а він там пішов і купив того тютюну, розумієте. Ото такі били, такі били спресовані, розумієте. Я пам’ятаю... Мені всьо вже єдно. Я не маю ні корови. А ту во ті во, що маю корови, вони раніше там пуцали. Но тепер ніхто не хоче гнати, бо там вже зробилася тайга. Там вже заросло. А раніше колгосп косив, воров, а типир зробився ліс. Тай вже худоби нема. ... Обов’язково тих дротів не треба. Там прекрасні гриби, там наш всій ліс пішов. Ми ту не маємо ліса ніц”⁴⁴⁴. В селі Гуца Любомльського району парох УПЦ МП так розповів про близькість пішого переходу на життя села: “З моєї думки, з моєї точки зору, негативної якоїсь тут сторони я не бачу зовсім. Того, що люд більше спілкується. На тодішній час, коли я тільки приїхав сюди, от тут, по переметру, навіть не по

⁴⁴³ Село Адамчуки Шацького району. Інформатор – Віра Супликевич, 45 років, освіта – середня спеціальна (Еспедиція у Володавському повіті Люблінського воєводства і Шацькому та Любомльському районах Волинської області, 11–15.07.2012 р., 11–15.08.2012 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. Арк. 212).

⁴⁴⁴ Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області. Інформатор – Василь Гула, 1925 р. н. (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 45–46).

периметру, а так полоса була, колюча проволочка була, дріт колючий, а це мене лякало. Коли ми можливо спокійно так собі спілкуватися з польськими товаришами, поїхати, побачити. Раніше з родиною, цього року не було в нас такої можливості, ми з родиною виїжали подивитися навколишні якісь такі культурні цінності. То є добре. І коли бачимо наш оцей прикордонний район, ближчий, він може туди поїхати, навіть, дещо для себе придбати якісь дарунки чи якийсь от товар чи щось подібне, то є добре. Бо не завжди нас задовольняє, в нас, на Україні щось українське, задовольняє дещо і з польської сторони. От таке. Але те, що молодь багато що їздить туди, в своїх якихось бізнесових справах чи як. Чи, навіть, на роботу, то є добре, то є не погано”⁴⁴⁵.

Українсько-білоруський кордон (йдеться про той його відтинок, який доходить до кордону з Польщею, і де проводилися дослідження) продовжує бути кордоном досить формальним. Про те, що він ще не встиг вкорінитися у свідомості місцевих мешканців, посередньо свідчить характер висловлювань: “Знаєте що, нам вельми добре було як були всі вместе ми, браття, сьостри, українці, білоруси, поляки, всі в одній армії служили, а тепер поробил один другого врагами. ... А во бачите ліс, то Білорусь, то ми там всегда і скотина, і ми, і ягоди і гриби і корови і все, все. А шо нам було в Томашовку перейти, а теперка дві томожні”⁴⁴⁶. Ніхто не стверджував, що хоч сам кордон не потрібний, але нехай буде дріт, щоб худоба не йшла на другу сторону, до сусідньої держави: Для мешканців українсько-білоруського прикордоння такої необхідності немає, хоча їхня худоба також може заблукати і нелегально опинитися в іншій країні. Подібні думки і відсутність переживання про своє добро є не лише ілюстрацією ставлення до кордону, до

⁴⁴⁵ Інформатор – парох села Гуща (парафія УПЦ МП), 1976 р. н. (Еспедиція у Влодавському повіті Люблінського воєводства і Шацькому та Любомльському районах Волинської області, 11–15.07.2012 р., 11–15.08.2012 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. Арк. 244).

⁴⁴⁶ Інформатори – Клоз Оксана, 1929 р. н., Назарук Марія – 1926 р. н., Кримук Анна – 1929 р. н. Село Перешва (Еспедиція у Шацькому районі Волинської області, 15–21.07.2011 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 623. Арк. 60).

мешканців по інший його бік, але й безпосереднім виявом ідентичності. Для політиків і урядовців двох країн таке ставлення до кордону також повинно бути фактами для роздумів, але це має бути темою іншого спеціального дослідження.

Відзначимо, що мешканці деяких прикордонних сіл, дивлячись через кордон зі сторони України, можуть бачити залишки цього ж села на польській стороні, його кладовища і дерева, які колись росли довкола церкви. Наприклад, у селі Беньова Турківського району Львівської області, яке колись розташовувалося по обидва боку Сяну і по якому в 1939 році пройшов кордон між Радянським Союзом і Німеччиною, зараз проживає 59 осіб⁴⁴⁷. Мешканці Боберки і Лопушанки Турківського району Львівської області, Грозьової і Мшанця Старосамбірського району, Адамчуків Шацького району Волинської області та багатьох подібних населених пунктів вздовж кордону бачать по його інший бік забудову, яка залишилася з давніх часів, інколи вцілілі церкви, замінені на римо-католицькі костели, часом цвинтарі, людей і їхнє життя.

Мешканці української сторони бачать те, що їм відоме зі спогадів і розповідей старших людей у селі. Хоча зараз це все виглядає по-іншому, однак воно є нагадуванням, підтвердженням належності до колись єдиного простору. Усе, що вони бачать, підтримує в свідомості образ минулого, а також колись освоєного предками простору, який зараз знаходиться по інший бік кордону. І загорожі з колючого дроту та сторожові вежі не можуть стерти цих спогадів.

Старші респонденти, які добре пам'ятали передвоєнні часи, пригадували, наприклад, що до Лютовиськ ходили на базар і до церкви: “До п'ятдесят другого року воно було та як будемо казати на трасі село. Ту ж їздили, в Лютовиська на базар їздили через село. До Устрік. Постоянно. ...

⁴⁴⁷ Беньова. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Беньова> (дата звернення: 21.11.2017).

В Устриках такий звичайний, а тут ще ходили на ту, в Лютовиська. Там базар осінній був. Тоже кілометрів 25 до Лютовиськ, там вже той, осінній там, там корови таке во”⁴⁴⁸. Розповідали про діяльність у тій місцевості “Просвіти”, де збиралися українці і співали тихенько “Ще не вмерла Україна”, боячись наразитися на переслідування представників тодішньої польської влади і можливого покарання. Також у пам’яті збереглися спогади про сусідів поляків, євреїв і спільні ігри дітей, школу, до якої вони разом ходили: “То була українська школа, але, розумієте, уроки були так як зараз во є – уроки різні. Такі були – і польські уроки були, українські уроки були, німецькі були уроки, во. Я знаю що я там, то моя дочка вже пішла в Мшанець до школи і ту німецьку мову вчили, а я їй всьо помагала. Казали – Оксанцю, хто тобі так допомагає, що ти так гарно німецьку мову вмієш. А вона – німецька мова, знаєте, нас стосується дуже до польської мови нам підходить, і я їй помагала, розумієте, всьо і вона польську мову, а німецьку мову так ся вчили всьо на відмінно, бо з мою допомогою. Бо я то ще памятала, розумієте, як я до школи ходила”⁴⁴⁹.

Той інший бік кордону постійно присутній у багатьох розповідях і органічно доповнює образ дорадянського минулого. Неможливо без спеціальних досліджень з певністю стверджувати, що і скільки з того образу колишнього життя було передано і засвоєно молодшими генераціями та яку роль ці спогади відіграють у формуванні їх свідомості, у конструюванні ними власної ідентичності. Можемо тільки констатувати, що українські підлітки, які нас супроводжували за межі вже непрацюючої на той час “сістеми”, за колючий дріт до місця колишнього кладовища і зруйнованої церкви, дуже добре орієнтувалися на місцевості і та частина історичної пам’яті їхніх

⁴⁴⁸ Інформатори – Федір Миндзьо, 1936 р. н., село Виців Старосамбірського району Львівської області; Іван Лукіяннович Платок, 1943 р. н., село Галівка Старосамбірського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 74, 129).

⁴⁴⁹ Інформатор – Катерина Стецькович, 1931 р. н. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 158–159).

батьків вже стала частиною їхньої місцевої ідентичності. Найімовірніше, вони не відчувають жодних емоційних зв'язків із землею за колючим дротом. В їхній свідомості це територія іншої держави, там вже Польща.

Образ іншої сторони, яку бачать з польського берега, інакше впливав на свідомість сучасних його мешканців. Найдавніші спогади, зафіксовані під час польових досліджень, – розповіді старших працівників лісового господарства і їхніх дітей. Наприклад, лісничого зі села Процісне недалеко Устрик Долішніх, який дитиною переїхав сюди зі своїми батьками у 1953 році. Батько нашого співрозмовника був також лісничим і його сюди скерували на роботу⁴⁵⁰. Про нього можна сказати, що це його мала батьківщина, оскільки він зростав і виховувався на цьому терені, хоча коріння його родини походить з центральної частини Польщі. Респондент знає з розповідей, що на початку 1950-х років село Смольник, яке лежало безпосередньо на кордоні, було виселено і його мешканців вивезено до Радянського Союзу. Тимчасом як кордон було переміщено на кілька сотень метрів на схід за територію села, що було включено до Польщі. Зі спогадів інформатора і його матері випливає, що кордон сприймали як кінець не тільки Польщі, але загалом освоєного чи освоюваного простору. Далі все було чуже, з країною за кордоном не зв'язували жодні спогади, жодна власна історія – тільки інформація з офіційних джерел. Церква у Смольнику, як й інші, була перероблена на римо-католицький костел, однак всередині зберігся фрагмент іконостаса: “Ні, була відкрита, будо усе знищено, іконостас теж розібрали, важко сказати, хто це зробив але решту доконав колгосп. ... Тоді втам влаштували склад сіна, лак також виготовляли. Далі церква була відкритою і хто хотів, той ходив до неї. ... Пізніше її вписали до реєстру пам'яток, відреставрували і відкрили римо-католицький костел, що

⁴⁵⁰ Informator – pan Adam, 1970 г. у., lesniczy. Wieś Procisne (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк.175–176).

належить до парафії в Лютовиськах”⁴⁵¹. Храм вцілів завдяки старанням групи осіб, які хочуть зберегти хоча би деякі елементи минулого на тих землях. До активних членів цієї групи належав і наш співрозмовник.

Для більшості нових поселенців з польського боку ці землі видавалися своєрідним “кінцем світу”. Серед тих людей було багато осіб, яким не склалося життя деінде і тут вони шукали кращої долі або просто хотіли втекти до цього незаселеного довгі роки терену. Єдині, хто інакше ставилися до цих територій, це зачаровані природою, безлюдністю і трагічним минулим туристи й аматори краєзнавці чи етнографи, любителі романтичної візії Бойківщини і Бескидів, яку вони знали зі старих карт і туристичних путівників.

Зрозуміло, що найдавніші поселенці і їхні діти відчувають зв’язок з цією територією, однак така пам’ять і традиція досить короткотермінові і бракує хоча би якихось елементів давньої багатокультурності. Сучасний державний українсько-польський кордон є водночас межею пам’яті і почуття належності до спільного минулого. Далі знаходиться чужа земля і в кожного народу своя історія, інтерпретації якої часто бувають конфліктними. Відносно нові мешканці, які викупили на цій території великі площі землі, найчастіше принесли зі собою стереотипні знання, що часто були незичливі до українців. Таке сприйняття колишніх корінних мешканців цих теренів і їх минулого було позбавлене позитивних характеристик і будь-якого зацікавлення їхньою культурою, до чого могли би підштовхувати залишки пам’яток матеріальної спадщини – кам’яні хрести чи архітектура давніх церков.

Переоблаштування церков у костели може свідчити про процес освоєння простору і його привласнення, під час якого не було спроби зберегти певну історичну та культурну традиції, про що можуть свідчити вже

⁴⁵¹ Informator – pani, wieku około 70 lat, żona leśniczego. Wieś Procisne (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 172–173).

знищені і такі, що дали руйнуються, придорожні хрести та інші рештки минувшини⁴⁵².

Відрізняється польське пограниччя від українського також і тим, що на його стороні в організації громадського простору бракує знаків і елементів, які би пов'язували його сучасних мешканців з минулим і це минуле ними сприймалося і трактувалося як власне. Професор Барбара Шацька (Barbara Szacka) стверджує, що суспільна пам'ять – це свідомість існування групи в часі, а також комплекс уявлень про її минуле, як і всі постаті та події, що належать до неї і найрізноманітнішим чином увіковічені⁴⁵³. Виглядає, що саме цього бракує з польського боку досліджуваного прикордоння і це виразно його відрізняє від стану свідомості і почуття ідентифікації на українському боці.

Час, який минув від періоду виселення, і політичні коливання інколи сприяли поверненню місцевих мешканців. Проте їхні домашні господарства вже не існували або були зайняті іншими поселенцями: “А ми на заході були – нам там добре було. А приїхали ми тут до (Ліська), як я вам тут говорила, ту юж... ту юж в Бещадах нам тежко било. ... Юж... юж так ми не верталися ничо, ... привикли і дали спокій. Там продали, там юж пішло... Ми не продали, ми zostавили свою (działku), поле. Бо ту купили, купилисьми. Бо тоти люди, шо там сут, то вони юж ту си мусят купити, хоть би на своїм. Бо вони там суть дістали, о. А ту як хтіли..., то мусите купити”⁴⁵⁴. Також у переселенців двох національностей спостерігався процес вростання і вкорінення на нових місцях. Їхні діти передовсім відчували зв'язок з новими територіями, на яких вони народилися чи провели більшість свого дитинства і життя, а давні батьківські й дідівські землі знали лише з розповідей. Такий

⁴⁵² Пор. з освоєнням поляками понімецького простору після 1945 р.: Thum G. *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*. Wrocław: Via Nova, 2005. S. 212–413; Wrastanie: *Ziemie Zachodnie i Północne: początek* / red. nauk. K. Bock-Matuszyk, W. Kucharski. Wrocław: Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”, 2017. 128 s.

⁴⁵³ Szacka B. *Pamięć społeczna a identyfikacja narodowa. Trudne sąsiedztwa: z socjologii konfliktów narodowościowych*. S. 38–39

⁴⁵⁴ Пані Катерина Грижанська, 1928 р. н., українка (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 415).

стан свідомості був властивий для переселенців по обидві сторони кордону і не сприяв поверненню. Лише кілька років після здобуття Україною незалежності ситуація дещо змінилася. Однак минуло вже досить багато часу, щоб повернення могли мати інший характер, ніж символічний.

З польського боку кордону рідко з'являються мешканці, які колись були виселені звідти до України. Частіше навідуються з короткими візитами особи, які були розселені по Польщі, хоча їх кількість незначна. Тільки один з наших українських співрозмовників згадував про виїзд групи колишніх мешканців зі своїми дітьми на екскурсію в польські Бескиди, щоб відвідати малу батьківщину. Коли на польській стороні з'являються автомашини з українською реєстрацією, то це відразу впадає в око. Проте цей факт ще не означає, що ці люди мають стосунок до колишніх мешканців цієї місцевості. Тільки один наш співрозмовник, лісничий з Процісного, розповідав про велику групу українців, які приїхали автобусом. За його припущенням, це були давні переселенці зі своїми родинами⁴⁵⁵.

Майже всі респонденти з українського боку запевняли, що не хотіли би повернутися, проте більшість висловлювала бажання хоча би ще раз побачити своє село, хату чи церкву. Однак лишень один переселенець зі села Устянова коло Устрик Долішніх в Польщі до села Виців Старосамбірського району Львівської області у 2008 році вперше після примусового виселення разом з одним зі своїх синів поїхав до рідного села з конкретною метою – побачити свою домівку. На жаль, теперішня господиня дому, за його словами, налякалася можливих претензій і тому не запросила їх до помешкання, а загалом розмовляла з ними дуже різко. Пізніше, коли вона зрозуміла, що вони не становлять жодної загрози, то говорила лагідніше, проте додому так і не запросила. Їхня зустріч закінчилася спільною фотографією на подвір'ї: “Ми їздили то там в гості, то я розвідував. Та не

⁴⁵⁵ *Wieś Procisne. Informator – pan Adam, 1970 r. u., lesniczy* (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 175).

дуже там хто знає, де та хата може бути. То як я пояснював, ту єден їздив з села. Ту їздив єден, ну торгівлю веде – ту купив, там продав. То я йому розказав, шоби розвідав, подивився чи моя хата є. Бо то залізнодорожний перестанок, залізнодорожна станція в тім часі була, і на друге село, на Лобізви дорога. І кажу після тої дороги десь пів кілометра то моя хата має бути під бляхою. Там дві хати були під бляхою в тім участку пів кілометра. То він там найшов, ну а там си посилив якийсь поляк. Тай розказав приїхав, каже – та є ваша хата, але вже переобладнана і вагонков оббита, перекрита вже. Та й поїхав я з сином, та й нас ше не пропускали, бо то шофер мав той, машина та по довіреності, не хтіли пропускати якийсь там. Та й чуєте, приїхали там, там сусід корову пасе, а з тої хати вийшла жінка. Я сказав по українськи, шо, а ми правда мали такого шо по польськи ніби троха якось знав, а той з нами шо там був, Славко шо там гендлював, він там їй наговорив. Каже той дядько ше жиє, шо то його хата, він приїде в вас хату забере. Та й як я прийшов, шо я з тої хати, а вона як застрекотіла по польськи, ха-ха, заверещала. А той по польськи там сказав, шо дивіться, ми нічо не відбираємо, нічого не хочемо в вас, просто приїхали подивитися. Та й я з сином приїхав, хоть би син знав де моє, де я ся родив. Вона ся втихомирила, та й. А чоловік її п'яний був так спав, а то вже було під вечір і ми спішили, і навіть його не розбудила, бо шо з п'яним будеш там говорити. А ше з жінкою його сфотографіували перед хатою”⁴⁵⁶.

Щоправда, такі відвідини рідних сіл особами і навіть групами переміщених осіб всередині країни набагато частіші. Часом це не тільки приїзд до рідного села і молитва на могилі предків, але й вшанування важливих пам'ятних місць. Наприклад, переселенці зі села Дидьова у 2007 році побудували каплицю на місці зруйнованої церкви. Особливо цікавим є з'їзд родини Лимичів, колишніх мешканців села Дзвіняч, які

⁴⁵⁶ Село Виців Старосамбірського району Львівської області. Інформатор – Федір Миндзьо, 1936 р. н. (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 102).

сьогодні розпорошені по різних місцевостях Західної України, а частина мешкає за кордоном. З нагоди родинної зустрічі на місці колишнього села спорудили високий обеліск з викарбуваними іменами усіх виселених*.

Поява колишніх переселених мешканців і їхніх родин не часте явище, яке здебільшого не викликає у теперішніх жителів особливих емоцій, навіть якщо це приїжджі з Польщі. Наприклад, колишні мешканці села Шандровець, які сьогодні живуть у Польщі, інколи приїздять на храмове свято. Також не відчувається жодного страху, застережень чи неприязні стосовно досить чисельних польських туристичних груп, які влітку зазвичай мандрують у бік гори Пікуй – найвищої вершини Східних Бескидів.

Після ліквідації “системи” і від часу, коли кордон охороняють українські війська, він виглядає вже не таким грізним, а перебування місцевих мешканців та приїжджих поблизу вже зумовлює підвищеного інтересу різних силових структур. Кордон перестав бути чимось забороненим, символом суворої влади і злого сусіда, який хоче нашкодити радянським людям. Кордон з Польщею водночас є кордоном з Європейським Союзом, в країнах якого працюють українці, тому більшість співрозмовників висловлювали надію на відкриття нових пунктів пропуску, що водночас є проявом сподівання на можливість кращого заробітку і отримання економічної вигоди*.

Прикордонні райони з українського боку дещо відрізняються від польських. Після ліквідації колгоспів і розподілу землі мешканці ще не забули, що вони були власниками землі і самі працювали на своїх

* Інформацію отримано у селі Боберка від сільського голови у 2008 році.

* Від часу здобуття Україною незалежності і особливо від моменту впровадження безвізового режиму для громадян Європейського Союзу, зокрема Польщі, пограничні території з українського боку стали об'єктом зацікавлення польських туристів. Очевидно, що розвиток туризму стимулює розвиток інфраструктури у прикордонних селах та дає додатковий заробіток місцевим мешканцям. Хоча більшим зацікавленням порівняно з Бойківщиною і Волиню користуються трохи далі етнографічні райони – Гуцульщина та Покуття. Здебільшого польські туристи – мешканці інших частин країни, а не жителі прикордонних територій. Взимку бескидські пансіонати в Польщі популярні в українських лижників. Така ситуація пояснюється недостатньою кількістю якісних трас і наявністю відповідної інфраструктури з українського боку.

господарствах. Тому тут можна спостерігати дещо іншу картину, ніж на другому боці кордону. На полях і пасовиськах досить багато коней і корів, копиці сіна, що свідчить про більш традиційний спосіб ведення господарства. Зараз з польської сторони переважають великі, обгороджені простори лук, а рідше полів.

Велику надію місцеві українські мешканці покладають на відкриття нових пунктів пропуску, оскільки це дало би можливість додатково заробити, розвивалася би торгівля і прикордонний туристичний рух. Адже на сьогодні, як розповідав п'ятдесятилітній мешканець Старосамбірського району Львівської області, торговий обмін зводиться до того, що хлопці кладуть сигарети і горілку коло прикордонного стовпа, а за якийсь час приходять і беруть гроші, які залишає “торговий партнер” з Польщі, якого навіть не обов’язково бачити і знати. За його словами: “Ну, не то що легко, але хто знає, той перейде. Навіть ота контрабанда – він не переходить границю, він ставить ті сигарети на границі. А потому йде за сто метрів і на тій же самій границі бере гроші. Він не нарушав границі офіційно, вот. Але гроші взяв з самої границі і бутылки ті чи сигарети поставив на самій границі. Ото як хлопці вон роблять тут. Просто”⁴⁵⁷.

Побутує переконання, що в країнах Європейського Союзу, зокрема в Польщі, вищий рівень життя, і набуті заробітчанами знання не тільки сприяють зацікавленню Польщею, але й формують позитивний образ поляків. Імовірно, що утворення незалежної України, не найкраще ставлення до Росії, яка асоціюється з колгоспами і репресіями українців, позитивно змінюють стереотипний образ поляків і Польщі⁴⁵⁸.

Поодинокі українські родини, які проживають в Польщі у прикордонних селах Жлобек і Міхновець недалеко Устрик Долішніх теж не

⁴⁵⁷ Інформатор – Іван Лукянович Платок, 1943 р. н. Село Галівка Старосамбірського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 135).

⁴⁵⁸ Wójtowicz-Huber B. Stereotypy narodowościowe na pograniczu polsko-ukraińskim od wieku XIX do czasów współczesnych. *Przegląd Humanistyczny*. 2011. Nr 4. S. 93–102.

походять з тих територій. Після дуже важкого і складного повернення на батьківські терени до близьких їм гір з чужих північно-західних територій, куди їхні родини було примусово виселено в рамках акції “Вісла” з українсько-польського пограниччя, вони селилися у селах, в яких їм дозволяла місцева влада або де можна було знайти роботу в лісовому господарстві чи державному рільничому господарстві: “Я ту ся повернув з ружних сторін. ...З цілов родиною. З дітьми, жінков. Але под голе небо. Четверо. ... Найстарший, як я кажу, сім літ, а наймолодший рік часу. ... І корови до дерев поприв’єзувані. ... То в шістдесятим третим вернулися. ... Прийшло з Варшави, натихміаст замельдувати, вдялити позичку, і протидявку і позволенє на будову, але не на своїм, не в своїм рідним селі, ну целємі десіть кілюметрув, но ту є пітнайці кілюметрув, но і так я сі помалу забудував і так, поки не повстала Україна, не було життя, я сі буйов по папероси піти був ти мусів всьо, а нині мій син сі їв, мав він сімнайці літ мав, сі їв, він нервовий був, бил спокійни, але співав не згіне Україна, не згіне хамске руто, а він навіть по українську не знає розмови бу там до школи ходив”⁴⁵⁹.

Аналізуючи розмови з українцями-поверненцями можна стверджувати, що вони почувалися чужими на не зовсім своїй землі у неприязному польському оточенні. Необхідно також пам’ятати, що більшість походила зі сіл, які знаходилися далі від кордону, і вони ніколи не відчували біль і кривди у зв’язку з його встановленням. Тобто вони нічого не залишили за новоутвореним кордоном, а їхня історична пам’ять і фізичні та психологічні травми були пов’язані з іншими подіями, які також стосувалися цих територій. Багато хто з українців протягом довгих років існування Польської Народної Республіки боявся зізнатися, що має українське коріння. Вони

⁴⁵⁹ Село Жлобек, пан Василь Мاستило, 1927 р. н., українець, народився у селі Криве над Сяном (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 354–355).

намагалися не привертати до себе увагу сусідів: ходили до римо-католицького костелу і хрестили своїх дітей у латинському обряді.

За колючим дротом, що був виразним знаком і символом державного кордону, жили такі самі українці, які відрізнялися лише тим, що вони були окуповані “советами”. Так українці по обидва боки українсько-польського кордону опинилися в ситуації, яка не давала жодної надії на активізацію національного життя. Для них перспектива власного національного відродження, а також відбудова родинних і культурних зв’язків на цій території незалежно від наявності між ними колючого дроту з’явилася лише після політичних змін у Центрально-Східній Європі в 1990-х роках і проголошення незалежності України.

Окремий аспект проблеми – функціонування та ідентичність змішаних сімей, які під час встановлення державного кордону в 1946 році чи його корегування в 1951 році були виселені до Радянської України і приїхали в Польщу як репатріанти в 1956–1957 роках. Переважно вони поверталися до своїх рідних сіл, а навіть домівок. Вони з власного досвіду знали радянську дійсність, яку відчували на роботі в колгоспах Одеської, Херсонської чи Миколаївської областей або шахтах Донбасу, куди їх примусово виселяли. Жодних ілюзій щодо можливого національного розвитку в УРСР у них не залишилося, тому після повернення до ПНР вони намагалися якомога швидше асимілюватися з більшістю населення, рідко приєднувалися до організаційних форм українського національно-культурного життя⁴⁶⁰.

Змішані родини з належністю до різних конфесій, що тоді було чи не найважливішим критерієм національної ідентичності, є типовою ілюстрацією явища, поширеного на територіях, де перетинаються різні культури, мови і релігії. Ідентичність особи, яка функціонувала в таких умовах, могла змінюватися під впливом різних чинників і з плином часу, тому її можна

⁴⁶⁰ Стецюк Н. Національно-культурна діяльність українців у Польщі (1947–1989 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України; Інститут народознавства НАН України. Львів, 2012. 20 с.

охарактеризувати як контекстуальну, змінну чи гнучку з підвищеною здатністю легко трансформуватися і пристосовуватися. Тепер практично неможливо визначити причини вибору чи зміни ідентичності безпосередніх учасників складних політичних і суспільних процесів, які відбувалися на території Центрально-Східної Європи у ХХ столітті⁴⁶¹. Про них можна здогадуватися чи висловлювати свої припущення, але це не будуть твердження, на яких можна будувати наукові теорії.

Тепер у багатьох конкретних випадках дуже важко з певністю визначити чи переселення на схід було примусовим, без можливості чинити опір або вибрати інший напрямок, чи якоюсь мірою ці рішення приймалися внаслідок політичної дезорієнтації. У післявоєнний час місцеве населення могло перебувати під впливом радянської пропаганди, яка обіцяла на новому місці в Радянському Союзі спокійне життя у достатку, без страху і переживань, постійного очікування небезпеки і загрози здоров'ю та життю, які були сталим елементом щоденного побуту на неспокійному українсько-польському пограниччі⁴⁶². Відомі випадки виїзду цілих сіл, про які вже згадувалося вище. Наприклад, мешканці Свежової Руської у Низькому Бескиді під впливом агітаторів вирішили переселитися разом зі священником і церковними речами до Радянського Союзу. Перше розчарування настало дуже швидко, але повернення вже не було. Тоді страх перед невідомим і зміною місця проживання, а також переживання, пов'язані із залишенням своєї малої батьківщини, могли бути слабшими перед боязню і турботою за власне здоров'я і життя, безпеку цілих родин та надією на обіцяний мир і покращення долі. Перелічені чинники могли мати вирішальний вплив на вибір української етнічної ідентичності у змішаних сім'ях, оскільки вона могла забезпечити більші шанси на спокійне майбутнє. Однак після

⁴⁶¹ Szczepański J. Kultury pogranicza. *Przegląd Humanistyczny*. 1990. Nr 10 (301). S. 1–7; Suchomłynow L. Specyfika polsko-ukraińskiego dyskursu pogranicza. *Rocznik Wschodni*. Reszów; Kraków, 2007/2008. Nr 13. S. 183–191.

⁴⁶² Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów: Libra, 2017. 590 s.

проживання в нових умовах соціалістичного побуту, які кардинально відрізнялися від очікуваних, з'ясовувалося, що реальність була далекою від обіцянок. Тому не дивно, що за сприятливих політичних умов, багато членів зі змішаних сімей почали переорієнтовуватися у своїй національній належності. Хто мав хоча б якесь польське коріння почав змінювати колись задекларовану українську ідентичність на польську, що давало шанс на виїзд із СРСР до ПНР у рамках репатріації.

Переорієнтація національної ідентичності для осіб зі змішаних сімей повинна була бути досить переконливою, щоб її визнано оточення і органи радянської влади з усіма її силовими структурами, які давали дозвіл на виїзд. Можна припустити, що для людей з пограничних територій, для яких наявність амбівалентної ідентичності є чимось природнім, такі трансформації, чи точніше, активізація своєї іншої, деякий час пасивної, другої частини власної етнічної належності не була складною. У такому разі ці зміни можна визнати виявом практичного, утилітарного характеру декларованої ідентичності.

4.2. Європейський вимір української ідентичності

Значний вплив на ставлення місцевих мешканців до кордону і зміну їхньої ідентичності в контексті європейських прагнень мали політичні й економічні зміни в Україні після проголошення незалежності. Українсько-польський державний кордон, на відміну від радянсько-польського кордону, перестав бути територією забороненою, до якої не можна було навіть наблизитися, оскільки це загрожувало суворим покаранням. Під час польових досліджень у багатьох місцях можна було зауважити відсутність колючого дроту або його поганий стан, а колись грізна “система”, яка була підключена до електричного струму, взагалі не працювала. Дуже часто колючий дріт із колишньої загорожі державного кордону можна було побачити на огорожах селянських городів чи господарських ділянок.

Кардинально також змінилося ставлення українських прикордонників до сторонніх осіб. Яскравим свідченням може бути вже згадана ситуація на одній із чинних прикордонних застав, свідками і учасниками якої були дослідники із нашої змішаної українсько-польської групи, коли прикордонники допомогли ознайомитись з руїнами церкви і цвинтаря вже не існуючого села, що тепер знаходилися на території застави.

Однак зауважимо, що ставлення до кордону серед мешканців амбівалентне: з одного боку, прагнення українського місцевого населення до тіснішої інтеграції зі своїми польськими сусідами, а з другого – практичне трактування колючого дроту на державному кордоні як загрози у власному господарстві. Щоправда, зафіксовано й ностальгійні думки, наприклад, співрозмовник (1936 р. н.) зі села Виців Старосамбірського району Львівської області висловився проти існування українсько-польського кордону, адже “воно би ліпше було, же би поїхав, де маленький бігав босаком і корову пас там і всьо. Хотілося би подивити, знаєте, кортіло би, де ся родив. Кажда людина де ся родит, там кортит”⁴⁶³. Багато місцевих мешканців Турківського та Старосамбірського районів Львівської області також вважає, що створення нового пункту пропуску відкрило би нові перспективи розвитку для гірських бойківських сіл, дало потужний імпульс для розвитку місцевих господарств, могло би послабити заробітчанську міграцію і протидіяти зменшенню кількості населення у селах, що знаходяться далеко від адміністративних центрів чи магістральних шляхів.

З польського боку питання про необхідність існування кордону викликало різні міркування і емоції, які залежали від етнічної належності респондента чи хоча би частини його родини. Українці та змішані польсько-українські родини загалом дуже би хотіли якнайшвидшої ліквідації кордону і приєднання України до Європейського Союзу. Вони розуміли кордон як

⁴⁶³ Інформатор – Федір Миндзьо, 1936 р. н. Село Виців Старосамбірського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 87).

анахронізм, пережиток радянської системи з комплексом проблем з минулого – хабарництвом, корупцією, хамством, приниженням особи тощо. Головною причиною бажання “позбутися” кордону є можливість швидко подолати загалом невелику відстань, щоб відвідати родину, могили родичів чи важливі місця своєї національної і культурної ідентичності, наприклад, місто Львів.

Поляки загалом також хотіли би мати цивілізовані, як у Європейському Союзі, відносини з сусідами, але бояться напливу кримінальних елементів не тільки з України, але й з Росії, Молдови, країн Кавказу і Середньої Азії. Більшість респондентів нарікає на пияцтво, яке розвивається на прикордонних територіях внаслідок нестачі роботи та в результаті легкого доступу до дешевого алкоголю з України. Хоча водночас багато з них в теперішній ситуації використовує “зелений кордон” для торгових контактів з українцями з іншого боку кордону, які розвиваються зі взаємною користю.

Особливе значення польові джерела отримують при зіставленні їх дискурсу із соціологічними опитуваннями щодо оцінки поляками/українцями сучасного міждержавного кордону. На початку XXI століття 52% респондентів позитивно сприймали актуальний кордон. Однозначну підтримку кордону виразили 23% опитаних, 7% – швидше не погоджувалися, а 4% – рішуче не сприймали. Тоді ж на поставлене питання відповіді не знайшли 14% поляків⁴⁶⁴. На думку авторки рапорту Й. Конечної, відмінності у ставленні до кордону існували головню у міжпоколінньому зрізі: хоча прихильники актуального стану справ переважали в усіх вікових категоріях, найбільш невдоволеними міждержавною лінією залишалися представники найстарших поколінь (20%). Щодо молоді, то число незадоволених не сягало вище декількох відсоткових пунктів⁴⁶⁵. Близькими були й громадські настрої українців (77% погоджувалися з існуючим кордоном). Лише 5% від опитаних

⁴⁶⁴ Konieczna J. Polska–Ukraina: wzajemny wizerunek: raport z badań. Warszawa, 2001. S. 39.

⁴⁶⁵ Ibidem.

мали сумніви або не погоджувалися з державною лінією (найбільше – 8% – в Західних областях України)⁴⁶⁶. Подібно до поляків, важливим чинником розходження думок залишалася вікова диференціація, проте освіта і частота міжнаціональних контактів практично не впливали на формування постав.

Обережніше щодо ліквідації кордону польські громадяни різних національностей почали висловлюватися після президентських виборів в Україні у 2010 році. Можна зауважити деякі побоювання польського населення прикордоння, що кардинальні зміни української політичної влади з переорієнтацією на стратегічне партнерство з Росією можуть загальмувати євроінтеграційні прагнення і відкритість українського суспільства. Отже, якщо з українського боку майже всі респонденти здебільшого однозначно висловлювалися за ліквідацію кордону, то з польського боку зафіксовано дещо складніші і неоднозначні міркування.

Відомий дослідник Поль Рікер звертав увагу на дві складові ідентичності: 1) інакшість з погляду інших; 2) інакшість з власного погляду в часі⁴⁶⁷. Далі він стверджує: через нечіткість оцінки і відчуття другого чинника виникає враження, що сучасні ідентичності нестабільні і мінливі. Аналіз польового матеріалу, а також явищ і процесів, які відображено в розповідях респондентів, показує, що йдеться про динамічне, а не статичне явище. Зауважено, що спосіб мислення жителів досліджуваного регіону та їхні долі, а також роки, які вони пережили після акції “Вісла”, акції “Грубешів–Томашів 1951”, у Радянському Союзі, пізніше в незалежній Україні, і зміни, які вони бачать у сусідніх державах, впливають на їхню ідентичність і, мабуть, не тільки декларовану. Натомість на підставі проведених досліджень важко прослідкувати, як змінювалася етнічна належність наших співрозмовників та їхня ідентичність в окремі періоди.

⁴⁶⁶ Ibidem. S. 72.

⁴⁶⁷ Bauman Z. Tożsamość – jaka była, jest, i po co? *Wokół problemów tożsamości* / pod red. A. Jawłowskiej. Warszawa, 2001. S. 11; Ricoeur P. Pamięć, historia, zapomnienie / przekł. J. Margański. Kraków, 2012. 698 s.

Актуалізовані спогади про минуле і переоцінка давніх подій під впливом нових виявлених фактів, інформації з медіа, чинної державної ідеології тощо простежено у розмірковуваннях наших респондентів. Польська дослідниця національної та культурної ідентичності західних та південних слов'ян, а також патологій національної ідентичності у посткомуністичних слов'янських країнах Марія Бобровніцка (Maria Bobrownicka) зазначає, що історична пам'ять не є стабільною, а швидше навпаки – вона рухома і має вибіркового характер; вона не є повністю нейтральною, а відзначається емоційним заангажуванням⁴⁶⁸. Важливе місце в цих коливаннях історичної пам'яті відіграє також особиста історія та переосмислення власної долі у різні періоди життя.

Декларації національної належності наших співрозмовників з українського боку кордону не залишають жодного сумніву щодо їх українськості, про що свідчать матеріали, зібрані під час польових досліджень. Під час експедицій жодного разу не було зафіксовано етнічно неокреслене визначення “місцеві” чи “тутейші”, на що вказує деяка польська література. Аналіз розповідей, які стосувалися минулого, зокрема міжвоєнного часу, про родинне і сусідське середовище й одночасне підкреслення своєї відмінності щодо поляків, а також спогади повоєнних часів і підкреслення інакшості стосовно росіян, дозволяють зробити висновок, що місцеве населення завжди виразно ідентифікувало себе українцями. Отже, етнічна самосвідомість українського населення на прикордонних територіях з Польщею не є явищем кон'юнктурним і новим, що виникло недавно під впливом політичної пропаганди чи історичної політики молодого держави.

Натомість дещо послабленою є самоідентифікація респондентів з власною етнографічною групою. Наприклад, мешканець (1947 р. н.) села

⁴⁶⁸ Bobrownicka M. *Patologie tożsamości narodowej w postkomunistycznych krajach słowiańskich*. Kraków, 2006. S. 11.

Тернава біля села Шандровець Турківського району Львівської області і його дружина висловлюються однозначно: “Ми не бойки... Бойки більше во де во, як Івано-Франківськ тудя. В тамті гори... По національності ми українці”⁴⁶⁹. Переселенець (1930 р. н.) зі села Устянова (тепер Республіка Польща) до села Виців Старосамбірського району Львівської області категорично заперечує, що він лемко чи бойко: “Та я, який я лемко можу бути. Та українець, я знаю українець”⁴⁷⁰. Далі він додає, що в Устяновій, де він народився і звідки дитиною разом зі своїми батьками був переселений, вони називалися українцями і там була українська школа, а більшість мешканців села також були українцями. Інший житель того ж села (1936 р. н.) стверджує: “Українець я є. А там знаю хто – чи бойко, чи лемко. В паспорті в мене українець, а родився там – село Устянова, Нижньоустрицький район і всьо, Дрогобицька область, Дрогобич. Тоди не є Львів, а Дрогобицька область була”⁴⁷¹. Уродженець села Галівка Старосамбірського району Львівської області (1954 р. н.) на пряме запитання “То Ви бойко?” відповів: “Та може й бойко”⁴⁷². Інший співрозмовник (1925 р. н.) зі села Мшанець Старосамбірського району Львівської області на запитання: “Де живуть бойки?” відповів: “Бойки? А ми які? Ми гуцули чи бойки? Ми є бойки... Ну та ми українці, ну а бойки не українці? То всьо українці. ... Ну але так ся назива як то село – село Мшанець, село Плоске, село Галівка, Грозьова, Бандрів, Михновець, Репяк. То бойки. Може якось той корінь лемки, бойки, то то во, тудя во”⁴⁷³.

⁴⁶⁹ Інформатори – Микола Петрович Славик, 1947 р. н. та Ганна Іванівна Щамак, 1947 р. н. Село Тернава Турківського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 20).

⁴⁷⁰ Інформатор – Іван Гошкович, 1930 р. н. Село Виців Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 112).

⁴⁷¹ Інформатор – Федір Миндзьо, 1936 р. н. Село Виців Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 87).

⁴⁷² Інформатор – пан Іван 1954 р. н. Село Галівка Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 141).

⁴⁷³ Інформатор – Василь Гула, 1925 р. н. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 47).

Ніхто з наших співрозмовників не ототожнював себе з етнонімом “русини” і ніколи не чули, щоб українців так називали. Теперішня мешканка села Галівка, яка народилася в Устяновій у 1931 році, впевнено і однозначно ствердила, що не пам’ятає, щоб їх називали русинами, бо вони були українцями: “За Польщі то я вам скажу. То по селах за Польщі така була справа, жиди були по селах жиди. І поляки ся мішали поміж українці. То такий різний, розумієте, народ, я ще пам’ятаю, розумієте, ще вас повторюю, що я навіть і в селі Устянові з жидівськими дівчатами бавила. Вони мені якісь такі були, розумієте, української мови розуміли, а я їхньої мови не розуміла. Вони нашої розуміли, бо ся зо мнов бавили. То таке було, то такі були вимішані всі, розумієте, нації”⁴⁷⁴.

Село Устянова Бещадського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща було достатньо великим населеним пунктом з більшістю українського населення, яке згідно з радянсько-польським обміном ділянками територій у 1951 році було насильно переселене до УРСР. На інформаційній дошці колишньої української греко-католицької церкви (тепер римо-католицький костел) розміщено статистичні дані, що на початку ХХ століття в Устяновій Горішній і Долішній мешкало близько 1400 осіб, з яких приблизно 1200 були греко-католицького віросповідання, 115 – римо-католицького і понад 80 – мойсеєвого. Володимир Кубійович у праці “Етнічні групи південнозахідньої України (Галичини) на 1.1.1939”, зазначив, що станом на 01 січня 1939 року в селі проживало 2450 жителів, з них 1880 українців греко-католиків, 100 українців римо-католицького віросповідання, 360 поляків і 110 євреїв⁴⁷⁵. У селі було дві греко-католицькі церкви, а місцеві поляки ходили до костелу в Устрики Долішні. За твердженнями співрозмовників, які були примусово переселені після Другої світової війни

⁴⁷⁴ Інформатор – Катерина Стецькович, 1931 р. н. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 167–168).

⁴⁷⁵ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідньої України (Галичини) на 1.1.1939 р. С. 44.

до Радянського Союзу, цього можна було уникнути, але потрібно було записатися поляками, від чого вони відмовилися.

Досить мало розповідали інформатори про конфлікти між українцями і поляками, що є важливим чинником розбудови своєї національної ідентичності конструктивним і еволюційним шляхом, а не спонтанно, в революційному пориві, у протистоянні та боротьбі з іншими етнічними групами. Найчастіше респонденти стверджували, що міжетнічних конфліктів у місцевих громадах не було. Якщо десь і сталася якась бійка чи непорозуміння між українцями і поляками, то переважно це були суперечки сільських парубків за дівчат. Підтвердженням відсутності міжетнічних конфліктів на побутовому рівні були спогади майже всіх співрозмовників старшого віку про взаємне шанування свят відповідно до візантійського та римського обрядів. Польські та українські респонденти однозначно стверджували, що на польські свята ніхто в селі не виконував тяжкої роботи, так само поляки не працювали і на українські свята. Філософія такої поведінки здебільшого пояснювалася дуже просто – ніхто не знає чийі свята важливіші, як це зазначила переселенка (1931 р. н.) зі села Устянова до села Галівка Старосамбірського району Львівської області: “На українські свята поляки тяжку не робили і українці не роблять. Я, наприклад, знаю так, коли є польське різдво, коли є польська, розумієте, Великодна п’ятниця, навіть во ту во, як ми українці, ніхто тяжкі роботи не знає, бо то істино не знає ніхто, справді повторяю, коли Ісус вмер, що Ісус оден, раз вмер і раз народився. І то так треба, розумієте, розуміти. От. То так треба розуміти, що то, то є наша всьо, розумієте, так во така колотня. ... Не працювали поляки. Не працювали. Тоже тоді казали свята великі, що то треба свято уважати. Бо то є свято церковне, релігійне і його не треба ображати, абсолютно. І українці так роблять, не робимо во ту як я знаю, жию, слава Богу, вже сорок вісім років. Знаю во, що в Мшанци, як там таке свято польське велике, то ніхто нічого не робимо. Бо знаємо, що то ми є не переконані, котре воно святіше – чи наше,

чи польське. То треба то-то знати. Отак. Нє, ніхто так не робить”⁴⁷⁶. Ба більше, часом співрозмовники згадували, що по-сусідськи українці з колядами ходили до поляків і навпаки.

Важливим чинником етноідентифікації була тема діяльності Української повстанської армії – “наших хлопців”, як дуже часто називали співрозмовники українських вояків. Спогади про них майже завжди були одними з найважливіших під час розмов про період Другої світової війни чи повоєнні роки. Співрозмовники найчастіше декларували, що УПА воювала з “руськими”, або “совітами”, “москалями”, але не пам’ятають чи також і з поляками. Інформатор (1925 р. н.) зі села Мшанець Старосамбірського району Львівської області згадує про їхню боротьбу: “З ким билися – билися з рускими. Та може й з поляками, бо там то-то десь, там досить поляків було там по тих селах... В нас поляки, в нас била польська міліція. І тільки всього. Било як начальник міліції, тоди називали шандамерія. Один був на кінци села, а другий сидів, ту сидів у господаря в хаті. То вже такий рядовий міліціонер, а більше не било у нас. Било ше хіба ше штири чи п’ять жидів”⁴⁷⁷. Інший співрозмовник (1928 р. н.) з цього села підтверджує: “В нас поляків не було. З поляками не воювали. ... Жидів не стало тоді, за німців жидів забрали у Турку, фіри відвезли, а ті шо робили у лісі чотири, тих лишили, потому вони вже в село не появлялися, вибрали собі криївку і там ся хоронили, на весні їх забрали і побили. ... З рускими воювали так за свою, за самостійну Україну”⁴⁷⁸. Респондент (1936 р. н.) зі села Виців Старосамбірського району Львівської області зазначив, що бандерівці “воювали з німцями і рускими”. На запитання “А з поляками воювали?” відповідає: “Та чо не воювали, і з поляками, в вісімнайцятім році воювали з поляками... А то-то, в Другу

⁴⁷⁶ Інформатор – Катерина Стецькович, 1931 р. н. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 169).

⁴⁷⁷ Інформатор – Василь Гула, 1925 р. н. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 32–33).

⁴⁷⁸ Інформатор – Григорій Іванович Дем’ян, 1928 р. н. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 60).

світову з поляками тоді не воювали”⁴⁷⁹. Дуже рідко фіксуємо розповіді, які стосувалися конфлікту з поляками. Наприклад, старша інформаторка (1927 р. н.) з колишнього села Лопушанка Старосамбірського району Львівської області згадує, що українські партизани воювали з “руськими”, а місцевих, маючи на увазі поляків і євреїв, не кривдили⁴⁸⁰.

Про українсько-польське протистояння і взаємне винищення розповідає респондент (1927 р. н.) зі села Мшанець Турківського району Львівської області, що коли в Добромилі та інших селах поляки палили і били українців, “то там за ніч шось шідесят чоловік забили А потому, як ся хлопці вернули з армії, як пішли розумієте за польську на поляків, то потом так само били від коліски аж хто жив. Єден розказував ту як був. ... Та во то поза границьов. Добромиль як туда во, туда во, навіть села видно було шо горіли, шо палили”⁴⁸¹. Однак спогади співрозмовника ґрунтуються на місцевому переказі про події того часу, свідком яких він не міг бути через свій вік.

Військова солідарність, почуття спільноти і розуміння мети та цілей діяльності УПА, а в деяких випадках, мабуть, і страх перед українськими партизанами, спричинили таку ситуацію, що ця тема є важливим чинником формування національної ідентичності більшості місцевих жителів. Очевидно, такий ситуація формується і підтримується завдяки активній діяльності ветеранів і громадських організацій, в які вони об’єднані, а також засобів масової інформації.

За твердженням польської вченої Альдони Явловської (Aldona Jawłowska), етнічна ідентичність мешканців певного регіону конструюється у зіставленні себе з “іншими, які мають вагоме значення”. Дослідниця проблем

⁴⁷⁹ Інформатор – Федір Миндзьов, 1936 р. н. Село Виців Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 81).

⁴⁸⁰ Анна Боберська, с. Лопушанка (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 39).

⁴⁸¹ Інформатор – Василь Стасишин, 1927 р. н. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 26–27).

ідентичності з Варшавського університету зауважує, що умовою вибору ідентичності є визначення тих вагомих, важливих для людей точок відліку, які детермінують зміст відповіді на питання “хто я?”. Функцію “вагомих інших” можуть виконувати великі спільноти: етнічні, національні, релігійні, суспільні і культурні рухи, різні групи і середовища⁴⁸². На українсько-польському пограниччі для українців споконвіку такими важливими іншими були майже виключно поляки, як для поляків – українці, а єврейське населення та інші етнічні групи, які століттями проживали на цій території, відігравали другорядну роль. Необхідно також зважати на те, що відповідь на питання “хто я?” досить складна і не обмежується тільки усвідомленням себе не-поляком чи не-українцем. Історія пограничних територій та ситуації, з якими стикається дослідник, сигналізують, що маємо справу з явищем значно динамічнішим, з більшою кількістю важливих чинників для конструювання своєї ідентичності місцевими мешканцями.

Незалежно від того, як наші співрозмовники ставляться до діяльності Української повстанської армії, український партизанський рух і пам’ять про нього, безсумнівно, є важливим елементом самосвідомості та самоідентифікації жителів українського прикордоння. Їхні спогади не обмежуються виключно збройними діями вояків УПА, але згідно з розповідями, це було суттєвою причиною для виселень. Інформатор (1947 р. н.) зі села Тернава Старосамбірського району Львівської області згадував, що радянські війська палили хати близько новоутвореного кордону, бо виселені люди поверталися. Також у цій місцевості були “бандери, які воювали за Україну”, а в 50-х роках – “дезинтерія”, тобто дезертири, які не йшли до війська і ховалися в лісі. Усіх, хто був в УПА, хто мав кілька коней,

⁴⁸² Jawłowska A. Tożsamość na sprzedaż. *Wokół problemów tożsamości* / pod red. A. Jawłowskiej. Warszawa, 2001. S. 55.

хто не записався до колгоспу, виселяли “на Сибір то вже рускі, рускі. То прийшли – значить кулак, бо ти мав пасіку, коні мав”⁴⁸³.

Респондент, який народився в Устяновій у 1930 році, розповідав, що не пам’ятає, чи були в них у селі бандерівці, натомість, коли їх родину переселили у село Виців Старосамбірського району Львівської області, то їм “дали хату по бандерах”, яких вивезли на Сибір⁴⁸⁴. Подібно згадував місцевий житель (1927 р. н.) зі села Галівка Старосамбірського району Львівської області, що коли сюди переселяли людей з Устянови, то заселяли в хати по виселених кулаках і бандерах, які тут були ще до 1952 року: “Тому що я 52-го року вийшов з армії і прийшли в мене свиню взяли, свиню. Озброєні гранатами, всьо. І той чоловік тепер на Одесі жие, в партію си записав на Одесі, що показав котра наша хата, що мож свиню брати”⁴⁸⁵. Мешканець села Виців Старосамбірського району Львівської області (1928 р. н.) розповідав про упівців: “Були, довго вони були, ми в колгоспі вже були. В якому то році десь. В п’ятдесят сьомому я вийшов з армії, ше вони були. Десь так в п’ятдесят восьмому році, десь так то вже повибивалися, всім минулося”⁴⁸⁶.

Відомо, що віросповідання і церква чи костел як релігійні інституції є важливим чинником, часом основним, у формуванні ідентичності особи. У суспільстві досить поширеними є стереотипи, що той, хто ходить до костелу, є католиком і поляком, і навпаки, кожна особа, яка ходить до церкви – православний і українець. На українсько-польському пограниччі ситуація виглядає складнішою з огляду на функціонування трьох православних церков і двох католицьких.

⁴⁸³ Інформатори – Микола Петрович Славик, 1947 р. н. та Ганна Іванівна Щамак, 1947 р. н. Село Тернава Турківського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 6, 13).

⁴⁸⁴ Інформатор – Іван Гошкович, 1930 р. н. Село Виців Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 109).

⁴⁸⁵ Інформатор – пан Іван 1954 р. н. Село Галівка Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 142–143).

⁴⁸⁶ Інформатор – Микола Миколайович Бибкевич. Село Виців Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 105).

Перед Другою світовою війною церква чи костел фактично вказували на національну належність, хоча інколи наші співрозмовники розповідали про окремі випадки відвідування “не своїх” святинь. Після війни в результаті ліквідації Української Греко-Католицької Церкви ситуація кардинально змінилася. Насамперед переслідувалися католицькі церкви – римо-католицькі костели у селах закривалися, а всі греко-католицькі церкви було передано у власність Російської Православної Церкви, часто в церквах і костелах облаштовували склади, тракторні станції, кафе, будинки культури тощо.

Після проголошення незалежності України національна структура населення у селах, містечках та містах зазнала значних змін. З одного боку, значно зменшилася кількість вірних Римо-Католицької Церкви внаслідок масових переселень, примусових виселень, процесів репатріації поляків тощо. З іншого боку, новопроголошені українські православні Церкви і Українська Греко-Католицька Церква активно конкурували у справі володіння храмами. У цьому протистоянні не останню роль відіграла досить велика кількість не місцевого населення із військових частин, розташованих на українсько-польському прикордонні ще від часів Радянського Союзу. Колишні військові з усієї країни після служби в радянській армії часто залишалися тут на постійне проживання і їх несприйняття греко-католицизму було очевидним. Частина місцевого населення при звичаїлася до православ'я і не хотіли виганяти “свого” православного священика задля того, щоб прийняти “чужого” греко-католицького – для них істотною була форма і подібність обряду. Дуже просто таку ситуацію пояснив респондент (1947 р. н.) зі села Тернава Турківського району Львівської області: “Я ся молю би мені Бог дав здоров'я. За таке. А дальше я ся не розумію. Всім людям здоров'я і мені”⁴⁸⁷.

⁴⁸⁷ Інформатори – Микола Петрович Славик, 1947 р. н. та Ганна Іванівна Щамак, 1947 р. н. Село Тернава Турківського району Львівської області (*Там само*. Арк. 20).

Однією з типових ілюстрацій зміни конфесійної належності місцевої громади у ХХ столітті може бути приклад церкви у селі Ясениця-Замкова Старосамбірського району Львівської області. Храм святого Архангела Михаїла будувався як українська греко-католицька церква у 1903 році із дзвіницею з 1730 року. Після Другої світової війни вона належала Російській Православній Церкві – єдиній легальній православній церкві під керівництвом Московського патріарха, яка діяла на території СРСР. Після проголошення незалежності України громада перейшла до новоутвореної Української Автокефальної Православної Церкви, а з часом долучилися до Української Православної Церкви Київського патріархату. В інтер'єрі церкви на стінах розміщено “Хресну дорогу” – елемент, якого нема в православних церквах і який характерний лише для католицьких храмів. Ба більше, на цій “Хресній дорозі” відбуваються молитовні процесії згідно з ритуалами, прийнятими у греко-католиків. На дзвоні у дзвіниці з XVIII століття можна прочитати напис, що це жертва у 1932 році парафіян з Ясениці-Замкової, які перебувають в Америці. Наведений приклад діяльності цієї церкви і громади вірних – не тільки свідство складної історії тих земель, але також вияв досить складного для розуміння релігійного синкретизму місцевих християн.

Інший приклад – святиня у селі Грозьово Старосамбірського району Львівської області. На популярному ресурсі “Вікіпедія” читаємо: “У селі є церква Богоявлення, збудована 1817 року. Спочатку місцевий пан задумав поставити римо-католицький костел. Коли були готові мури і покрито бляхою дах, пан передумав робити тут костел, адже в околиці не було багато католиків та й ксьондза доводилось би привозити аж зі Самбора. Тому пан вирішив продати споруду місцевій громаді – українцям. Селяни погодилися, після чого свою дерев'яну церкву вони продали в село Бусовисько, а муровану будівлю переобладнали під церкву. Тому тепер будівля ззовні

нагадує костел, а всередині є церквою”⁴⁸⁸. До Другої світової війни храм належав до Української Греко-Католицької Церкви, а потім, як і багато інших, після 1946 року перейшов у власність Російської Православної Церкви. Після проголошення незалежності місцева громада хотіла вийти з підпорядкування Московського патріархату, проте священник відмовився, а оскільки місцеві мешканці не мали претензій особисто до нього, тому погодилися залишити його зі сім’єю і не змінювати конфесію. А отже, зараз храм у селі Грозьово належить до Української Православної Церкви, яка підпорядковується Московському патріархові, але на церковному подвір’ї можна побачити два пам’ятні хрести. Один з них поставлений Товариством тверезості в кінці XIX століття, яке діяло тоді в порозумінні з Українською Греко-Католицькою Церквою. Другий хрест стоїть на символічній братській могилі, на ній табличка з написом “Бійці УПА, які боролися за волю України і загинули від рук енкаведистів в с. Грозьові 22.11.1945” і далі перелік імен та прізвищ із зазначенням року народження. У результаті склалася ситуація, коли в сільській церкві, що ззовні нагадує костел, править Службу Божу священник Московського патріархату, а на подвір’ї розташовані сакральні споруди, що мають безпосередній стосунок до діяльності місцевої української греко-католицької громади. Цікаво, що у сусідньому селі Мшанець жителів села Грозьова називають “кацапи”. Як пояснив старший селянин, “там православна давно. Бо там ся називають кацапи. Бо той (священик. – Р. Ч.) православний ще й Московського патріархату. Але прекрасний чоловік. Тринайцять дітей мав”⁴⁸⁹. Натомість мшанецька церква була закритою в роки УРСР: “Приїхали з КГБ і веліли закрити, хтось то вхопили ключ від церкви, вповіли жи то жінки зробили. Ключ той взяли, може були забрали, але вони не розбивали, кагебісти не розбивали церков. І

⁴⁸⁸ Грозьово. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Грозьово> (дата звернення: 28.11.2017).

⁴⁸⁹ Інформатор – Василь Гула, 1925 р. н. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 49).

так ото все шо було все ся лишило. Ну а потому відкрили нам, вже відкрили, за Союзу, відкрили ше за Союзу нам церков, але шо ся наїздили наші люди туда, мош било відкрити⁴⁹⁰.

На теперішній час вплив релігійної належності на формування національної ідентичності на прикордонних територіях з польського боку є досить складним питанням. Найперше через відсутність або нестачу греко-католицьких чи православних церков на цьому просторі як результату післявоєнної політики польського уряду щодо української меншості. Для багатьох українців старшого покоління поїздка кожної неділі і в свята до церкви, яка знаходиться на відстані кількох десятків кілометрів, є публічною декларацією своєї національної ідентичності й підтримання історичної пам'яті. Хоча трапляються випадки, коли старші люди українського походження через відсутність церкви поблизу відвідують римо-католицький костел. Наприклад, на всьому відтинку на північ від витоку Сяну, тобто від стику українсько-польсько-словацького кордону, і до Устрик Долішніх немає жодної чинної греко-католицької чи православної церкви. Вздовж державного кордону з польського боку перша українська греко-католицька церква знаходиться в містечку Устрики Долішні, до якої на Службу Божу приїзять українці з усіх околиць.

Середнє покоління місцевих українців і їхні діти на виселенні в більшості були хрещені у римо-католицьких костелах. Основним і вирішальним аргументом вибору конфесії були практична відсутність українських церков, а також бажання бути християнином і систематично брати участь у Літургії. У такому разі національна ідентичність в екстремальних умовах щоденного функціонування на чужих землях відступала на другий план. Один зі співрозмовників розповідав, що під час проживання зі своїми виселеними батьками в колишньому Ельблонзькому воєводстві він був хрещений у костелі, а до церкви почав ходити, коли йому

⁴⁹⁰ Там само.

було двадцять два роки, хоча вдома він розмовляв українською мовою від народження⁴⁹¹. Його дружина розповідала про конфесійну ситуацію в Ельблонзькому воєводстві так: “Була церква греко-католицька. Наш покійний ксьондз Яремін відкрив таку церкву в Паслиньку, наскільки орієнтуюся в колишньому євангелістському храмі. Поступово це переказали греко-католикам і так є до сьогодні”⁴⁹². Вони зі своєю родиною їздять до української греко-католицької церкви до Устрик Долішніх, а часом ходять у своєму селі до польського римо-католицького костелу. Це не впливає на публічно декларовану українську національну ідентичність респондента (про це знають усі його односельчани поляки) і від цього він себе не вважає меншим патріотом. Можливо, цю ситуацію можна порівняти із самоусвідомленням себе українцями вірними церков Московського патріархату в Україні, які не вважають себе зрадниками української віри. Проаналізовані матеріали польових досліджень дають підстави припустити, що в сучасному глобалізованому світі релігія має менший вплив на формування етнічної ідентичності, ніж це було колись.

Місцева ідентичність українців зі свого боку кордону не була однорідною. Жителів українського прикордоння ділить минуле – передовсім надзвичайно тривала пам’ять локального походження або прибулої особи, навіть з недалеких сторін за кілька десятків кілометрів. Сьогодні дослідники фіксують чітку диференціацію практично у всіх поколіннях сільського населення на мешканців місцевих і немісцевих, які тут опинилися не з власної волі сімдесят років тому під час Другої світової війни чи після її закінчення. На перший план ці відмінності між своїми місцевими і чужими прибулими найчастіше виступають в емоційних ситуаціях, наприклад у

⁴⁹¹ Пані Аня, народжена в селі Паслин коло Ельблонга у сім’ї переселених в результаті акції Вісла зі села Явожеце коло Устрик Долішніх, українка, близько 40 років. Чоловік – Янек, українець, близько 40 років (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 149–150).

⁴⁹² Там само.

сварках, чи перехідних життєвих ситуаціях, наприклад вибір наречених. Минуле у суспільній пам'яті сучасної локальної спільноти ділить її на дві неформальні групи, перша з яких – корінні мешканці – з певною погордою ставиться до інкорпорованих осіб, які автоматично знаходяться у слабшій позиції.

Теперішня жителька (1931 р. н.) села Галівка Старосамбірського району Львівської області, яка була переселена після Другої світової війни разом з родиною зі села Устянова, з жалем розповідає: “Де чоловік зріс, там саме найкраще му було. От, я була тепер в Турці в свої доньки, вона там в школі працює, має дівчинку. Я там пішла на пару місяців, вона мала три рочки, розумієте, вже декрет ся кінчив. І я пішла в Турку тоту дівчинку свою Марусю там побавити, бо в садик її не принімали. Но. І так си здогадую, не є ту моє рідне село, не є ту моє, розумієте, ніякий клаптик рідної землі. Так як в Устянові я собі пригадуюся, де я на гриби ходила, де я до Устрік ходила. Там мені всього було отак, в холодильнику і їсти, і пити в доньки, всього було. Було двоє в школі працювали – чоловік і вона. Але я казала – Оксанцю, вези мене в Мшанець, я так ту не хочу бути. Я ся дивлю з другого поверху як то люди ходять, а я би си пішла на свою обору, до свої хати. Як би не дай Бог я ту вмерла, а мене, кажу, відти везти. Вези мене, завези мене в Мшанець. Видите, чоловік, вже ту я пережила, розумієте, вже майже я, видете, як то кажуть, пам'ятаю, шо я вже була дівчинкою, таков, шо вже всьом розуміла. Але всьо єдно, видете, ту я вже привикла, ту мала чоловіка, ту дітей вигодовала. Ту, мені ся здавало, шо воно таке рідне, шо то мені ту вже ліпше, а там мені погано. Так і я си здогадую, розумієте, за наших всіх. О, стрінешся з людинов, ту з Галівки з чоловіком я встрінулася. Він каже, слухай, Катерина Іванівна, якби воно каже ше колись ся зібрали, якби ми поїхали до Устянови. Же би я собі, бо я вже тоже буду, каже, скоро і завмер, якби я з собою клаптик, от грудку цієї землиці взяв собі як ту вмру, би каже мені кинули. Так каже мені шкода тої рідної хати, тої рідної землі, де, каже, я так

цей вік пробув і так далі. Так та Галівка, видите, була все гіркою, все – вакованьці, вакованьці, вакованьці. То не мож щось так повісти, що хтось би знущав ту над нами, справді, бо ні. Але все-таки, знаєте, давне, то-то чоловік, розумієте, пам’ятає, що то було своє. Власне, що тобі ніхто не скаже – зайшла, а ти зайшла, а ти вакованко, а ти таке, а що ти привезла з Устянови, а що ти привезла – мішок курячок, а що ти привезла з Устянови. А ти нічого, ти жебрачка була в Устянові. Знаєте, як то було гірко слухати. Хіба з Устянови, розумієте, шість кілометрів до Устрік, фабрики, роботи скільки хочеш, всьо на роботах працює. А приїхати в той, розумієте, тупік, в тово бідне село і самі ту люди, як то кажуть, не такі багаті і ше й вам хтось впрікає, що ти приїхала жебрачка, нічого не мала в Устянові. Та троха жаль було, ну але... Упрікали, упрікали, й так було що упрікали. Не в добрій, розумієте, злагоді, хіба коли десь ся з ким зчепиш, в сварку зайдеш. Там тоді вже, розумієте, ляпнут таке слово, би тобі було гірко на душі, що ти приїхала ту жебрачкою”⁴⁹³. Старший мешканець (1930 р. н.) села Виців Старосамбірського району Львівської області підтверджує, що на них говорили “вакованець, переселенець... перевакований. Мені інакше ні – вакованець, поїхав чи пішов вакованець”⁴⁹⁴. Слово “вакованець” означає “евакуйований”. Інший інформатор зауважує, що на переселених українців з Польщі “казали лемки”⁴⁹⁵.

Як стверджував респондент зі села Шандровець, “Я польську пам’ятаю трошки, тоже жили люди, але бідно жили. За німців жили ще хуже. За совєцької власті в тих колгоспах то була біда, така каторжна біда, бо люди задармо робили. Так даремно робили. Ну а зараз, слава Богу, наша Україна вже почалась – добре жити, ну але як сказати, трошки, що, трошки то, щоб

⁴⁹³ Інформатор – Катерина Стецькович, 1931 р. н. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області (Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 161–162).

⁴⁹⁴ Інформатор – Іван Гошкович, 1930 р. н. Село Виців Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 112–113).

⁴⁹⁵ Інформатор – пан Іван, 1954 р. н. Село Галівка Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 142).

свій порядок був десь так. Як нема порядку, то в верхах так во. Шоби була дисципліна трошки в нас, культура навела, дисципліна, щоб людей більше вважали, любили, ото би було всьо добре. А власть упала, ще за Союза, за комуністичної влади як то було тяжко, але ще так якось культура більше, якось так – дисципліна більше. Людям дали волю, демократію, але люди, трошки треба соблюдати той закон, шанувати демократію попросту, пам'ять про те, що за совєцької власті в тих колгоспах то була біда, така каторжна біда, бо люди задармо робили”⁴⁹⁶. Усвідомлення того, що вільна Україна віддала їм землю, забрану колись радянською владою, хоч це не легко і багато людей виїздить на заробітки здебільшого до країн Європейського Союзу, що економічна ситуація в Польщі набагато краща – усе це впливає на ставлення до кордону і формує перспективне бачення свого майбутнього. А отже, ідентифікаційна формула “бути українцем” уже не конструюється в опозиції до “бути поляком”.

Кордон перестав бути простором, який розділяє сусідні країни із взаємно неприязними людьми. Внаслідок цього відбувається трансформація пам'яті про минуле. Наш співрозмовник 1943 року народження згадував з розповідей старших людей: “За поляків не було добре, але заплатив податок 5 злотих і цілий вже рік не треба було платити, вже всьо... Ліпше як тепер за наших”⁴⁹⁷. Дехто з інформаторів без осуду, а навпаки з розумінням розповідає, що деякі члени їхніх родин виїхали до Польщі і там живуть, оскільки рівень життя там кращий⁴⁹⁸. Додатковим елементом підвищення довіри і зближення з пізніх радянських часів та початків української незалежності були польські радіо й телебачення, в яких українці шукали альтернативної, правдивої інформації. Під час польових досліджень у

⁴⁹⁶ Інформатори – Микола Петрович Славик, 1947 р. н. та Ганна Іванівна Щамак, 1947 р. н. Село Тернава Турківського району Львівської області (*Там само*. Арк. 1).

⁴⁹⁷ Інформатор – пан Іван, 1954 р. н. Село Галівка Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 144–145).

⁴⁹⁸ Інформатор – Федір Миндзьо, 1936 р. н. Село Виців Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 86).

сільській місцевості досить часто фіксовано факт, коли українські селяни у своїх щоденних роботах в городі чи на полі орієнтувалися на польський прогноз погоди, оскільки він, на їхню думку, був точніший, ніж український: “В сусудів є, знають як з Польщі передавали погоду. Як вже дощ, то вже. Ну, ніби Польща і Мадяри, сваха з Мадярщини (Закарпатської області. – Р. Ч.), казала шо після неділі, Мадярщина і Польща правду кажуть, а наші троха брешуть. Казали, шо без опадів, сіно розкидали, а ту паде”⁴⁹⁹.

Безсумнівно, українські та польські засоби масової інформації, а особливо телебачення, істотно впливають і на оцінку міжнародної ситуації. Польові дослідження відбувалися до 2013 року включно, тобто до Революції гідності в Україні, але вже тоді в українського населення українсько-польського пограниччя були сильні євроінтеграційні прагнення. Більшість співрозмовників однозначно висловлювалася за входження України до НАТО і Європейського Союзу. Старший респондент (1930 р. н.) зі села Виців Старосамбірського району Львівської області на запитання про перспективи України з Росією і Європейським Союзом категорично відповів: “Боже борони би з Росією була. Бо то як людей мучили, українців, так і дальше би мучили. Ну може би якось. Та мені єдно, я вже, я вже, бійтеся Бога, маю 79 років, вісімдесятка. Вісімдесят років, та й мені ниськи шо мені треба. День пережити”⁵⁰⁰. Інші двоє інформаторів старшого і середнього віку зі села Галівка Старосамбірського району Львівської області в один голос переконували, що “краще з Польшою, ніж з москалями”⁵⁰¹. У селі Сянки Турківського району Львівської області вісімдесятилітня співрозмовниця стверджувала: “думаю, шо ліпше би було з Польщею”, вважаючи, що росіяни

⁴⁹⁹ Інформатор – Микола Миколайович Бибкевич. Село Виців Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 106).

⁵⁰⁰ Інформатор – Іван Гошкович, 1930 р. н. Село Виців Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 117).

⁵⁰¹ Інформатор – пан Іван, 1954 р. н. Село Галівка Старосамбірського району Львівської області (*Там само*. Арк. 147).

“дуже недобрі”⁵⁰². Молодий інформатор (1978 р. н.) з цього села висловив своє ставлення до Росії: “Росія, вона до всіх країн чіпається, то Грузія, то ... Мені то не подобається”⁵⁰³.

Підсумком сприйняття Росії та західних сусідів України були розмірковування майора міліції у відставці (1925 р. н.) з Турківського району Львівської області у 2008 році: “Росія – то є опасний, страшно опасний ворог, більшого ворога на світі немає. Їх відколоти, і так на ура не брати, бо заберуть ту Україну. Нам би відійти туди, з’єднатися зі світом. Ну як другі держави, як Польща, Чехія, най буде Венгрія, з такими державами. Тепер ще я вам так скажу від душі – я не поляк, я вам покажу документи, такої держави мало на світі є як Польща... помагали людям, помагали. Перед війни, то вже було добре жити за Польщі, врожаї, вже поступало міндобриво, брали там з Бельгії чи звідки завозили... То був дуже добрий нарід... А ту який начальник прийшов, потребував, щоб йому дали гостину, такого там не було за Польщі, ніхто там не йшов... Народ культурний, розумний, побожний”⁵⁰⁴.

Істотне значення для взаємних відносин і формування образу тих, хто живе на другому боці кордону, мають міжособистісні торгові контакти, які часом виходять за норми, що окреслені інструкціями і законами якоїсь з держав, або взагалі є нелегальними. Дрібні торгівці, яких називають “мурахами”, щоденно переносять чи перевозять дозволена кількість сигарет, алкоголю, бензину тощо офіційно через пункти пропуску на кордоні. У селах Волинської області, які розташовані над рікою Буг, що водночас є українсько-польським кордоном, нам розповідали про своєрідні способи переправлення товару поза пунктами пропуску. Один з них – перекидання сигарет на польський бік через річку за допомогою рибальської вудки. Спосіб нелегальної торгівлі без офіційного перетинання кордону спільно

⁵⁰² Анна Величко, с. Сянки (Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 12).

⁵⁰³ Іван, с. Сянки (*Там само*. Арк. 15).

⁵⁰⁴ Василь Дребот, с. Климець (*Там само*. Арк. 78).

організували українці і поляки, не віддаючи товар безпосередньо в руки покупцеві з польського боку та не отримуючи з його рук грошей. Усі вони разом – українці і поляки – творять мережу певних неформальних зв'язків за інтересами, яка дуже результативно змінює сформовані у школі та родині суспільстві стереотипи. Така організована дрібна торгівля є промовистим свідченням ментальних змін, які відбуваються в українців і поляків. В основі співпраці має бути довіра, оскільки обдурити можна тільки раз. В іншому разі збудований бізнес перестане функціонувати, а отже, усі сторони матимуть економічні збитки. Дослідники Гастінгс Доннан і Томас М. Вільсон стверджують, що економічні та нелегальні інтереси, які мають жителі пограниччя з жителями іншої сторони кордону, можуть мати значний вплив на їх почуття лояльності щодо власної країни. В результаті такої діяльності виникає власна мережа соціальних контактів, внаслідок чого її учасники стають “своїми” над кордоном в опозиції до “інших” – осіб, які належать до того самого народу, але не мають жодних зв'язків з цією мережею⁵⁰⁵. Ці спостереження влучно передають характер змін, які сьогодні можна спостерігати у стосунках між жителями двох сторін українсько-польського прикордоння.

Проведені польові дослідження свідчать, що політичні та економічні зміни, а насамперед проголошення і побудова незалежної України, зумовили різні суспільні процеси в двох сусідніх країнах. На території пограниччя вони пов'язані з існуванням кордону і зацікавленням тим, як виглядає ситуація і життя на другому його боці. По обидві його сторони дрібна прикордонна торгівля має великий вплив на заробітки населення та стандарти щоденного життя, що досить відчутно впливає на переосмислення минулого, на моделювання пам'яті так, щоб вона краще відповідала сучасним реаліям і надії на позитивні економічні зміни. З українського боку спостережено прагнення якомога швидше зблизитись з країнами Західної Європи й

⁵⁰⁵ Donnan H., Wilson Th. M. *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Oxford, 2001. P. 5.

інтегруватись у Європейський Союз. Цей динамічний процес істотно впливає на українську ідентичність, яка зазнає суттєвих змін. За останні двадцять років змінилося взаємне ставлення поляків до українців, що також має значний вплив на трансформацію образу “чужого”.

РОЗДІЛ 5

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ПОГРАНИЧЧЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

5.1. Вплив культурної спадщини українсько-польського пограниччя на сучасні міжетнічні відносини

Тисячолітня історія польсько-українського сусідства характеризується важливою рисою – обидва народи не мали чіткого етнонаціонального, а також політичного кордону. Як було сказано у попередніх розділах, лише прокладений після Другої світової війни кордон розділив народи в такий спосіб, що поляки і особливо українці перестали бути господарями своєї землі, суб'єктами державного, політичного чи культурного життя цього регіону. Яскравим прикладом такого стану речей було існування товариств польсько-радянської, але не польсько-української дружби⁵⁰⁶.

Сформований наприкінці Другої світової війни геополітичний устрій змусив опозиційні політичні й інтелектуальні еліти України і Польщі, які діяли поза режимом і проти нього, переглянути підходи до національного питання та прикордонних територій. Частина польської еміграційної опозиції почала творити нові концепції для українсько-польських відносин. Гуманістична еліта, зокрема Юліуш Мерошевський (Juliusz Mieroszewski), Єжи Гедройць (Jerzy Giedroyc), випрацювала ідейні засади польської східної політики – відкинути старі територіальні суперечки заради співпраці в майбутньому⁵⁰⁷. Польща кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття передчувала, що їй насамперед потрібно буде сформувати дружнє сусідське оточення. Ідеї середовища Єжи Гедройця про добросусідські відносини з народами Центрально-Східної Європи та перспективи їхнього розвитку стали

⁵⁰⁶ Це вимовно ілюструє підготовлений в Інституті суспільних наук АН УРСР календар радянсько-польських відносин: *Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР: летопись важнейших событий советско-польских отношений 1944–1974 гг.* / отв. ред. В. Чугаев. Киев, 1974. 168 с.

⁵⁰⁷ Мерошевський Ю. “Польська Ostpolitik”. *Простір свободи: Україна на шпальтах паризької “Культури”*. Київ, 2005. С. 179–194; Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройця та на шпальтах паризької “Культури”. *Там само*. С. 29; Osadczuk B. *Między upiorami przeszłości i wyzwaniem przyszłości. Tematy polsko-ukraiński: historia, literatura, edukacja* / pod red. R. Traby. Olsztyn, 2001. С. 32.

дорожньою картою для конкретних політичних проектів: юридично підтвердити кордони, забезпечити присутність польської культури в нових політичних умовах, зберегти польську національну спадщину на землях сусідів⁵⁰⁸.

Становлення власної держави неодмінно пов'язано зі змінами суспільної свідомості, максимальним загостренням почуття національної гідності та активізацією історичної пам'яті. На шляху формування постколоніальної національної ідентичності та свого місця серед європейських народів багато суспільств, які довго не мали власної держави і досвіду міжнародних відносин, стикнулися із величезними труднощами. У деяких країнах вирішення зазначених проблем відбувалося зі зброєю в руках і спричинило регіональні військові конфлікти. Інші зуміли налагодити це мирно, обмежуючись лише локальними непорозуміннями. В молодих державах багато уваги приділяли не стільки спільній історії та долі суспільств протягом століть, скільки пошуку етнічних особливостей розвитку, що здебільшого поглиблювало реальні та уявні відмінності між спільнотами. Однією із найважливіших платформ діалогу сусідніх народів була культура. Як стверджує сучасний чеський дослідник Роман Барон (Roman Baron): “Вміння побачити в культурі іншого народу позитивні цінності і сенси найчастіше означало умову *sine qua non* взаємного порозуміння і поєднання”⁵⁰⁹. Особливе місце у цьому процесі завжди займало пограниччя як природній ареал співжиття різних етносів зі своїми ідентичностями.

Політичні еліти України і Польщі зрозуміли велику відповідальність у переломний час, а тому спільно працювали над тим, щоб міжсуспільний діалог відбувався на засадах толерантності. Важливу роль у процесі побудови конструктивного міжнаціонального порозуміння відіграла рішучість державних владних структур найвищого рівня у реалізації намірів доброї

⁵⁰⁸ Ziolkowski M. Projekt: Ukraina. Wrocław, 2008. С. 8–9.

⁵⁰⁹ Baron R. Ambasadorowie wzajemnego zrozumienia: niedocenieni twórcy pomostów między polską i czeską kulturą (XIX–XXI w.): studia i szkice. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013. S. 7.

волі. Республіка Польща першою визнала незалежність України, чим засвідчила готовність провадити відкритий діалог рівного з рівним, віддаючи належну шану волевиявленню українського народу на референдумі 1991 року⁵¹⁰. Відтак Польща творила прагматичну політику з низкою конкретних завдань, які ґрунтувались на ширші візії. Дороговказами були гасла повернення до Європи, тобто європейська інтеграція і засади добросусідства. У польсько-українських відносинах таку політику назвали “стратегічним партнерством”⁵¹¹.

Україна перебувала у пошуках власної державної ідентичності через формування нової політичної конструкції суспільства, кордонів, армії, банківської системи тощо. Тоді одним із основних завдань стало налагодження релігійних і мовних конфліктів у країні. Зауважимо, що попри всі розбіжності та важку політичну, економічну і світоглядну трансформацію народу, вдалося мирно, без використання зброї розв’язати усі складні питання і проблеми⁵¹². Усе це значно відтермінувало вироблення у політичних елітах і суспільстві загалом консенсусного розуміння та єдиної позиції щодо перспектив і напрямків руху молодій пострадянській державі на європейському континенті.

Особлива місія у справі поєднання народів на українсько-польському пограниччі належала представникам засобів масової інформації. Тоді обидва суспільства страждали на хронічний брак позитивної інформації, зокрема про спільні культурні ініціативи. Натомість загальну увагу привертала чергова порція негативної інформації з місця чергового локального непорозуміння. Така ситуація зумовлена тим, що кон’юнктура формування суспільної думки та активізація історичної пам’яті певного спрямування вимагає гострих і однозначних оцінок сусідських вчинків.

⁵¹⁰ Polska uznała niepodległą Ukrainę. *Gazeta Wyborcza*. 1991. Nr 281 (2 grudnia). S. 1; Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 grudnia 1991 r. w sprawie niepodległości Ukrainy. *Monitor Polski*. 1991. Nr 45. S. 612.

⁵¹¹ Ziółkowski M. Projekt: Ukraina. S. 8.

⁵¹² Czmełyk R. Złożony krajobraz: o ukraińskim Piemoncie, trudnej transformacji politycznej i bezsensie ucieczki od historii. *Maćkowski K., Mika J. Horyzonty Trakla*. Kraków, 2017. S. 123.

Європа кінця ХХ століття знайшла формулу досягнення примирення і механізми її впровадження. Подібні “сусідські справи” досить успішно були вирішені між Францією і Німеччиною. Наступний крок у цьому напрямку був зроблений на Схід – у 1994 році президент Німеччини просив поляків про прощення. Звичайно, це не вирішує усіх проблем відразу, але творить ґрунт для плідного діалогу. Необхідно звернути також увагу на те, що німці і поляки пройшли тривалий шлях опрацювання спільної історії. Ще в 1965 році, під час Другого Ватиканського Собору, польські єпископи написали листа, підготовленого вроцлавським єпископом Болеславом Комінеком (Bolesław Kominek)⁵¹³, до своїх німецьких братів із запрошенням до діалогу про минуле в християнському дусі: “простягаємо до Вас наші руки і вибачаємо й просимо про вибачення”⁵¹⁴. Започаткований тоді діалог поєднання з роками почав давати перші плоди – з історично усталених ролей “злочинець – жертва” постала партнерська розмова двох сторін, які не були обтяжені виною і злочинами, а репрезентували різні історичні умови і перспективи⁵¹⁵.

Історія українсько-польського діалогу в дусі примирення розпочалася у 1987 році, коли примас Польщі Юзеф Глемп (Józef Glemp) і Верховний архієпископ УГКЦ Мирослав Іван Любачівський під час зустрічі в Римі озвучили формулу: “Подаємо братню долоню братам-полякам як символ поєднання, прощення і любові”⁵¹⁶. Після історичних дискусій першої половини 1990-х років символічний жест був зроблений і політичними лідерами обох держав. У травні 1997 року в Києві урочисто було підписано спільну декларацію “Про порозуміння і поєднання”⁵¹⁷. Не маючи юридичної

⁵¹³ Kucharski W. Zrobiliśmy, co mogliśmy. Kulisy powstania listu biskupów polskich do biskupów niemieckich. *Pamięć i Przyszłość*. 2009. Nr. 1 (3). S. 19–31.

⁵¹⁴ Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w chrystusowym urzędzie pasterskim. *Pojednanie narodów przeciw Jalcie: w 50 rocznicę wystosowania orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich* / Dutkiewicz i in. Wrocław, 2015. S. 161.

⁵¹⁵ Lüer J., Żurek R. Lekcja z polsko-niemieckiego pojednania? *Pojednanie/Reconciliation in progress: Kościół katolicki i relacje polsko-niemieckie po 1945 r.*: katalog wystawy. Wrocław; Berlin, 2015. S. 13.

⁵¹⁶ Nienawiść jak czkawka: rozmowa Pawła Smoleńskiego z Kardynałem Liubomirem Huzarem. *Gazeta Wyborcza*. 2002. Nr 41 (18 lutego). S. 11.

⁵¹⁷ Orlof E. Geneza i znaczenie polsko-ukraińskiego pojednania. *Україна і Польща – стратегічне партнерство: історія, сьогодення, майбутнє*: зб. наук. пр. / за заг. ред. Т. Зарецької. Київ, 2002. Ч. 2. С. 15.

сили, документ містив заклик до пізнання правди і взаємного розгрішення. Тому тут знайшлося місце як для спільного героїчного минулого, так і для злочинів на Волині під час Другої світової війни, Надсянні та Лемківщині у 1947 році в рамках акції “Вісла”⁵¹⁸.

Задекларовані найвищою українською і польською владою прагнення до поєднання у 1990-х роках дістали своє продовження в низці регіональних ініціатив. До таких можна зарахувати, наприклад, створення інтелектуально-наукової Капітули нагороди польсько-українського поєднання, яка постала в Арламові під Перемишлем у 2000 році. Ініційована й очолена журналістом “Radio Rzeszów” Мареком Цинкарем (Marek Cynkar) Капітула зграладила понад 30 діячів з Польщі й України, серед яких були представники духовенства, науковці, журналісти та підприємці. Відтоді щороку одному заслуженому представникові українського і польського народу присуджується нагорода. Підставою для її надання має стати активна наукова та суспільна позиція, підкріплена діяльністю для українсько-польського примирення⁵¹⁹. Перше вручення нагород відбулося 26 червня 2001 року в урочистій атмосфері у Львові. Нагороди лауреатам – ректору Львівського національного університету імені Івана Франка професору Іванові Вакарчуку і директорові Інституту Центрально-Східної Європи професору Єжи Ключовському (Jerzy Kłoczowski) – особисто вручив Папа Іван Павло II⁵²⁰. Чергові нагороди отримали дипломат Адам Даніель Ротфельд (Adam Daniel Rotfeld), актор Богдан Ступка, історики Ярослав Ісаєвич, Ігор Ільюшин, Леонід Зашкільняк, Гжегож Мотика (Grzegorz Motyka), публіцисти Юрій Макаров, Марцін Войцеховський (Marcin Wojciechowski) та ін.⁵²¹

Підсумовуючи короткий огляд суспільно-політичних та етнокультурних аспектів українсько-польських відносин на пограниччі

⁵¹⁸ Przewyciężyć gorycz. *Gazeta Wyborcza*. 1997. Nr 118 (22 maja). S. 2.

⁵¹⁹ Wojciechowski M. Jak Polak z Ukraincem. *Gazeta Wyborcza*. 2000. Nr 67 (20 marca). S. 5.

⁵²⁰ Matusz J. Patroni współpracy i pojednania. *Rzeczpospolita*. 2001. Nr 151 (30 czerwca – 1 lipca). S. 8; Orlof E. Geneza i znaczenie polsko-ukraińskiego pojednania. *Україна і Польща – стратегічне партнерство...* Ч. 2. С. 19; Яценко О. Нагороду поєднання вручить Папа Римський. *Поступ*. 2001. № 92 (16–17 червня). С. 2.

⁵²¹ Tegoroczne Nagrody Polsko-Ukraińskiego Pojednania. *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemyśl, 2007. Nr 13. S. 317–322.

можна стверджувати, що позитивно розв'язати давні суперечки і заподіяні кривди можуть народи, які осягнули відповідний рівень безпечності, універсальної гідності, впевненості у собі та адекватності партнерів. Одне з найважливіших завдань у цьому процесі – звести наші знання, історичний досвід, оцінку конфліктних ситуацій до спільного знаменника системи європейських цінностей, які ґрунтуються на шанобливому і толерантному ставленні до культурної різноманітності та повазі до прав меншин.

Протягом століть польський та український народи творили власну культуру, намагаючись захистити її від іноетнічних впливів і водночас створити максимально сприятливі умови для її поширення. Навіть якщо ці культури близькі за своїм походженням, історичним розвитком та умовами функціонування – це ще не гарантує їхнього безконфліктного співіснування. Етнічне пограниччя у сфері політичних стосунків досить часто ставало територією непорозуміння і розбрату. Проте навіть тут в умовах складних міжетнічних відносин творився феномен спільної культури національного пограниччя.

Здобуття незалежності Україною і демократизація суспільного устрою в Польщі створили нові можливості для розвитку українсько-польських відносин. Один із проявів – активізація транскордонної співпраці між інституціями, що привело до зростання культурного потенціалу пограниччя. З іншого боку, найчастіше проблемні ситуації у сучасних українсько-польських взаєминах пов'язані із культурною спадщиною пограниччя. Це територія, на якій знаходяться надзвичайно важливі історичні пам'ятки, що становлять гордість обидвох націй. Часто неможливо однозначно визначити етнічну належність певної особи, а також історичної чи архітектурної пам'ятки. Більшість музейних зібрань та історико-мистецьких пам'яток, які знаходяться у містах етнічного і культурного пограниччя, мають універсальний характер.

Сьогодні зобов'язує українську і польську політичну, культурну та інтелектуальну еліти відчувати спільну відповідальність за пам'ятки світової

спадщини, які знаходяться на українсько-польському пограниччі. Культурне різноманіття цих теренів витворило унікальні об'єкти, які потребують спільних зусиль для їх збереження, дослідження і популяризації.

Прикладом конструктивної співпраці на пограниччі за останні 25 років може стати діяльність українських і польських культурних та освітніх інституцій. Щорічно музейні заклади Львова, Луцька, Любліна, Жешова, Перемишля, Замостя реалізують десятки спільних виставкових проєктів, конференцій, семінарів, разом проводять дослідження культурної спадщини обох народів, здійснюють обмін науковими працівниками і реставраторами.

Століття двох світових воєн, революцій, розпаду імперій і виникнення сучасних суверенних держав, поділу та переділу територій, переміщення кордонів становило постійну загрозу не тільки особам і народам, але і їхньому культурному надбанню. Багато конфліктних ситуацій у міжетнічних відносинах пов'язано зі збереженням, інтерпретацією, використанням, привласненням чи нищенням культурної спадщини, яка знаходиться на стику етносів і становить особливий суспільний інтерес для сусідніх держав. Протягом останнього століття ці проблеми здебільшого не вирішувалися, а лише ускладнювалися, загострювалися та ставали предметом політичних спекуляцій і маніпуляцій.

У ХХ столітті українсько-польські стосунки значної мірою залежали від розвитку подій на етнічному пограниччі, мета яких – встановити або відновити державні кордони із покликанням на історично обґрунтовані аргументи. Кожна зі сторін своє бачення того чи іншого вирішення вибудовувала на історичному досвіді з відповідною інтерпретацією або нехтуванням фактами культурної присутності конкретного етносу на певній території. Доказовою базою дуже часто ставали рухомі й нерухомі пам'ятки культурної спадщини цього простору.

На зламі ХХ і ХХІ століть в українсько-польському діалозі важливу роль відіграє індивідуальна та колективна пам'ять. Вона є не тільки джерелом і предметом антропологічних, культурологічних та історичних

знань, але й інструментом пізнання⁵²². Вибудовуючи певну систему аргументації необхідно зважати на факт, що „минуле не є об’єктивною реальністю, яку історик чи антрополог може легко відкрити і пізнати, бо об’єктивного минулого не існує”⁵²³. Ба більше, датський антрополог Кірстен Гаструп (Kirsten Hastrup) твердить, що історія не є і не може бути дослівним представленням минулого, оскільки ми не можемо втекти від символічної інтерпретації минулого і сьогодення. У мистецтві пам’яті міф та історія є рівними⁵²⁴.

Про державне українсько-польське пограниччя можна говорити лише після проголошення Україною незалежності у 1991 році та визнання її Республікою Польща. Відомий американський політолог і державний діяч Збігнєв Бжезінський (Zbigniew Brzezinski) вважає виникнення незалежної української держави однією з трьох найважливіших геополітичних подій ХХ століття поряд із розпадом великих європейських імперій у 1917–1918 роках і поділом Європи залізною завісою⁵²⁵. На думку Ендрю Вільсона (Andrew Wilson), утворення нової суверенної держави було великою несподіванкою для дипломатичних канцелярій, університетів і бірж західних країн, з якою Захід, зрештою, не зумів до кінця освоїтися. Однак якщо взяти до уваги етнічні, мовні і релігійні відмінності сучасної України, то було дуже багато причин, щоб вважати цю країну малоймовірним кандидатом на власну державність⁵²⁶.

На початку 90-х років ХХ століття Україна проходила дуже складний шлях мирного виходу з Радянського Союзу і формування національних державних структур – війська, банківської системи, митних та прикордонних служб тощо. Українська політична еліта і суспільство загалом не були готові ідеологічно, морально, теоретично, методологічно до партнерських стосунків

⁵²² Kaniowska K. Antropologia i problem pamięci. *Konteksty: polska sztuka ludowa*. 2003. Nr 3–4. S. 58.

⁵²³ Ibid. S. 59.

⁵²⁴ Hastrup K. Przedstawianie przeszłości: uwagi na temat mitu i historii. *Ibid.* 1977. Nr 1–2. S. 25.

⁵²⁵ Brzezinski Z. Ukraine’s Critical Role in Post-Soviet Space. *Harvard Ukrainian Studies*. 1996. Nr 20. P. 3–8.

⁵²⁶ Wilson A. *Українці*. Warszawa: Świat Książki, 2004. S. XII.

зі своїми західними сусідами і переосмислення своєї ролі на колись єдиному державному пострадянському просторі відповідно до новоутворених реалій.

Початок 1990-х років у двох країнах відзначався відродженням національної свідомості та виробленням нової системи культурних цінностей, зокрема нового ставлення до національних меншин та їхнього культурного надбання. До цього часу нечисленні польські та українські етнічні меншини існували реально, але їх присутність була символічною, а етнічність домашньою. Панівна сила нав'язувала свій культурний зразок решті, що особливо добре видно на пограниччі⁵²⁷. Специфіка нової ситуації в тому, що українці вперше за останні кілька століть стали господарями на своїй території.

Манфред Ломанн, який від 1994 до 2003 року очолював представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, зазначив, що на відміну від Польщі, Чехії, Угорщини чи країн Прибалтики, які займаються політичною й економічною трансформацією, Україні доводилося «виконувати ще одне завдання – розбудовувати власну державність та формувати національну ідентичність. Адже Україна у її сьогоденних межах, за винятком короткого періоду після Першої світової війни, ніколи не мала власної держави. І досі в країні триває дискусія навколо того, що є українська державність, українська культура, українська ідентичність»⁵²⁸.

Процес відновлення чи виникнення нової держави неодмінно пов'язаний із трансформацією суспільної свідомості, максимальним загостренням почуття національної гідності та активізацією історичної пам'яті. Здобуття незалежності, втрата чи набуття територій стають серйозними викликами щодо формування нового культурного простору. Найчастіше проблемні ситуації у сучасних міждержавних і міжетнічних стосунках виникають на пограниччі (у широкому розумінні цього слова – культурному пограниччі). Зазвичай це територія, на якій знаходяться важливі

⁵²⁷ Демський Д. Пограниччя, як печворк: рефлексії з Білорусі. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 1. С. 81.

⁵²⁸ Ломанн М. Україна: новий європейський сусід: нотатки про історію та сучасність. Київ: Геопринт, 2003. С. 18.

історичні пам'ятки, що становлять гордість щонайменше двох націй і є важливими складовими їхньої культурної спадщини. Звідси особлива любов до цих об'єктів, цих місць і цієї землі. На жаль, дуже часто діалог більшості і меншості будується на протиставленні і намаганні домінуючої сторони привласнити історію, культуру, події, осіб тощо. Важливе значення тут має консолідація національних меншин заради спільного добробуту⁵²⁹. Адже гордість за свою культуру часом буває виключною, зверхньою і претензійною, а недостатні знання власної і чужої історії межують із нестачею аргументів і агресивністю. Такий спосіб поведінки часто розцінюється співрозмовником як зазіхання на частку його культурної ідентичності, зумовлює негативну реакцію і природний супротив, призводить до ненависті, розбрату і міжетнічних конфліктів.

Великою загрозою на пограниччі двох культур є ігнорування, применшення ролі чи зневага елементів чужої культури або ж їх тотальне привласнення без критичного осмислення. Часто так намагаються декларувати свій “патріотизм” і “безмежну любов” до усього власного, яка здебільшого формується на націоналістичних чи шовіністичних засадах. У таких випадках історією і культурою маніпулюють, намагаються поставити їх на службу актуальній політиці партії, держави тощо.

Здобуття незалежності Україною відкрило нові можливості та перспективи в польсько-українських відносинах. Одна із найбільших позитивних рис – можливість говорити правду, оприлюднити приховану інформацію, позбутися “білих плям” в нашій історії тощо. Проте не кожен вміє пізнати правду і донести її до іншого, особливо під час активного процесу розвитку власної ідентичності на виключно національних засадах.

Багато непорозумінь і конфліктних ситуацій породжує місце і спосіб встановлення межі розділення народів, границі власної держави і відповідно прав власності. У кожному суспільстві знайдуться радикально налаштовані середовища, покривджені групи або особи, які можуть мати претензії до

⁵²⁹ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Київ: Знання України, 2007. С. 401–402.

перебігу встановлення сучасного українсько-польського кордону, оскільки на другому боці залишилися їхні рідні, частина їхньої історії та пам'яті. Необхідно усвідомлювати, що як немає об'єктивного минулого, так і нема справедливих політичних границь, що задовольняли б усіх, оскільки проходять через території, на яких взаємно проникають різні етноси⁵³⁰. Так не може претендувати жоден із народів виключно на хвалебну історію чи тотальне засудження дій іншого.

Проте дуже часто політика побудови національної ідентичності формується і визначається через ворожість до свого сусіда, тоді йдеться про найгірший тип етнонаціоналізму⁵³¹. Досить часто в основі цього явища – надмірне, ідеалізоване, заідеологізоване, позбавлене засад самокритичності “культивування” етнокультурних відмінностей та осягнень власного народу коштом приниження сусідньої культури як духовної, так і матеріальної.

Можливість говорити правду на початку 1990-х років впровадила частину польського й українського суспільства у “полон злої пам'яті”. Любов до своєї землі виражалася у взаємних оскарженнях, агресивних нападах і “глухої, часто приховуваної, але завжди готової з'явитися і рушити в атаку жаги відповіді та помсти”⁵³². Окрім того, на думку Єжи Гедройця, полякам був властивий комплекс вищості стосовно людей зі Сходу⁵³³. Українські національні ідеї на пограниччі посилювалися реакцією на функціонування стереотипів з минулого щодо власної меншовартості стосовно поляків, як до росіян у Центрально-Східній Україні, подібно як німців щодо Франції, поляків щодо Німеччини та Австрії, чехів щодо Австрії⁵³⁴.

Запальний, іноді навіть жорстокий і насильницький характер національних амбіцій яскраво виявився у Перемишлі в 90-х роках ХХ століття щодо української меншини і у Львові – до польської. У Перемишлі на початку

⁵³⁰ Chrzanowski T. *Kresy, czyli obszary tęsknot*. S. 8.

⁵³¹ Капуściński R. *Zła pamięć. Smoleński P. Pochówek dla rezuna*. Wołowiec: Czarne, 2001. S. 6.

⁵³² Ibid. S. 5.

⁵³³ “Постійні копісування у нашому минулому вважаю процесом шкідливим”: інтерв'ю Єжи Гедройця польській газеті “Жеч Посполіта” (31 грудня 1999 р.). *Політика і культура*. 2000. № 2 (37). С. 5–7.

⁵³⁴ Бідар П. Суспільні науки про нації та націоналізм. *Народна творчість та етнологія*. 2006. № 6. С. 68.

1991 року було відновлено греко-католицьку єпархію і віруючі українці хотіли повернути собі давній кафедральний собор. Група римо-католиків, створивши нову громадську організацію, виступила проти цього, оскільки костел був збудований чином отців кармелітів задовго перед його ліквідацією цісарем Йосифом II і передачею костелу греко-католикам. Українці натомість покликалися на історичні факти, що костел був поставлений на фундаменті ще старішої православної церкви, а пізніше його повернення греко-католикам було узгоджене з римо-католицькою церквою і було остаточним.

Аргументи обох сторін підкріплювалися історичними фактами. Водночас поляки, підтримувані місцевим нижчим римо-католицьким духовництвом, організували акцію протесту в засобах масової інформації, а потім і на вулицях. Польські організації заявляли не тільки про право на костел, а що українці загрожують польській культурній спадщині в Перемишлі. Ігноруючи волю Папи Івана Павла II щодо передачі костелу греко-католикам, поляки так і не звільнили його. Папа Римський у 1991 році під час свого візиту до Перемишля змушений був змінити своє рішення і передав назавжди греко-католикам для потреб кафедрального собору колишній костел єзуїтів, який знаходиться кількасот метрів нижче на тому самому пагорбі⁵³⁵.

На цьому проблеми з костелом кармелітів не закінчилися, він залишився символом конфлікту, непорозуміння і розбрату міської громади. У 1994 році польські „патріоти” ініціювали знищення вежі і куполу, добудованих греко-католиками у XIX столітті. Воєводський консерватор пам’яток дав на це згоду, аргументуючи необхідністю повернути первинний вигляд (хоч ніхто докладно не знає, як костел виглядав)⁵³⁶. Після початку демонтажних робіт він змінив рішення, за що був звинувачений у проукраїнських симпатіях і звільнений з роботи. Врешті, колишній комуніст, якого повернули на цю посаду, остаточно знищив купол і вежу у 1996 році, вказуючи на недоліки конструкції. Він це зробив всупереч рекомендаціям

⁵³⁵ Хахула Л. “Різуни” чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. С. 161–168.

⁵³⁶ Malikowski M. Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich. Rzeszów, 2010. S. 21–39.

свого керівництва з Варшави. Тоді Україна святкувала 400-ліття Брестської унії, однак в Перемишлі не відбулось жодних значних святкувань, усі були перенесені до сусіднього меншого міста Ярослав⁵³⁷.

Бажаючи виправити ситуацію і не загострювати українсько-польські стосунки, центральна влада у Варшаві у 1995 році вирішила перенести фестиваль української культури зі Сопота до Перемишля. Але не взяли до уваги труднощів у польсько-українських відносинах серед місцевого населення. Фестиваль відбувся у дуже напруженій атмосфері, незважаючи на прикру кампанію проти цього заходу, яка виражалася у зриванні польськими активістами фестивальних плакатів та спробі підпалити український будинок культури. Міська рада Перемишля всупереч Варшаві старалася запобігти організації наступного фестивалю в Перемишлі у 1997 році⁵³⁸.

Українська меншина Перемишля у цьому конфлікті найбільшу моральну підтримку знайшла у Львові та інших містах колишньої Східної Галичини, де мешкають греко-католики. Найактивніше виступали переселенці з Польщі, об'єднані в культурні товариства “Надсяння”, “Лемківщина” тощо. На захист демонтажу вежі та куполу на костелі кармелітів ставали громадські, партійні та релігійні діячі переважно Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей. Загальноукраїнського резонансу ця справа не набула – для вірних інших церков вона була щонайменше незрозумілою, для мешканців Центру, Сходу і Півдня України це була чужа історія.

Значною мірою подібна проблема була з цвинтарем Орлят у Львові. Властиво, це була суперечка про вигляд відбудованого пантеону. З одного боку, відбудова монументу Львівських Орлят – данина загиблим, вшанування пам'яті полеглих поляків у боротьбі з українцями за Львів і незалежну

⁵³⁷ Hann C. Być Ukraińcem w Polsce: głosy z podzielonego miasta. *Wokół problemów tożsamości* / pod red. A. Jawłowskiej. Warszawa: LTW, 2001. S. 190–193.

⁵³⁸ Хахула Л. “Різуни” чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. С. 175–177.

державу, з іншого – це реконструкція історичної пам'яті українців про їхню поразку, нереалізовані державницькі прагнення⁵³⁹.

Нищення цвинтаря Орлят розпочалося 25 серпня 1971 року, що було прикладом ідеологічної та фізичної розправи влади Радянського Союзу з польською військовою історією та культурною спадщиною на своїй території. Проголошення незалежності України дозволило польській спільноті ставити питання щодо відбудови меморіального комплексу. Польська сторона хотіла відновити його повністю так, як він був створений Рудольфом Індрухом. Таке рішення спричинило неоднозначну реакцію в українському середовищі.

Предметом суперечок були як архітектурні деталі, так і зміст написів на головній таблиці та у різних місцях цвинтаря. Влада Польщі цей конфлікт намагалася залагоджувати на двох рівнях – центральній владі у Києві та місцевій у Львові. Проблем також додавала специфічна суспільно-політична ситуація в Україні – позиція громади Львова щодо несприйняття президента Леоніда Кучми і київських очільників. Львівська міська рада наголошувала, що справа цвинтаря належить до її компетенції і тому Київ не може нав'язувати свою позицію. Підписана угода на рівні керівників Ради національної безпеки та оборони України і Бюро національної безпеки Польщі відкидалася рішенням Львівської міської ради, згідно з яким у написі “Nieznany *żołnierz* *bohatersko* *poległ* *w* *walce* *o* *Polskę*” не повинно було бути слова “*bohatersko*” і заборонялося відновлення багатьох архітектонічних деталей. Львівська міська рада з патріотичних міркувань таким чином намагалася відстояти гідність українського народу.

Урочисте відкриття за участю двох президентів, яке було заплановане на 21 травня 2002 року, з ініціативи Александра Квасневського було скасовано. До справи цвинтаря Орлят повернулися після Помаранчевої революції, коли в Україні змінилася політична ситуація і зник конфлікт між Львовом і Києвом. Польська сторона запропонувала текст: „*Tu* *leży* *żołnierz* *polski* *poległy* *za* *Ojczyznę*”, тобто ідентичний написові на Гробі Невідомого Солдата у

⁵³⁹ Перебіг дискусії щодо відновлення і відкриття Цвинтаря див: Хахула Л. “Різуні” чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. С. 180–208.

Варшаві. 24 червня 2005 року відбулося урочисте відкриття і посвячення цвинтаря Орлят і монумента Українській галицькій армії на Личаківському цвинтарі за участю двох президентів⁵⁴⁰.

Справа цвинтаря протягом багатьох років була полем для маніфестації своїх амбіцій різних політичних сил України і Польщі. Доцільно тут процитувати французького вченого Філіппа Мєро: “У суспільстві, яке вважає, що минуле має вплив на сучасність та спрямовує його, символічне опанування цим минулим розглядається як мета влади, елемент визначення та укорінення нової людини”⁵⁴¹. Конфлікт у Львові активізував історичну пам’ять усього польського суспільства і польської діаспори.

Натомість з українського боку поза Львовом його знову ніхто не розумів або ігнорували. Це був конфлікт провінційного міста на пограниччі з колишньою своєю метрополією, конфлікт різних історичних пам’ятей та інтерпретацій сьогодення. Львівська міська рада бачила у діях польської сторони намагання нав’язати своє бачення історії і тому чинила відповідний опір. У деяких націоналістичних колах Галичини, зокрема Львова, піднялася хвиля протестів, бо багатолітня позиція Варшави (йдеться про перші варіанти напису на пантеоні) сприймалася як нестерпний вияв польського шовінізму і територіальних претензій до колись польської Галичини⁵⁴².

На прикладі конфлікту довкола Личаківського цвинтаря у Львові можна побачити, як можна пам’ять про загиблих у боротьбі, шанування меморіальних місць перетворити на частину політичної культури сьогодення. У сучасній історії вшанування полеглих як жертв здебільшого використовують для будування єдності тих, хто пережив ці події та їхніх нащадків. Політичний культ померлих служить для зміцнення національної ідентичності. Французький історик релігії Ернест Рєнан (Ernest Renan) твердив, що спільне терпіння більше поєднує, ніж спільна радість. За

⁵⁴⁰ Ziolkowski M. Projekt: Ukraina. S. 40–50.

⁵⁴¹ Мєро Ф. Музеї та суспільство. *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 6. С. 40.

⁵⁴² Ломанн М. Україна: новий європейський сусід: нотатки про історію та сучасність. С. 132.

Ренаном, народ становить велику солідарну спільноту, яку підживлює почуття понесеної жертви і готовність понести її ще раз⁵⁴³.

Зацікавленість конфліктами на пограниччі з одного боку всією Польщею, а з другого боку – лише населенням Західної України (чи точніше, колишньої Східної Галичини і Волині) свідчить про живучість історичних стереотипів і взаємних претензій. Оскільки на польському східному і українському західному рубежі існував нерозв'язаний міжнаціональний конфлікт, то в ментальності пересічних поляків зміцнився стереотип про український антипольський сепаратизм⁵⁴⁴. Позиція місцевої влади на Західній Україні чи окремих політичних сил поляки сприймали як позицію усєї України – це інший стереотип, згідно з яким поняття “Україна” обмежувалося до земель на захід від Збруча⁵⁴⁵.

Польський історик Роберт Траба (Robert Traba) стверджує, що в українсько-польських контактах, більше ніж щодо інших сусідів, стереотипи відіграють домінуючу роль. Також він поділяє тезу Антоніни Кłosковської (Antonina Kłoskowska), що в сучасному польському суспільстві існує сильніше несприйняття українців, ніж німців, і пояснюється воно історичними обставинами⁵⁴⁶. Проте дослідник не вважає, що насиченість антагоністичними уявленнями в Перемишлі чи Львові мусить творити тільки негативні підвалини, на яких будуть будуватися нові конфлікти і безконечні суперечки.

Покоління свідків драматичних подій і жертв у нових політичних умовах нерідко стає трансмісійним механізмом позитивних перемін. Парадокс у тому, що ці середовища дуже добре знають одні одних, їх емоційне закорінення у минулому може стати початком нових ініціатив, скерованих на сьогодення та майбутнє. Польсько-німецький досвід показує, що саме

⁵⁴³ Mick C. Kto bronił Lwowa w listopadzie 1918? Pamięć o zmarłych, znaczenie wojny i tożsamość narodowa wieloetnicznego miasta. *Tematy polsko-ukraińskie: historia, literatura, edukacja* / pod red. R. Traby. Olsztyn: Wspólnota kulturowa Borussia, 2001. S. 56.

⁵⁴⁴ Osadczuk B. Między upiorami przeszłości i wyzwaniem przyszłości. *Ibid.* S. 31.

⁵⁴⁵ *Ibid.* S. 31; Ziółkowski M. Projekt: Ukraina. S. 57.

⁵⁴⁶ Traba R. 3:2 dla Ukrainy, czyli rozważania o stereotypach i symbolach narodowych naszych wschodnich sąsiadów. *Tematy polsko-ukraińskie...* S. 11.

“покоління свідків” мало автентичну мотивацію, щоби страхіття історії змінити на місця позитивного вшанування пам’яті минулого і акти поєднання⁵⁴⁷.

Польський дослідник українсько-польських конфліктів в часи Другої світової війни Гжегож Мотика вважає, що для досягнення цілковитої згоди і повного заспокоєння емоцій минулого в українсько-польських відносинах необхідно виконати кілька умов. Насамперед потрібно поставити хрести на всіх гробах поляків і українців. Це потрібно робити так, щоб не вразити почуття іншого народу і не давати підстав для ревізіонізму. Значна роль тут належить державній владі. Не менш важливе завдання – на істориках. Вони повинні не тільки проводити наукові дослідження над різними аспектами конфлікту, але також відкрито і в повному обсязі подавати знання про основні факти⁵⁴⁸.

Необхідно зазначити, що у ХХ столітті, як зрештою протягом віків, в українсько-польських стосунках на перший план виходив релігійний, національний чи суспільний конфлікт, внаслідок чого цілком відкидалися спільність походження українського і польського народів, їх культури⁵⁴⁹. Тадеуш Хшановські (Tadeusz Chszanowski) вважає, що поляки “винні східним сусідам розуміння і допомоги, а не якусь шабельковату ревіндикаційну поставу”⁵⁵⁰. Настав час замінити питання “Хто винен?” на питання “Що робити?” для збереження наших культур, національних ідентичностей і безпечного розвитку суспільств.

Сучасне українсько-польське пограниччя – територія, на якій знаходиться чи не найбільша кількість пам’яток, що становлять культурне надбання обох націй. Культура нерозривно пов’язана з ідентичністю, вона є її зовнішньою ознакою. Незважаючи на суперечливу природу пам’яток (Личаківський цвинтар у Львові, греко-католицька катедра у Перемишлі,

⁵⁴⁷ Ibid. S. 10.

⁵⁴⁸ Motyka G. Między porozumieniem a zbrodnią. II wojna światowa oraz jej skutki w stosunkach polsko-ukraińskich. *Ibid.* S. 100–101.

⁵⁴⁹ Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуках першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. Львів: Кальварія, 2000. С. 92.

⁵⁵⁰ Chrzanowski T. Kresy, czyli obszary tęsknot. S. 7.

колекція Оссолінських у Львівській національній науковій бібліотеці імені Василя Стефаника), вони творять основу історичної пам'яті українців і поляків. Виявляючи особливий інтерес і любов до цих об'єктів, місць і землі, необхідно пам'ятати про небезпеку нерозуміння історичної реальності, в якій були створені культурні надбання нації.

Сьогодні українцям і полякам необхідно уникати надмірної стерилізації (вихолощення, спрощення) нашого спільного минулого. Культурні ресурси України і Польщі створювалися тисячоліттями за активної участі двох народів. На пограниччі дуже часто культурна спадщина одного народу зараз перебуває у власності іншого. Співвіднесення себе з цією землею, її культурою та її минулим формує сьогодні етнічну ідентичність локальних спільнот і кожної особи зокрема. У цьому процесі важливо уникати використання культурних надбань минулого в ідеологічних потребах сучасності чи як збудника непорозуміння, конфлікту і ворожості.

Зазначимо, що українське і польське суспільство зараз лише долають шлях до усвідомлення нової якості історичних пам'яток і культурних надбань пограниччя як спільної культурної спадщини. Вигідно вирізняється у цьому процесі планомірна робота Міністерства культури і національної спадщини Польщі, яке зніціювало низку українсько-польських проектів і мобілізувало на їх реалізацію фахівців обидвох країн. Яскравим прикладом є спільні реставраційні роботи на Личаківському цвинтарі, у Вірменському соборі та в колишньому костелі єзуїтів у Львові тощо.

Завдання сучасності – перетворити столітні претензії, стереотипи, зневагу і неприязнь на взаємоповагу, толерантність та спрямувати спільні зусилля на створення гідного і безпечного майбутнього. Культура, історична та суспільна пам'ять не повинні бути зоною конфлікту⁵⁵¹. Необхідно, щоб вони сприяли взаєморозумінню й діалогу, зміцнювали громадянське суспільство.

⁵⁵¹ Hahn H. Centrum i peryferie: zmienność i podobieństwo mechanizmów generujących stereotypy. *Akulturacyja/asymilacja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku*. Warszawa, 2009. T. 1: Stereotypy i pamięć / red. nauk. R. Traba. S. 44–48.

Потрібно також зважати на можливі вияви дуальної ідентичності у представників національних меншин або серед населення пограниччя, яке має змішане походження. Здебільшого представники національних меншин підкреслюють свою ідентичність, яка безпосередньо пов'язана із походженням або релігією, а не країною проживання. Проте один 65-літній чоловік українського походження в Перемишлі на питання “Чим для тебе є Польща, а чим Україна?” відповів: “То для мене дві батьківщини. Одна то та, в якій діди і прадіди виростили – то є Польща, а друга, для продовження мови, культури – то Україна... Я не роздертий – ототожнюю себе з усім українським, а з другого боку тут живу, тут працюю, тут є моя батьківщина”⁵⁵². Другий приклад стосується особи зі змішаної родини: “Я полька, але мій тато був українцем і я завжди шаную українську культуру і релігію. Я на великі свята йду також до церкви, вмію розмовляти польською і українською мовами. Моя душа і польська, і українська”⁵⁵³.

Більшість історико-мистецьких пам'яток та музейних зібрань, які знаходяться на культурному пограниччі мають універсальний характер. Це означає, що вплив іноетнічних чинників чи середовища на локальну культуру був досить відчутним, і навпаки – місцеві традиції творили своєрідний ґрунт для адаптації загальних європейських чи світових явищ. У такому разі досить часто сучасним науковцям важко, а інколи неможливо, визначити належність особи, пам'ятки чи інституції до тієї чи іншої культури.

Культура українсько-польського пограниччя, яскравим виразником якого є Львів, має надзвичайно важливе значення щонайменше для двох сучасних держав – України і Польщі. Багато пам'яток, які були створені чи зібрані під час перебування Львова у складі Австро-Угорщини і Речі Посполитої, зараз знаходяться під опікою української держави. Відчуття відповідальності двох суспільств за збереження культурної спадщини пограниччя виявляється у великій кількості українсько-польських

⁵⁵² Hann C. Być Ukraińcem w Polsce: glosy z podzielonego miasta. *Wokół problemów tożsamości*. S. 196.

⁵⁵³ Kulak K. Tożsamość etniczna w małżeństwach mieszanych na pograniczu polsko-ukraińskim. *Archiwum naukowe Instytutu etnologii i antropologii kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego*. Nr 504. S. 88.

культурологічних проєктів. Яскравим прикладом може бути ініціатива Міністерства культури і національної спадщини Польщі щодо опрацювання фондів колекцій львівських музеїв і видання наукових каталогів спільно українськими і польськими фахівцями⁵⁵⁴.

5.2. Музейні колекції в контексті українсько-польського діалогу

Поняття спільної культурної спадщини до наукового лексикону увійшло відносно недавно – наприкінці ХХ століття. У випадку українсько-польських відносин воно щоразу частіше вживається на окреслення спільних духовних і матеріальних надбань в минулому і як єдиний перспективний критерій оцінки багатьох явищ в майбутньому. Здебільшого завжди йдеться про людей, інституції, події, пам'ятки, які творили, відбувалися чи існують на території наших країн за участю іноетнічних чинників або середовища. У тому випадку дуже важко визначити їх конкретну належність до однієї чи іншої культури. Багатолітні суперечки призводять лише до непорозумінь і змагань, які не приносять користі жодній із сторін.

Ідея дослідження і популяризації спільної культурної спадщини (здебільшого на пограниччях франко-німецькому, німецько-польському і польсько-українському) активно почала розпрацьовуватися і втілюватися в рамках проєкту побудови нової Європи в кінці ХХ – на початку ХХІ століття. Цьому процесу сприяло виникнення у Центрально-Східній Європі нових незалежних держав, які мають оригінальну тисячолітню культуру і тисячолітні європейські традиції організації громадського і родинного побуту, суспільного і духовного життя, проте різний досвід державного будівництва.

⁵⁵⁴ Kasprzak A., Skoropadowa H. Europejskie szkło od XVI do początku XIX wieku w zbiorach Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2008. 264 s.; Szablowska A., Seńkiw M. Plakat polski: ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2009. 619 s.; Chomyn I. Katalog plaket, medalionów i medali polskich i z Polską związanych w Lwowskiej Narodowej Galerii Sztuki. Warszawa: Stowarzyszenie “Wspólnota Polska”, 2015. T. 1. 608 s.; T. 2. 560 s.

Особливе місце у міжнародній інституційній співпраці належить музеям, які покликані вивчати і популяризувати культурні надбання як власного народу, так і національних меншин, що проживають на території держави. Тільки у такий спосіб – показуючи, що “інший” не означає “гірший”, і шукаючи позитиви у історичному досвіді – можна сподіватися на взаєморозуміння та взаємоповагу⁵⁵⁵. Музеї, як носії історичної та суспільної пам’яті, одне із своїх основних завдань вбачають не тільки у збереженні спадщини/пам’яті, але й передачі з покоління в покоління. Таким чином відбувається формування ідентичності культурних, релігійних і національних спільнот⁵⁵⁶.

На прикладі України і українського народу можемо побачити як протягом століть зберігалася і розвивалася культура за умов відсутності власної держави. Саме культура, а особливо культурна спадщина як базовий елемент існування народу в часи бездержавності, формувала національну ідентичність, яка стала фундаментом боротьби за незалежність. Тут доречно згадати слова святого Папи Римського Івана Павла II: “Те, що я кажу тут з приводу права нації будувати своє майбутнє на своїй культурі, не є відлунням якогось “націоналізму”, а відображає постійний елемент людського досвіду і гуманістичних перспектив розвитку людини. Існує засадничий суверенітет суспільства, яка виявляється в культурі нації. Йдеться про суверенітет, завдяки якому водночас найсувереннішою є людина”⁵⁵⁷.

Паралельно із співвіднесенням себе із європейською і світовою спільнотою проходили процеси співвіднесення і порівняння власного культурного надбання із надбанням найближчих сусідів. Таким чином, політична ситуація та суспільна необхідність породили активізацію контактів і співробітництва між українськими і польськими музеями.

⁵⁵⁵ Ziębińska-Witek A. Muzea historyczne w XXI wieku: transformacja czy trwanie? *Kultura Współczesna*. 2015. Nr 4. S. 112.

⁵⁵⁶ Heesen Anke te. *Teorie muzeum / przekład A. Tererek; red. nauk. A. Ziębińska-Witek; Niemiecki Instytut Historyczny. Warszawa: Neriton, 2016. 196 s.*

⁵⁵⁷ Іван Павло II. Пам’ять та ідентичність: бесіди на зламі тисячоліть / пер. з італ. М. Прокопович. Львів: Літопис, 2005. С. 93.

Безперечно, розвиток і українського, і польського музейництва відбувався в багатовіковій європейській традиції, яка розпочала свій відлік від галерей та наукових осередків в стародавніх Греції та Римі⁵⁵⁸. Перші європейські публічні музеї з'явилися наприкінці XVII століття завдяки щедрим пожертвам заможних бюргерів, як, наприклад, 1661 року в Базельському університетові та 1683 року – в Оксфордському. Проте доступ до них був обмежений лише певним колом відвідувачів, до яких належали представники аристократії, учені, заможні та освічені міщани. Великий вплив на розвиток музейної справи у XVIII ст. мали просвітництво і зростаюча громадянська свідомість. Загальнодоступні і публічні музеї у широкому значенні з'явилися в середині XIX століття⁵⁵⁹.

Великого значення у XIX столітті набули етнографічні, культурно-історичні та художньо-промислові музеї. Значний вплив на розвиток музейної справи у Європі мали, окрім вище зазначених причин, ще й розвиток великих міст і демократичних ідей, а також зацікавлення власною історією та культурою, популярність всесвітніх виставок.

Активізація національної свідомості та формування більшості європейських націй у XIX ст., спричинили і навіть вимагали створення державних музеїв, а у бездержавних народів – приватних чи громадських національних музеїв. Яскравим прикладом може бути заснування Музею Любомирських при Національному Закладі ім. Оссолінських у Львові, про що було записано в умові від 1823 року між засновником Закладу Юзефом Максиміліаном Оссолінським і Генриком Любомирським⁵⁶⁰. Хоча сам музей для громадськості був відкритий лише у 1870 році⁵⁶¹. Ідея створення музею полягала в збагаченні бібліотечних збірок пам'ятками історичного і мистецького характеру.

⁵⁵⁸ Ziębińska-Witek A. *Muzeum. Modi memorandi: leksykon kultury pamięci* / red.: M. Saryusz-Wolska, R. Traba; współpr. J. Kalicka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014. S. 246.

⁵⁵⁹ Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник. Львів: Літопис, 2005. С. 74–75.

⁵⁶⁰ Juzwenko A. *Józefa Maksymiliana hrabiego Ossolińskiego i Henryka księcia Lubomirskiego Ustanowienie Narodowe. Początki Muzeum Lubomirskich: dary Józefa Maksymiliana Ossolińskiego i Henryka Lubomirskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2008. S. 8.

⁵⁶¹ Machnik L., Koniarek Ł. *Muzeum XX. Lubomirskich: historia i zbiory*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2005. S. 3.

Саме великі політичні і суспільні зміни полягали в усвідомленні національною елітою значення культурного минулого власного народу. Синтез оригінального традиційного побуту і досягнень високого мистецтва творив почуття національної спільноти через відтворення, збереження і популяризацію серед суспільства його багатства і культурної самобутності. Показати спільні культурні корені і здобутки особливо важливим було для народів, які упродовж певного часу розвивалися в умовах бездержавності, а їх територія була поділена між різними країнами.

Друга половина XIX ст. була надзвичайно креативною щодо кількості та різноманітності музейних установ на території сучасної України. Музейні колекції історичного, етнографічного, мистецького і промислового характеру започатковувалися у Києві, Дніпропетровську, Львові тощо. У Львові, який у цей час був одним із головних осередків українського і польського політичного, громадського, релігійного і культурного життя, засновано кілька музейних інституцій – Міський промисловий музей (1874), Історичний музей (1893), Музей старожитностей Наукового товариства ім. Шевченка (1895) тощо. Саме на основі Міського промислового музею і Музею НТШ у 1951 році було сформовано Музей етнографії та художнього промислу (нині Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України).

Головним мотивом створення у Львові Міського промислового музею, як, зрештою, усіх подібних йому інституцій в Європі, була ідея відродження і розвитку художніх промислів як джерела давнього мистецтва. Низка всесвітніх промислових виставок та наступна організація музеїв, а при них і промислових шкіл, практично у всіх великих містах Європи були найкращим прикладом для наслідування.

Професор Львівської Політехніки, архітектор Юліан Захарієвич ще у 1872 році надіслав опрацьовану пропозицію до Міської управи щодо заснування у Львові Промислового музею на державному утриманні, щоб оживити і розвивати ужиткове мистецтво, мистецьке і технічне

ушляхетнення творчості рукодільних майстрів. У 1873 році був створений комітет з керівників рукодільних корпорацій і приватних осіб для пошуку коштів на потреби майбутньої інституції. Жертвність львівського міщанина Францішка Балутівського, який вклав 6000 золотих, заохотила до пожертв інших – Управу м. Львова (3000 золотих), Крайову управу (1000 золотих), Торгову палату, Галицький гіпотечний банк, Дирекцію залізниці та приватних осіб – Леона Сап'єгу, графа Володимира Дідушицького, графа Кароля Лянцкороньського тощо. На зібрані кошти було закуплено у Відні, де тоді відбувалася всесвітня виставка, перші об'єкти, якої започаткували музейну збірку. Придбані пам'ятки і решта коштів було передано до Міської управи, яка для музею виділила будинок міського стрілецького товариства. У липні 1874 року Міський промисловий музей розпочав своє публічне життя⁵⁶².

До Другої Світової війни ще одним значним осередком українського музейного життя у Львові, де діяло 26 музеїв, був Музей наукового товариства ім. Шевченка. Наукове товариство імені Шевченка, яке за часів бездержавності фактично виконувало роль української національної академії наук, разом із розгортанням галузевих фундаментальних досліджень ще в 1892 році у своєму статуті зазначає про необхідність збирати наукові матеріали, пам'ятки старовини та зберігати їх у музеї⁵⁶³. У 1893 році розпочинається стихійне збирання поодиноких експонатів. У 1895 році за ініціативою Етнографічної комісії (голова І. Франко, секретар В. Гнатюк) Виділ НТШ приймає рішення "... створити національний музей, де були б зібрані пам'ятки нашої минувшини та була б представлена точно наука розвою та зросту нашого народу"⁵⁶⁴.

Перші двадцять років музейна діяльність проводилася виключно на громадських засадах. Брак коштів на утримання персоналу і закупівлю

⁵⁶² Павлюк С., Чмелик Р. Скарби Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. С. 8.

⁵⁶³ Руда О. Мультикультурний простір Галичини. *Галичина і Волинь у складі міжвоєнної Польщі* / упоряд. М. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. С. 367–369.

⁵⁶⁴ Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України: путівник / відп. за вип.: С. Павлюк, Р. Чмелик. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. С. 5.

пам'яток компенсувалося небаченим ентузіазмом і жертівністю української інтелігенції в Австро-Угорщині та в Росії. Величезне значення у поясненні необхідності збирати старовину по всій території України і надсилати її у Музей до Львова відіграли відозви до громадськості, з якими регулярно зверталися чільні представники української еліти М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк та інші. У відозвах містилася інформація про Музей і характер його колекцій, а також заклики долучатися до цієї національно вагомої справи.

Після приєднання західноукраїнських земель до Української Радянської Соціалістичної Республіки у вересні 1939 року радянська влада розпочала широкомасштабний процес реорганізації музеїв, бібліотек, архівів і націоналізації приватних колекцій. Здебільшого проводилися злиття музеїв і передача окремих груп експонатів чи колекцій до інших установ. Ця трансформація музейної системи тривала до початку 50-х років ХХ століття. Внаслідок реорганізації на цей час залишилося лише кілька із близько трьох десятків музеїв, які були у Львові перед Другою світовою війною. Водночас проводився процес вилучення культурних пам'яток, які оголошувалися новою комуністичною владою “буржуазним мистецтвом” або були пов'язані із діячами українського національно-визвольного руху.

У 1940 році за рішенням уряду УРСР Наукове товариство імені Шевченка було ліквідоване разом з Культурно-історичним музеєм. На основі етнографічної збірки Музею було створено Державний етнографічний музей, до якого влилися етнографічні колекції Національного музею, Міського промислового музею, музеїв В. Дідушицького, О. Прусевича, жіночої гімназії тощо.

У 1941 році практично завершилася ліквідація Музею князів Любомирських шляхом розподілу його експонатів між львівськими музеями. До Міського промислового музею надійшло понад 2000 пам'яток порцеляни і скла, металу, тканини, коштовностей і дрібних речей, годинників.

Після Другої світової війни Державний етнографічний музей і Музей художнього промислу стали провідними в країні центрами дослідження народної культури, осередків та майстрів, що займалися художніми промислами. Їх об'єднання в одну установу Державний музей етнографії та художнього промислу відбулося у 1951 році. Однією з основних причин була необхідність звільнити приміщення Музею художнього промислу з метою розміщення там новоствореної філії Музею Леніна. Для збірок двох об'єднаних музеїв виділили абсолютно непристосоване приміщення колишньої Галицької ошадної каси (пр. Свободи, 15), у якому вони перебувають до сьогодні.

Нині Музей етнографії та художнього промислу – найбільший спеціалізований етнографічний музей у державі, провідний центр науково-дослідницької та збиральницької роботи. Його фонди – скарбниця пам'яток традиційної культури народного мистецтва українців, а також зразків декоративно-прикладного мистецтва багатьох народів світу. Фондові збірки Музею нараховують близько 90 тис. експонатів. Його діяльність “спрямована на збереження, дослідження і популяризацію здобутків тисячолітніх традицій української культури, підтримання, розвиток і прогнозування сучасних мистецьких процесів”⁵⁶⁵, що безпосередньо впливає на формування національної ідентичності українців.

Подібний шлях пройшов Львівський історичний музей, який 8 травня 1940 року був утворений на базі двох львівських музеїв – Музею історії міста Львова і Національного музею імені короля Яна III. Обидва музеї були створені з ініціативи Александра Чоловського (Aleksandr Czołowski), який в кінці XIX століття працював архіваріусом магістрату. Спочатку на культурній карті Львова з'явився міський Історичний музей. Його збірка почала формуватися у 1893 році і тоді він займав одну з трьох кімнат муніципального архіву, але активна збиральницька робота привела до того,

⁵⁶⁵ Павлюк С., Чмелик Р. Скарби музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. С. 40.

що в 1895 році його колекція нараховувала 646 предметів⁵⁶⁶. Хоча саме рішення про його створення магістрат прийняв ще 22 грудня 1892 року, але власне приміщення Історичний музей отримав лише у 1926 році, коли міська влада придбала для його збірок будинок “Чорної кам’яниці” за адресою площа Ринок, 4, яка разом із “Кам’яницею Корнякта” (площа Ринок, 6) “своєю органічною цілісністю і мистецькою довершеністю переважають усе, що було збудоване у старому Львові з житлової архітектури”⁵⁶⁷.

Майже аналогічно творився Національний музей імені короля Яна III, який свою садибу отримав від львівського магістрату у 1908 році. Як уже зазначалося до ініціаторів створення музею належав Александр Чоловський, який згодом займав посаду директора Міського архіву, музеїв та бібліотеки, що належали гміні Львова, та тодішній віце-президент міста Тадеуш Рутовський (Tadeusz Rutowski)⁵⁶⁸. Символічно, що під музей було передано будинок за адресою площа Ринок, 6 – “Королівську кам’яницю”, яка у другій половині XVII була власністю польського короля Яна III Собеського⁵⁶⁹, успадкованою від свого батька белзького воєводи Якуба Собеського (Jakub Sobieski). Окрім власної збірки, до Національного музею імені короля Яна III Собеського належала колекція мецената Болеслава Ожеховича (Bolesław Orzechowicz), яку під час Першої світової війни врятував А. Чоловський. Згодом відомий меценат передав свою колекцію місту Львову і ця збірка як філія Національного музею імені короля Яна III Собеського розміщувалася при Національному закладі імені Оссолінських⁵⁷⁰.

Збірка Львівського історичного музею формувалася протягом трьох століть – від кінця XIX – до початку XXI. Зараз це один з найстаріших і найбільших музейних закладів України, у фондах якого зберігаються пам’ятки української, європейської та світової історії, мистецтв і культури.

⁵⁶⁶ Крутоус А. Львівському історичному музеєві – 110 років. *Ми з Львівського історичного... (1893–2003): до 110-річчя створення ЛІМ: спецвипуск.* Львів, 2004. С. 7.

⁵⁶⁷ Косів М. Кам’яниця Корнякта: історико-літературний етюд. Київ: Вольф, 2007. С. 10.

⁵⁶⁸ Кам’яниця Корнякта: Королівські зали: путівник / Львів. іст. музей: авт.: О. Перелигіна, М. Гуль, М. Побережний. Київ, 2010. С. 18.

⁵⁶⁹ Там само. С. 3.

⁵⁷⁰ Крутоус А. Львівському історичному музеєві – 110 років. С. 7.

Чисельно найбільшими серед них є нумізматична колекція (близько 74 000 одиниць збереження), археологічні колекції (фонд “Археологія” налічує близько 56 000 одиниць збереження, фонд “Київська Русь” – майже 46 000), колекція графіки (близько 18 000 одиниць збереження), орденів і медалей (близько 4 500 одиниць збереження), колекція зброї (близько 6 500 одиниць збереження)⁵⁷¹.

Під час реорганізації музеїв у період Другої світової війни та після її закінчення до фондів Львівського історичного музею ввійшли також окремі колекції розформованих львівських музеїв, зокрема, Музею імені князів Любомирських, Музею Наукового товариства імені Шевченка, Музею Ставропігійського інституту тощо. У 1946 році міська влада передала Львівському історичному музею приміщення “Массарівського будинку” за адресою площа Ринок, 24, де за часів незалежності України розмістилась експозиція давньої історії українських земель⁵⁷². Наступним Важливим етапом розвитку Львівського історичного музею було відкриття у Міжнародний день музеїв 18 травня 1981 року нового відділу “Арсенал” у відреставрованому приміщенні колишньої міської зброярні⁵⁷³.

Львівський історичний музей активно розвивається за час незалежності України. Зокрема, Львівська міська рада у 2005 році передала під постійні експозиції “Палаццо Бандініеллі” за адресою площа Ринок, 2, де зараз розташувалися Музей пошти і виставка, яка розповідає про міщанський та шляхетський побут населення Галичини XVII – кінця XIX століть. Експозиція в основному побудована на власних колекціях творів живопису⁵⁷⁴, меблів⁵⁷⁵, зброї⁵⁷⁶, художнього срібла⁵⁷⁷, годинників, тканини⁵⁷⁸, скла тощо.

⁵⁷¹ Перелигіна О. Музейні збірки (загальний огляд). *Ми з Львівського історичного... (1893–2003)...* С. 15.

⁵⁷² Відділи археології та давньої історії України: путівник / Львів. іст. музей; авт. Я. Станчак, Д. Семенюк, Е. Зарубій, М. Піцишин. Львів: Новий час, 2008. С. 3–4.

⁵⁷³ Музей-Арсенал: путівник / Львів. іст. музей; авт.: Л. Бреннер, А. Прокіп. Львів: Априорі, 2014. С. 6.

⁵⁷⁴ Богданов С. Твори живопису у збірці ЛІМ. *Ми з Львівського історичного... (1893–2003)...* С. 44–46.

⁵⁷⁵ Богданов С. Фондова група “Меблі”. *Там само*. С. 33–35.

⁵⁷⁶ Мельник Б. Колекція зброї Львівського історичного музею. *Там само*. С. 50–52.

⁵⁷⁷ Перелигіна О. Художнє срібло в музейній колекції. *Там само*. С. 28–30.

⁵⁷⁸ Петрова В. Пам’ятки фондової групи “Тканини”. *Там само*. С. 40–44.

У 2012 році Львівський історичний музей відкрив новий відділ Музей визвольної боротьби України у приміщенні колишнього стрілецького товариства на вулиці Лисенка, 23а. Основу постійної експозиції цього музею складає колекція воєнно-історичних пам'яток Львівського історичного музею, яка колись останньому була передана з “музею Товариства «Молода Громада», створеного ветеранами УСС та УГА й ліквідованого радянською владою у 1939 році як «націоналістичного»»⁵⁷⁹. В структурі цього відділу функціонують меморіальні музеї Степана Бандери у селі Білогорща на околицях Львова та Євгена Коновальця у селі Зашків Жовківського району Львівської області.

Зараз збірка Львівського історичного музею нараховує понад 350 тис. артефактів, зокрема й раритетів світового культурного значення: рукописи і стародруки XII–XVII століть, графічні види Львова XVII–XVIII століть, обладунки крилатих гусарів, твори живопису XVII – початку XX століть, меблі XVII – початку XX століть, годинники тощо. На особливу увагу заслуговує колекція давніх нагород і орденів з Європи і Азії, більшість з яких надійшла з Музею імені князів Любомирських у Львові, де вони знаходилися як депозит Агенора Голуховського-молодшого, а частина з Національного музею імені короля Яна III⁵⁸⁰. Це одна з найбагатших подібного характеру збірок в Україні.

Побіжний аналіз фондкових колекцій і постійних експозицій Львівського історичного музею показує наскільки тісно переплелися історія та культурна спадщина українського і польського народів в одній із найбільших сучасних музейних скарбниць України. Музейні пам'ятки цієї інституції постійно служать предметом досліджень українських і польських науковців, а також виставок у різних установах Польщі, Литви, Білорусії, Австрії, Великобританії тощо. Прикладом особливо активної українсько-польської співпраці музейних установ двох країн у галузі культурної

⁵⁷⁹ Бойко В. Колекція воєнно-історичних пам'яток у фондах ЛІМ. *Там само*. С. 46.

⁵⁸⁰ Полянська І. Ордені кінця XVIII – середини XX століття з колекції Львівського історичного музею: каталог. Львів: Априорі, 2013. С. 4.

спадщини може служити турне виставки “Львів у графіці”⁵⁸¹ у 2017–2018 роках такими містами Польщі – Люблін, Жешів, Тарнов, Перемишль, Єленя Гура, Замосць.

Важливу роль у формуванні української ідентичності на українсько-польському пограниччі та й загалом в Україні відіграв Національний музей імені Андрея Шептицького у Львові. Він був заснований у 1905 році митрополитом Галицьким графом Шептицьким як приватна фундація у вигляді Церковного музею, а в 1913 році був переданий ним у дар українському народові до створеного на базі останнього Національного музею у Львові. На його відкритті 13 грудня 1913 року Андрей Шептицький сказав: “Народе мій! Тобі віддаю цю свою найгарнішу дитину. Хай росте і розвивається – Тобі на славу і в користь майбутности”⁵⁸².

Свою діяльність від початку Національний музей у Львові, ще перебуваючи у статусі Церковного музею, зосередив на збиранні творів сакрального мистецтва, зокрема українських ікон. Проте дуже швидко він розширив діапазон своїх зацікавлень, зберігаючи акценти на усьому, що є важливим для збереження і розвитку української національної традиції, ідеї, культури і мистецтва. Протягом двадцятого століття у ньому працювали і з ним співпрацювали такі відомі постаті української культури та музейництва, як Іван Франко, Михайло Грушевський, Іван Труш, Володимир Шухевич, Вадим Щербаківський, Михайло Бочук, Михайло Драган, Ярослав Пастернак, Іларіон Свенціцький, Ярослава Музика та багато інших.

Сьогодні збірки Національного музею у Львові нараховують понад 140 тисяч одиниць збереження і він є “унікальним культурно-мистецьким явищем вітчизняної культури, її духовною скарбницею, ... і надалі слугує вагомим осередком збереження, вивчення, популяризації надбань її духовно-мистецької культури”⁵⁸³. Найбільш відомим зібранням світового значення у його фондах є пам’ятки сакрального мистецтва XII–XVIII століть, серед яких

⁵⁸¹ Lwów w grafice: [katalog wystawy]. Lublin: Muzeum Lubelskie, 2017. 176 s.

⁵⁸² Національний музей у Львові. 100 років: альбом / упоряд.: М. Гелитович, Х. Маковецька; керівник проекту І. Кожан. Київ: Родовід, 2005. С. 5.

⁵⁸³ Кожан І. Вступне слово. *Національний музей у Львові. 100 років...* С. 8.

ікони, скульптура, рукописи і стародруки, церковні тканини тощо. На особливу увагу заслуговує бароковий Богородчанський іконостас, який становить інтерес не тільки як витвір релігійного призначення. Він є високомистецьким твором із дуже оригінальною історією, що стосується українсько-австрійсько-польських історико-культурних зв'язків.

Колекція іконопису національного музею у Львові є однією з найбільших у світі і нараховує близько чотирьох тисяч пам'яток XIII–XIX століть. Вагоме місце серед них займають ікони XIV–XV століть з Бойківщини і Лемківщини, тобто українських етнографічних районів, які творять сучасне українсько-польське пограниччя. У довоєнний час “збірка суттєво поповнилася творами музею Богословської академії у Львові, заслуга формування якої належить ректорові Академії о. Й. Сліпому, а наукове її опрацювання – професору М. Драганові”⁵⁸⁴. Після 1939 року до збірки Національного музею у Львові були передані колекції Наукового товариства імені Тараса Шевченка, музеїв оо. Студитів у Львові, Ставропігійського інституту у Львові, “Бойківщина” у Самборі⁵⁸⁵, Товариства “Просвіта”, Богословського наукового товариства, бібліотеки оо. Василян, Народного дому тощо.

Окрім уже згаданих сакральних творів, у збірках Національного музею у Львові зберігається колекція унікальних рукописних книг і стародруків, яких налічується понад 10 000 одиниць збереження. Серед них “колекція кириличних рукописів – одна з найцінніших в Україні, ... географія яких охоплює терени Галичини, Волині, Лемківщини...”⁵⁸⁶, тобто українсько-польське пограниччя в широкому його розумінні. Важливе місце у збірках музею займають твори українського мистецтва кінця XVII – початку XX століття, які об'єднують такі колекції: давнього західноукраїнського портрета кінця XVII–XVIII століть та новітнього українського малярства

⁵⁸⁴ Гелитович М. Іконопис. *Національний музей у Львові. 100 років...* С. 13.

⁵⁸⁵ Там само.

⁵⁸⁶ Вергун Н. Пам'ятки писемності. *Там само.* С. 103.

XIX – початку XX століття⁵⁸⁷. Однією з найчисельніших у Національному музеї у Львові є колекція графіки, яка налічує понад 30 000 одиниць збереження, серед яких “найбагатшою за розмаїттям сюжетів є львівська збірка української народної гравюри”⁵⁸⁸. Окрім того, у фондах зберігаються значні колекції українського народного мистецтва⁵⁸⁹, ювелірного мистецтва⁵⁹⁰, нумізматики⁵⁹¹ тощо.

Вагоме значення для формування української та польської національної ідентичності, а також розвитку українсько-польських культурних і мистецьких контактів має діяльність Львівської національної галереї мистецтв імені Бориса Возницького. Ідея створити у Львові галерею європейського мистецтва виникла у львівської міської влади ще у 1897 році. Проте активна її реалізація розпочалася лише у 1907 році, коли львівський магістрат закупив приватну колекцію Івана Яковича, яка нараховувала близько 2 тисяч творів мистецтва. Ініціаторами цієї закупівлі та організації міської галереї знову ж таки були Александр Чоловський та Тадеуш Рутовський⁵⁹². В кінці лютого 1907 року закуплена колекція була виставлена для публічного огляду в Художньо-Промисловому музеї під назвою “Вистава закупу на Україні”⁵⁹³. У подальшій своїй роботі міська галерея здебільшого зосередилася на збиранні творів європейських майстрів, а головно польського живопису. Збірка щорічно поповнювалася новими пам’ятками, проте до 1914 вона не мала власної оселі. Саме у цьому році гміна міста Львова купує будинок Владислава Лозинського (Władysław Łozinski) (тепер вулиця Стефаника, 3) після смерті відомого колекціонера у його сина разом з

⁵⁸⁷ Жеплинська О. Українське мистецтво кінця XVII – початку XX ст. *Національний музей у Львові. 100 років*. С. 146.

⁵⁸⁸ Кіс-Федорук О. Графіка. *Там само*. С. 114.

⁵⁸⁹ Дзядик Є. Народне мистецтво. *Там само*. С. 219–221.

⁵⁹⁰ Посацька Д. Ювелірне мистецтво. *Там само*. С. 249–253.

⁵⁹¹ Забитівська А. НумізMATика. Сфрагістика. Медальєрика. *Там само*. С. 263–269.

⁵⁹² Львівська галерея мистецтв: хроніка 1907–1947 / автор та упоряд. Н. Філевич. Львів: Я. Філевич, 2007. С. 11.

⁵⁹³ Там само. С. 16.

частиною колекції, оскільки інша ще раніше, згідно із заповітом померлого, перейшла в дар місту⁵⁹⁴.

З початком Другої світової війни і приходом радянської влади відбулася реорганізація музеїв Львова, а новостворену Львівську державну картинну галерею очолив Іларіон Свенціцький. Внаслідок кардинальних змін у музейному житті Національний музей у Львові перестав існувати як окрема установа і став відділом українського мистецтва Львівської державної картинної галереї. У період СРСР дещо змінюються пріоритети і на перший план виступає співпраця із музеями УРСР, а також Москви і Ленінграда. Колекції Львівської картинної галереї здебільшого поповнювалися творами російського дореволюційного та радянського мистецтва⁵⁹⁵.

Починаючи від 1960-х років “Львівська галерея мистецтв, окрім збиральницької роботи, проводила активну діяльність з музеєфікації пам’яток архітектури львівського регіону та відкриття в них нових експозицій”⁵⁹⁶. Зокрема, у 1975 році відкрилася експозиція у відбудованому Олеському замку. Новий імпульс установа дістала за часів незалежної України – в 1996 році у львівському костелі кларисок почав функціонувати як відділ Музей сакральної барокової скульптури “Творчість Іоана Пінзеля”. У 2000 році Львівська міська рада передала колишній палац Потоцьких Львівській картинній галереї, де розмістилася постійна експозиція європейського мистецтва XIV–XVIII століть. У травні 2004 року у Золочівському замку був відкритий для публічного огляду Китайський палац, а у серпні 2009 року – Великий палац. Продовжуються роботи пз реставрації та музеєфікації Підгорецького замку.

Після проголошення Україною незалежності відкрилися нові можливості у встановленні конструктивних контактів із музейними установами і науковцями Польщі. Тоді Львівська картинна галерея стала однією із найбільш активних музейних установ, що розвивала співпрацю із

⁵⁹⁴ Там само. С. 22.

⁵⁹⁵ Філевич Н. Матеріали до історії Львівської галереї мистецтв. *Львівська галерея мистецтв*: [мистецький альбом]. Львів: Компанія Гердан, 2006. С. 4.

⁵⁹⁶ Возницький Б. Г. Вступ. *Львівська галерея мистецтв*... С. 3.

польськими колегами. Переважно це були обміни виставками, спільні вивчення колекцій, участь в наукових заходах тощо.

На сьогодні у фондах цього музею зберігається понад 64 тисячі творів світового та національного мистецтва від античних часів і до наших днів. Найбільш відомі колекції: європейського мистецтва, львівської скульптури, українського портрету XVI–XIX ст., ікон, меблів тощо. Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького володіє однією з найбагатших колекцій польського мистецтва, що має особливе значення в контексті дослідження українсько-польських наукових, культурних і міждержавних стосунків.

На початку 1990-х років після політичних змін та трансформації суспільної і економічної систем України та Польщі розпочалася співпраця між українськими і польськими музеями, щоб напрацювати нові підходи для оцінки спільного минулого і сьогодення. Це створило відповідну основу для формування нових світогляду, цінностей, культурної і національної ідентичності.

Польська сторона була зацікавлена насамперед вивчати і повернути в активний суспільний обіг польську культурну спадщину з території України, яка була недоступною в часи Радянського Союзу. Польщі необхідно було залучити відомі, проте довгий час заборонені і замовчувані, колекції, інституції та імена до процесу формування нової свідомості цілого покоління поляків, яке виховувалося в соціалістичний час на комуністичних і атеїстичних основах. В цьому контексті варто виокремити особливу зацікавленість поляків збірками Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Львівської картинної галереї (тепер Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Г. Возницького), Львівського історичного музею, Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, Центрального державного історичного архіву у Львові, колекціями Дідушицьких, Любомирських і багатьох інших.

Свідченням цього можуть бути численні спільні видання та каталоги виставок, наприклад, Львівського історичного музею⁵⁹⁷.

Основна діяльність музеїв Львова і Польщі була скерована на організацію виставок польської культурної спадщини Львова на території Польщі. Варто згадати виставки малярства Яцека Мальчевського (Jacek Malczewski), польського пейзажу, шедеврів польського малярства з фондів Львівської галереї мистецтв⁵⁹⁸, польського плакату Art Deco⁵⁹⁹ зі збірок Музею етнографії та художнього промислу і багато інших. Як правило, усі ці виставки супроводжувалися якісно виданими альбомами чи каталогами⁶⁰⁰.

⁵⁹⁷ Львівський історичний музей брав участь у низці виставкових проєктів, пов'язаних з пам'яттю про спільну українсько-польську історію: Broń myśliwska XVI–XIX w.: ze zbiorów Lwowskiego Muzeum Historycznego: katalog wystawy, Kielce, wrzesień – grudzień 1995 r. Kielce: Muzeum Narodowe w Kielcach, 1995. 70 s.; Jan III Sobieski: Castrum Doloris 1696–1996: [katalog wystawy, czerwiec 1996 – maj 1997 r.] / Muzeum Okręgowe im. Jacka Malczewskiego w Radomiu, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Warszawa: S. Kowalski i S-ka, 1997. 70 s.; Vanitas: portret trumienny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych: [katalog wystawy, Poznań, listopad 1996 – luty 1997 r.]. Poznań: Muzeum Narodowe w Poznaniu, 1996. 315 s.; I podaje wiek wiekowi: tradycje chrześcijańskie w dziejach polskiego oręża: [katalog wystawy, Warszawa, wrzesień 2001 – marzec 2002 r.] / Muzeum Wojska Polskiego. Białystok: ZPH Witold Rek, 2001. 534 s.; Rzeczpospolita w czasach Jana III Sobieskiego: [katalog wystawy, Stalowa Wola, 5 września – 8 października 2004 r.]. Stalowa Wola: Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, 2004. 304 s.; Gdańsk dla Rzeczypospolitej w służbie Króla i Kościoła: [katalog wystawy, Gdańsk, czerwiec – wrzesień 2004 r.]. Gdańsk: Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, 2004. 364 s.; Piękny Lwów: [katalog wystawy, Wałbrzych, 9 kwietnia – 31 maja 2005 r.]. Wałbrzych: Wałbrzyska Galeria Sztuki BWA “Zamek Książ”, 2005. 170 s.; Roman O., Melnik B. Broń i akcesoria myśliwskie od XVI do XIX wieku: ze zbiorów Lwowskiego Muzeum Historycznego: [katalog wystawy, Muzeum Okręgowe, Rzeszów]. Rzeszów: Mitel, 2005. 72 s.; Świat ze srebra: złotnictwo augsburskie od XVI do XIX wieku w zbiorach polskich: wystawa w Muzeum Narodowym w Krakowie, 29 kwietnia – 1 sierpnia 2004 r.: [katalog]. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2005. 250 s.; Skarby broni XV–XIX w.: ze zbiorów Lwowskiego Muzeum Historycznego: katalog wystawy, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Plac Wolności 14, 11 listopada 2005 r. – 15 lutego 2006 r. Łódź: Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, 2005. 131 s.; Czopek S., Konopla W. Kultura Wysocka – wschodnia rubież środkowoeuropejskiej cywilizacji epoki brązu: [katalog wystawy]. Rzeszów: Mitel, 2005. 43 s.

⁵⁹⁸ Arcydzieła malarstwa polskiego w zbiorach Lwowskiej Galerii Sztuki. Sopot: Państwowa Galeria Sztuki, 2003. 130 s.

⁵⁹⁹ Polski plakat Art Deco w zbiorach Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie. Kozłówka: Muzeum Zamojskich w Kozłówce, 2005. 206 s.

⁶⁰⁰ Jacek Malczewski w zbiorach Lwowskiej Galerii Sztuki: [wystawa dzieł Jacka Malczewskiego ze zbiorów Lwowskiej Galerii Sztuki, 2–30 lipca]. Sopot: Państwowa Galeria Sztuki, 2002. 111 s.; Chomyn I. 150 arcydzieł malarstwa polskiego ze zbiorów Lwowskiej Galerii Sztuki. Sopot: Państwowa Galeria Sztuki, 2006. 191 s.; Susak V. Henryk Siemiradzki we Lwowie: dzieła ze zbiorów Lwowskiej Galerii Sztuki: [katalog wystawy, Stalowa Wola, 27 kwietnia – 15 lipca 2007 r.]. Stalowa Wola: Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, 2007. 87 s.; Pejzaż malarzy polskich ze zbiorów Lwowskiej Galerii Sztuki: [katalog wystawy, Sopot, 1 lipca – 1 sierpnia 2004 r.]. Sopot: Państwowa Galeria Sztuki, 2004. 90 s.; Польський плакат ART-DECO. Львів: Музей етнографії та художнього промислу ІН НАНУ, 2009. 14 с.; Polski plakat Art Déco w zbiorach Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie. Kozłówka: Muzeum Zamojskich w Kozłówce, 2005. 206 s.; Діти і дітлахи: образ дитини в образотворчому мистецтві XVII–XX ст.: живопис, графіка, скульптура: твори зі збірок Львів. нац. галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького та Нац. музею у Львові ім. А. Шептицького. Львів: Априорі, 2014. 155 с.

Важливим елементом співпраці стали спільні виставки у Польщі польських і українських музеїв: “Види древнього Львова і Кракова”⁶⁰¹, “Пан Тадеуш”, “Селяни в польському мистецтві”, “З історії польок: від святої Кінги до Ванди Руткевич”⁶⁰² тощо. Інколи складалась ситуація, коли більше половини експонатів на таких виставках були надані львівськими музеями. Основними партнерами у Львові були Львівський історичний музей, Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького, Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства Національної академії наук України.

Діяльність польських музеїв дуже рідко була скерована на співпрацю з польською національною меншиною в Україні, тобто музеї Польщі не ставили собі за мету формувати нову ідентичність поляків за кордоном. Найчастіше вони були зацікавлені у використанні ресурсного потенціалу львівських музеїв.

Щодо українських музеїв, то головною метою налагодження міжнародної співпраці була можливість за кордоном популяризувати світову культурну спадщину, яка зберігається у їхніх фондах, впровадження її в науковий та інформаційний обіг. Таким способом українці хотіли заявити про себе в Європі та світі, намагаючись водночас знайти своє місце у європейській спільноті. Очевидно, що найлегший і найбільш ефективний шлях проходив через найближчого західного сусіда – Польщу.

Часто діяльність українських музеїв була скерована на популяризацію саме української культури і культури національних меншин України, відновлення зв'язків з українською національною меншиною у Польщі. Наприклад, дуже успішними були виставки: “Традиційна українська іграшка” у Венгожево, “Великдень в Україні” у Варшаві та Шреняві, “Скарби спадщини галицьких євреїв” із збірок Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України у Музеєві історичному

⁶⁰¹ Widoki dawnego Lwowa i Krakowa: wspólna wystawa Muzeum Historycznego miasta Krakowa i Lwowskiego Muzeum Historycznego: [katalog wystawy]. Kraków: TRANS-KRAK, 1996. 181 s.

⁶⁰² Z dziejów Polek: od świętej Kingi do Wandy Rutkiewicz. Warszawa: Poczta Polska, 2003. 240 s.

міста Кракова⁶⁰³. Особливий інтерес в українських і польських відвідувачів викликала виставка “Забуті скарби: народний одяг України і Польщі в малюнках Є. Глоговського та К. В. Келісінського”, яка експонувалася в Музеї етнографії та художнього промислу у Львові та в Етнографічному музеї у Торуні⁶⁰⁴. На виставці були представлені малюнки народного одягу українсько-польського пограниччя згаданих авторів зі збірок Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Львівської галереї мистецтв, Польської академії вмілостей в Кракові, Курніцької бібліотеки ПАН в Курніку, Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві та Національного музею у Варшаві.

Українські музеї значну увагу приділяли популяризації польської культури в Україні. За останні роки вони організували десятки виставок польських художників, скульпторів і народних майстрів. Часом після вернісажу у Львові ці виставки відправлялись в турне Україною. Наприклад, величезний інтерес у Львові, Луцьку, Києві, Одесі, Миколаєві був до виставки з Варшави “Ляльки Польщі. Ляльки світу”, яка була організована львівським Музеєм етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. Основна мета, яку переслідували, – популяризувати європейську культуру і систему культурних цінностей на посткомуністичному просторі, подолати негативні стереотипи. Отже, систематична співпраця між українськими і польськими музеями стала дуже добре налагоджена. Наприклад, протягом 2005–2006 років тільки Музей етнографії і художнього промислу Інституту народознавства НАН України організував 5 виставок із своїх фондів і брав участь ще у 3 спільних проектах з польськими партнерами у Варшаві, Кракові, Гданську, Перемишлі, Торуні, Козлувці, Плоцьку, Шреняві, Плоцьку, Цеханові. Серед них такі унікальні проекти, як виставки “Скло з Кришталевої Гути в Любачівському старостві,

⁶⁰³ Duda E., Jodłowiec A., Petriakowa F. Skarby dziedzictwa galicyjskich Żydów: Judaica z Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego we Lwowie. Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 1993. 57 s.

⁶⁰⁴ Забуті скарби: народний одяг України і Польщі в малюнках Є. Глоговського та К. В. Келісінського: (довідник виставки). Львів; Торунь: Товариство приятелів Музею етнографічного у Торуні, 2002. 48 с.

1717/1718 – кінець XVIII століття”⁶⁰⁵, “Між Версалем і Монмартром. Французьке мистецтво XVIII–XX століть зі збірок Музею етнографії та художнього промислу у Львові”⁶⁰⁶, плакати Альфонса Мухи”⁶⁰⁷ або ж виставки, що представляють українську і польську шляхту пограниччя⁶⁰⁸, колекцію люльок та інші. Музей також брав участь у спільному проекті “Любомирські пшеворської лінії. Аристократи і колекціонери”⁶⁰⁹ із Регіональним музеєм у Стальовій Волі, Львівським історичним музеєм та Львівською галереєю мистецтв. Львівський історичний музей разом із Регіональним музеєм у Радомі організували виставку “Львів – місто відкрите”, у якій брали участь інші львівські музеї. Цими виставками популяризуються українська, польська, єврейська, чеська, французька культурна спадщина і водночас стверджується єдність традицій і перспектив розвитку європейської культури.

Натомість, наприклад, у виставкових залах Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства щорічно експонується кілька виставок із Польщі. Кілька років поспіль в цій установі організовували виставки українських і польських малярів, скульпторів і фотографів під назвою “Один погляд з двох боків кордону”, які реалізовувалися з ініціативи музейних працівників Перемишля чи Ланьцута. Без перебільшення можна сказати, що найбільш інтенсивна міжнародна культурна співпраця здійснюється між інституціями на українсько-польському пограниччі.

Така інтенсивність контактів, які спостерігалися між Польщею і Україною, не прослідковувалися між Польщею і Литвою чи Білоруссю. На міжнародному транскордонному семінарі “Переміщення кордонів – зміна

⁶⁰⁵ Szklą z Huty Kryształowej w starostwie lubaczowskim, 1717/1718 – koniec XVIII wieku / pod red. A. J. Kasprzak. Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie, 2005. 206 s.

⁶⁰⁶ Między Wersalem a Montmartre: sztuka francuska XVIII–XX w. ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego we Lwowie: katalog wystawy. Kozłówka: Muzeum Zamojskich w Kozłówce, 2009. 168 s.

⁶⁰⁷ Grafika Alfonsa Muchy ze zbiorów Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie oraz Muzeum Narodowego w Krakowie. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2006. 64 s.; Alfons Mucha: plakaty z kolekcji Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie. Rzeszów: Teatr w Rzeszowie im. Wandy Siemaszkowej, 2006. 32 s.

⁶⁰⁸ Zaścianek: siedliska drobnoszlacheckie na pograniczach. Ciechanów: Muzeum Szlachty Mazowieckiej, 2005. 78 s.

⁶⁰⁹ Lubomirscy linii przeworskiej: arystokraci i kolekcjonerzy (ze zbiorów lwowskich): [katalog wystawy]. Stalowa Wola: Muzeum regionalne w Stalowej Woli, 2006. 352 s.

ідентичності”⁶¹⁰, який відбувався у Вільнюсі, Бресті та Львові від 17 до 24 вересня 2005 року, наші колеги литовці та білоруси пояснювали свою обережність у стосунках з польськими музейниками бажанням останніх трактувати культурну спадщину прикордонних районів однозначно як свою національну спадщину. В цьому разі ми бачимо відкритість українців до діалогу.

Усе зазначене в загальних рисах характеризує основні напрямки розвитку співробітництва музеїв Польщі з музеями прикордонного Львова, який незалежно від переміщення кордонів завжди зберігав свою ідентичність в розвитку мультикультурності та релігійної різноманітності. Сьогодні музейні, архівні та бібліотечні зібрання українського Львова є важливим джерелом і ресурсною базою для українців, поляків, євреїв, вірмен у вивченні спільної історичної та культурної спадщини.

Отже, прикордонне культурне середовище є справжньою скарбницею багатьох культур. XXI століття кидає нові виклики музеям, містам, суспільствам і державам, тому необхідно застосовувати нове мислення для оцінки реалій і напрацювання візії майбутнього. На початку XXI століття українська і польська інтелігенція щораз частіше говорять про вироблення спільного погляду у майбутнє⁶¹¹.

Конкретним прикладом поєднання минулого із реаліями сьогодення може стати факт наявності історично вагомих документів і колекцій для польської культури в українських музеях, бібліотеках та архівах. Протягом останніх десятиліть українські вчені та фахівці охороняли і опікувалися ними так, як власною культурною спадщиною чи спадщиною євреїв, вірмен, чехів тощо. Від листопада 2014 року до січня 2015 року у Львові в Музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України тривали заходи (виставка і круглий стіл) під назвою “Своє/Чуже. Про що

⁶¹⁰ Перемещение границ – изменение идентичности. Тракай, 2005. 84 с.

⁶¹¹ Вакарчук І. Відкритий лист-звернення до української та польської інтелігенції. *Поступ*. 2006. № 108 (3–4 черв.). С. 2.

мовчать музейні пам'ятки”⁶¹², ініційований в рамках проекту Українського національного комітету ICOM “1914–2014. Від війни імперій до діалогу культур”. Основні питання, які розглядалися на організованій з цієї нагоди міжнародній конференції, зосереджувалися довкола культурної спадщини і спільної відповідальності за неї, а також необхідності здійснювати суспільний діалог, який спрямований на збереження, вивчення і популяризацію спільної історичної спадщини⁶¹³.

Цей проект був реалізований в Музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України за співучасті Львівського історичного музею, Львівської національної галереї мистецтв імені Б. Г. Возницького, Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, Львівського музею історії релігії. Мета цієї виставки і круглого столу – пошук відповідей на такі питання: що значить “своя” культура? чи етнічні і релігійні критерії достатні для визначення культури “своєю”? чи може бути “чужою” культурна спадщина на території своєї держави? Водночас афірмативний характер мали тези: протиставлення своє/чуже є виявом політичної зверхності і меншовартості, а також нехтування чужою культурною спадщиною – це прямий шлях до конфлікту⁶¹⁴. Автори концепції запропонували відвідувачам шукати відповіді на питання разом через чотири тематично-експозиційні блоки: історію колекції Підгорецького замку, воєнні долі музейної збірки Болеслава Ожеховича, зв'язок між святинєю і музеєм, а також історії людей та пам'яток у столітті втрат. Відкритим залишилося питання викликів сьогодення.

У контексті формування сучасної національної та культурної ідентичності жителів українсько-польського пограниччя важливе місце зайняла культурна реабілітація єврейської спадщини, втраченої в роки Другої світової війни та роль музеїв у відродженні знищеного світу. Львівська

⁶¹² Своє/чуже: про що мовчать музейні пам'ятки. Львів, 2014. 42 с.

⁶¹³ 1914–2014: від війни імперій до діалогу культур (культурна спадщина: трактування, збереження, спільна відповідальність): матеріали міжнародної наукової конференції, Львів, 14–15 листоп. 2014 р. Львів: Бізнес Консалтинг Плюс, 2015. 106 с.

⁶¹⁴ Своє/чуже... С. 2–3.

єврейська громада була однією з найстаріших і найвпливовіших в Україні. Вона організаційно оформилась в середині XIII ст., коли “було споруджене укріплене місто, назване Львовом – за ім’ям князя Льва, сина великого князя (пізніше короля) Данила Галицького”⁶¹⁵.

Унікальним у житті єврейського населення Львова було існування двох громад – Міської єврейської громади і Єврейської громади Передмістя (Краківського) – з XIV ст. до моменту їх об’єднання на початку XX ст. Проте до 1867 року євреї у Львові були значною мірою ізольовані проживанням у окремих ділянках. Лише нова конституція Австро-Угорщини надавала їм рівні громадські і політичні права з іншими народами імперії. Відтоді кількість євреїв у Львові швидко зростає. На початку XX ст. Львів був одним з найбільш жвавих центрів єврейської діяльності у Східній Європі разом з Одесою, Варшавою і Санкт-Петербургом⁶¹⁶.

У міжвоєнний період єврейська громада міста була третьою за величиною у Польщі після Варшави і Лодзі⁶¹⁷. Сучасний польський дослідник Пйотр Еберхардт (Piotr Eberhardt), аналізуючи статистичні дані 1931 року, стверджує, що згідно з віровизнанням у Львові тоді проживало 15,9% греко-католиків, 50,4% римо-католиків і 31,9% осіб віросповідання Мойсеєвого. Оскільки дослідник пропонує для визначення національності основним критерієм вважати релігію, то можемо стверджувати, що євреї у Львові напередодні Другої світової війни становили третину населення – 99,6 тисяч осіб⁶¹⁸.

Суспільно-політичне, громадське, культурне і спортивне життя єврейського населення Львова перед Другою світовою війною було надзвичайно активне і багате. Тоді у Львові діяли десятки єврейських партій і організацій (від асиміляційних до радикально-сіоністських), більше ста

⁶¹⁵ Ісаєвич Я. Д. Вступне слово. Меламед В. *Євреї во Львові (XIII – первая половина XX века): события, общество, люди*. Львов, 1994. С. 7.

⁶¹⁶ Bartal I. Among Three Nations: The Jews in Eastern Galicia. *Treasures of Jewish Galicia: Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine* / ed. by S. H. Hoshen. Tel Aviv: Beth Hatefutsoth, The Nahum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora, 1994. P. 28.

⁶¹⁷ Меламед В. *Євреї во Львові (XIII – первая половина XX века)*. С. 21–22.

⁶¹⁸ Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. Warszawa, 1994. S. 99–100.

релігійних і добродійних товариств, видавалися десятки газет і журналів на івриті, ідиш, польською мовою. Починаючи від 1910-х років у Львові функціонувало кілька десятків єврейських спортивних клубів⁶¹⁹. Окрім того, існували просвітницькі, музичні, театральні організації та музеї. Дуже показово, що Ізраел Бартал (Israel Bartal) у своїй статті “Між трьома націями: євреї у Східній Галичині” одну із частин назвав “Lvov, a Jewish Mother City”⁶²⁰.

У 1909 році відомий колекціонер і шанувальник єврейських старожитностей Максиміліан Гольдштейн висловив ідею створити єврейський музей у Львові. Але ця відозва не була підтримана і все обмежалося лише зацікавленням окремих осіб предметами єврейської старовини. У цьому контексті насамперед варто згадати доктора Марка Рейхенштейна. Під час війни пріоритети суспільного і громадського життя були дещо іншими. Тому лише у 1925 році був створений “Кураторіум Опіки над пам’ятками єврейського мистецтва при громаді єврейського віросповідання”. Він у 1928 році організував Виставку єврейських пам’яток з нагоди III З’їзду польських бібліофілів. Природньо, що основна увага була приділена друкованим пам’яткам і рукописам, а інших пам’яток було відносно небагато. Одним з найважливіших напрямків роботи Кураторіуму була інвентаризація збережених пам’яток на терені Львова і всієї Східної Галичини⁶²¹.

Вищезазначена діяльність єврейської громади у Львові стала добрим прикладом для інших міст і містечок Галичини. Наприклад, у 1931 році на регіональній виставці у Тернополі місцева єврейська громада організувала окремий відділ єврейських пам’яток. Проте подібні заходи мали епізодичний характер і були досить скромними⁶²².

⁶¹⁹ Нога О. Світ львівського спорту (1900–1939). Львів: Українські технології, 2004. С. 227.

⁶²⁰ Bartal I. Among Three Nations: The Jews in Eastern Galicia. *Treasures of Jewish Galicia*... P. 19.

⁶²¹ Hartleb K. Obecna wystawa zabytków żydowskiego przemysłu artystycznego... *Tymczasowy katalog wystawy żydowskiego przemysłu artystycznego / Muzeum Przemysłu Artystycznego we Lwowie*. Lwów, 1933. S. 3.

⁶²² Ibid. S. 4.

Перша широкомасштабна виставка єврейської культури загальнодержавного значення була організована львівським Музеєм художнього промислу у 1933 році. До пріоритетів роботи музею від початку його заснування належало збирання, вивчення і популяризація художніх промислів різних народів та етнографічних груп як джерела давнього мистецтва. Перед єврейською виставкою з великим успіхом у музеї відбулися виставка “Гуцульське мистецтво” і вірменська виставка.

Єврейська виставка 1933 року подала імпульс для створення єдиного у Східній Галичині єврейського музею. Отже, ідею Максиміліана Гольдштейна реалізував у 1934 році Голова громади єврейського віровизнання, директор банку Віктор Хайес. Музейна збірка складалася із трьох частин: 1) депозитів родини доктора Рейхенштейна; 2) власності Товариства приятелів єврейського Музею; 3) власності музею Громади єврейського віровизнання⁶²³. Описуючи життя євреїв Львова на зламі ХХ ст., варто навести кілька надзвичайно влучних думок керівника Закладу культури євреїв при Кафедрі юдаїки Ягелонського університету професора Л. Гоньдо. Вчений стверджує, що в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. традиційна культура євреїв Галичини дещо змінюється в результаті акультурації та асиміляції. Ці процеси, які охопили усю єврейську спільноту Європи, зламали монолітність релігійної форми. Євреї стали відкритішими до культур інших народів – австрійців, німців, поляків, українців. Тоді розвивалися нові ідеологічні напрямки у єврейському середовищі – сіонізм і соціалізм. Монолітна єврейська культура еволюціонувала до нової якості, характерною рисою якої була багатомовність. Освічені євреї Галичини боролися із нетолерантною, ортодоксальною більшістю. Проте процеси акультурації та асиміляції були обмежені, оскільки освічена єврейська еліта вплинула лише на невелику

⁶²³ Schall J. Przewodnik po zabytkach żydowskich m. Lwowa i historia żydów lwowskich w zarysie. Lwów, 1935. S. 66.

частину єврейської громади і засадничо не змінила ситуації. Гетто зі своєю традиційною культурою продовжувало існувати⁶²⁴.

Культурна спадщина євреїв Східної Галичини це тисячолітня єврейська традиція із орієнтальним корінням, яка розвивалася на українських землях у центрально-східній частині Європи за української, польської та австро-угорської влади. Усі ці чинники творили оригінальність та унікальність щоденного і святкового життя галицьких євреїв. Їх релігія і світогляд функціонували в українсько-польському оточенні на пограниччі православного і католицького світів. Вплив релігійно різноманітного, полікультурного та інтернаціонального середовища на єврейське духовне життя зумовив виникнення нових напрямків розвитку юдаїзму як релігії, філософської думки, літератури і мистецтва. Витворився своєрідний культурний феномен – галицьке єврейство із самобутньою ментальністю.

Разом із найбільш свідомими верствами єврейської громади на початку ХХ століття над ідеєю вивчення, збереження і популяризації єврейської культури і традицій почали активно працювати державні польські та громадські українські установи. На той час щонайменше два львівських музеї – Міський музей художнього промислу і Музей Наукового товариства ім. Шевченка – уже згурмували дуже цікаві пам'ятки з єврейської етнографії та мистецтва. Як уже згадувалося, за рік до створення єврейського музею у 1933 році Міський музей художнього промислу зорганізував велику виставку єврейського мистецтва із власних експонатів та позичених у синагогах Львова, Бродів, Тернополя, а також приватних колекцій по Марку Рейхенштейну і Максиміліана Гольдштейна. Колекція М. Гольдштейна і юдаїка Музею НТШ (заснований у 1895 р.) склалися переважно із етнографічних пам'яток, Міський музей художнього промислу (заснований у 1874 р.) здебільшого збирав твори єврейського декоративно-ужиткового мистецтва, тимчасом як колекція новоствореного Музею єврейської громади представляла синагогальні тканини і предмети домашнього культу. Більшість

⁶²⁴ Hońdo L. Żydzi w Galicji i ich kultura. *Kultura Żydów galicyjskich ze zbiorów Muzeum Etnografii i Rzemiosła artystycznego we Lwowie*. Stalowa Wola: Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, 2006. S. 24.

цих пам'яток була передана із синагог і приватних колекцій у депозит музеєві, а декотрі були закуплені із фонду товариства приятелів Єврейського музею у Львові.

Поступовий і природний розвиток культурного життя євреїв Галичини був брутально і трагічно перерваний комуністичним і нацистським режимами. Після приєднання Західної України до Радянського Союзу у вересні 1939 року практично усі приватні та громадські колекції були націоналізовані. У 1940 році збірки Музею єврейської громади були передані Міському музею художнього промислу. В часи німецької окупації Максиміліан Гольдштейн добровільно передав свою колекцію до цього ж Музею, у якому тоді працював науковим співробітником. В кінці 1942 року відомий львівський колекціонер був замордований німецькими фашистами.

На кінець Другої світової війни пам'ятки культури галицьких євреїв в основному були зосереджені в двох львівських музеях – Міському музеєві художнього промислу і Етнографічному музеєві Академії наук України (колишній Музей НТШ). У 1951 році ці дві музейні інституції було об'єднано у Музей етнографії та художнього промислу Академії наук України. Отже, на сьогодні цей Музей володіє найбільшою і найціннішою колекцією, яка представляє культурну спадщину євреїв Галичини від XVII до XX століть. Окрім цього, пам'ятки єврейської культурної спадщини знаходяться ще у трьох львівських музеях – Львівському історичному музеї, Львівській галереї мистецтв, Львівському музеї історії релігії.

В часи комуністичного тоталітаризму єврейські колекції були недоступні для широкого кола зацікавлених осіб, а їх опрацювання і популяризація були практично неможливими. Значно зменшилася кількість єврейського населення у Львові. Під кінець існування Радянського Союзу у 1989 році у місті проживало 12 823 євреї, що становило 1,58% усього населення. У Львівській області вони займали четверте місце за кількістю осіб після українців, росіян і поляків – 14 240, або ж 0,5% усіх мешканців.

Радикально ситуація змінилася після відновлення Україною незалежності. У 1992 році було зареєстроване Львівське товариство єврейської культури ім. Шолом-Алейхема, яке нараховувало 1100 членів і видавало газету “Шофар”. У 1998 році почала функціонувати Академія історії та культури євреїв України ім. Ш. Дубнова, до якої належало 35 осіб. У 1999 році була створена Львівська обласна об’єднана єврейська община “Золота троянда”, кількість членів якої сягала 1500 осіб*. Водночас активну діяльність у Львові проводить Представництво американського об’єднання комітетів для євреїв колишнього Радянського Союзу. У 2005 році у Львові було зареєстровано Науковий центр іудаїки та єврейського мистецтва ім. Ф. Петрякової, засновниками якого стали Львівська міська громадська організація “Асоціація музеїв та галерей”, проф. Ярослав Дашкевич (керівник відділення Інституту Української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України) і Мейлах Шейхет (директор Представництва американського об’єднання комітетів для євреїв колишнього Радянського Союзу). На кінець 2001 року у Львівській області було зареєстровано 4 громади іудеїв і 2 громади прогресивного іудаїзму**.

Суверенна держава не тільки творила сприятливі умови для розвитку національно-культурних товариств, але й сама популяризувала культурні надбання національних меншин України. У 1989 році Музей етнографії та художнього промислу організував вперше на території Радянського Союзу виставку “Традиційне єврейське мистецтво XVII – початку XX ст.”. Через організаційну слабкість єврейської громади Львова до справи активно долучилися культурні та наукові сили української інтелігенції. Їх стараннями і зусиллями під науковим керівництвом доктора мистецтвознавства Фаїни Петрякової виставку цього ж року було продемонстровано у Москві. Інтерес широкої громадськості до неї був настільки великим, що вже наступного року пам’ятки єврейської культури експонували у Києві.

* Інформацію отримано у відділі національностей та міграції Львівської обласної державної адміністрації.

** Інформацію отримано у управлінні у справах релігії Львівської обласної державної адміністрації.

Вперше за півстоліття замовчування одна з найкращих єврейських збірок Європи стала не тільки загальнодоступною, але й популяризувалася усіма можливими засобами. В тяжкі часи становлення нового суспільства, пошуку нової ідеології та ідентичності, українські наукові та культурні установи до пріоритетів своєї діяльності зараховували питання розвитку культури національних меншин України, ліквідації білих плям в історії. В пошуках своєї національної правди, почали голосно говорити про кривди, завдані поляками чи польською державою українцям у ХХ столітті, реанімуючи старі стереотипи і створюючи нові ідеологічні підходи в оцінці минулого. Польська наукова і громадська думка також вважає, що в той сам час поляки, які боролися за власну Батьківщину і ті, хто опинився в нових політичних умовах Радянського Союзу, піддавалися різного роду переслідуванням, репресіям, винищенню і процесам деетнізації. Найчастіше кривди в суспільній пам'яті поляків на пограниччі асоціювалися з кривдами воєнних часів і до ворогів належали німці і “совєти”, а до найбільш живих і шокуєчи спогадів – зіткнення з місцевим населенням (читай українцями чи партизанами УПА). Оминаючи конфлікти зі зброєю в руках на Волині чи в Бескидах і сучасні “довгі та бурхливі дискусії”⁶²⁵ на цю тему, така емоційна, підтверджуюча тільки свою правду оцінка ситуації значною мірою була результатом впливу державної пропаганди двох повоєнних країн, які належали до одного соціалістичного табору.

Для молодого держави і нової інтелектуальної еліти важливо було також показати світовій спільноті свою відкритість до діалогу і бажання разом творити спільне майбутнє. Культурні та наукові кола України почали шукати партнерів на Заході. Трансформаційні процеси в Центрально-Східній Європі сприяли налагодженню нових контактів між найближчими сусідами. Тому природньо, що у 1993 році вперше колекція виїхала за кордон до Польщі у

⁶²⁵ Motyka G. Tak było w Bieszczadach: walki polsko-ukraińskie 1943–1948. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999. S. 9.

Краківський історичний музей. Історичні зв'язки Львова і Кракова зумовили величезне зацікавлення поляків єврейською культурною спадщиною⁶²⁶.

У 1994 році виставка “Скарби євреїв Галичини” експонувалася у Музеї діаспори у Тель-Авіві⁶²⁷. Так працівники Музею етнографії та художнього промислу заявляли не тільки про самовіддану (часом на межі із ризиком для власного життя в умовах німецької окупації) і жертвовну працю кількох поколінь українських музейників над збереженням єврейської культурної спадщини, але й про бажання відроджувати цей елемент регіональної галицької культури, надати йому нового звучання серед розмаїття національно-культурного життя незалежної України.

Після повернення експонатів в Україну Музей етнографії та художнього промислу організував турне виставки по містах східної України – Дніпродзержинськ (2000), Дніпропетровськ (2000) і Запоріжжя (2001). Це була справжня демонстрація національної та релігійної терпимості, толерантності й поваги до культурної спадщини інших народів.

У 2002 році виставка “Скарби євреїв Галичини” була організована на прохання Шльосбергмузею у місті Хемніце (Німеччина) з нагоди відкриття нової синагоги⁶²⁸. Від березня до жовтня 2005 року пам'ятки єврейської культури Галичини XVII–XX століть оглядали тисячі відвідувачів Етнографічного музею Шльос Кіттзее в Австрії.

Результатом плідної співпраці Музею етнографії та художнього промислу з польськими партнерами і їх зацікавлення єврейською колекцією стала організація цієї виставки у Гданському історичному музеєві та Регіональному музеєві у Стальовій Волі із турне іншими містами Польщі у 2006–2007 роках⁶²⁹. Високопрофесійні твори мистецтва і речі побутового характеру, які представлені на виставці, знайомлять із ритуальними

⁶²⁶ Duda E., Jodłowiec A., Petriakowa F. Skarby dziedzictwa galicyjskich Żydów. Kraków, 1993. 57 s.

⁶²⁷ Treasures of Jewish Galicia: Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine. Tel Aviv, 1994. 196 p.

⁶²⁸ Schätze des Jüdischen Galizien: Begleitheft zur Ausstellung des Museums für Ethnographie und Kunstgewerbe, Lviv, Ukraine. Chemnitz, 2002. 32 s.

⁶²⁹ Kultura Żydów galicyjskich: ze zbiorów Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie: [katalog wystawy]. Stalowa Wola, 2006. 312 s.

церемоніями у синагогах і родинним життям у єврейських домах Галичини перед їх знищенням тоталітарними режимами.

Поряд із активною діяльністю Музей етнографії та художнього промислу свій вклад у відродження унікального світу галицького єврейства зробили й інші львівські музеї. Зокрема, Музей історії релігії організував три виставки юдейської унікальної ритуальної культури і єврейських книжок (1999, 2000, 2001). Львівський історичний музей експонував частину власної єврейської колекції у 2001 році. З ініціативи Єврейського благодійного фонду “Hesed Arye” у 2000 році Львівська галерея мистецтв організувала виставку “Мала Батьківщина. Релігія і родинне життя галицьких євреїв очима художників”⁶³⁰. У 2004 році Львівська галерея мистецтв разом із Міжнародним центром голокосту ім. др. А. Шварца організували у Львові виставку “Образи зниклого світу” із фондів Львівської галереї мистецтв, Львівського історичного музею, Музею етнографії та художнього промислу, Музею історії релігії та приватних колекцій. В останні роки Львівський історичний музей у співпраці з іншими музейними та бібліотечними установами Львова практично щорічно проводить найрізноманітніші заходи (виставки, семінари, круглі столи тощо), присвячені збереженню і вивченню єврейської культури, на яких також розглядаються питання взаємовпливів української та єврейської ідентичності⁶³¹.

Зазначена діяльність львівських музеїв є реалізацією настанови Митрополита Андрея Шептицького: “Не хочемо бути сторожами гробів; хочемо радше бути свідками відродження”, яка була проголошена ним на відкритті Національного музею у Львові 13 грудня 1913 року⁶³². Пізнаючи інші народи, які жили чи живуть поруч, ми пізнаємо свою історію, традиції, звичаї. Наші знання і досвід минулого повинні служити наступним

⁶³⁰ Voznytsky B. Foreword. *Images of a Vanished World: The Jews of Eastern Galicia (from the mid 19th century to the first third of the 20th century): exhibition catalogue*. Lviv, 2003. P. 4.

⁶³¹ Раритети єврейської спадщини: виставка / Львів. іст. музей, Всеукраїнський Єврейський благодійний фонд “Хесед-Ар’є”. Львів, 2017. 40 с.

⁶³² Шептицький А. З історії і проблем нашої штуки (Виклад, виголошений на святі отворення “Національного Музея” дня 13 грудня 1913 р.). *Шептицький А. Не хочемо чужої культури, хочемо жити своєю!* / упоряд. і передм. М. Косіва. Львів: Логос, 2005. С. 21.

поколінням у побудові безпечного майбутнього нашого дому – європейської спільноти.

Значний вплив на перебіг подальших україно-польських стосунків у музейній сфері у майбутньому матиме спосіб розв'язання проблем реституцій, тобто що і як ми хочемо повернути. Без сумніву, необхідно виявити і повернути цінності, які були незаконно переміщені під час Другої світової війни. Проте намагання польської сторони підіймати питання про передачу цінностей, визначених нею як національно важливих, які знаходяться на території України і ніколи незаконно не переміщувалися, викликало нерозуміння і острах як у фахівців музейної справи, так і в широкого загалу. Претензії на певні збірки з боку польської сторони породили боязнь, що пам'ятки з колишніх приватних колекцій, які вивозяться на тимчасове експонування до Польщі, можуть не повернутися. Львівська громада та українське музейне середовище пам'ятає конфлікт з середини 1990-х років довкола групи пам'яток на виставці “Скарби галицьких євреїв XVII–XX ст.” із Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, яка експонувалася в Музеї діаспори у Тель-Авіві. Такий збіг обставин міг заблокувати україно-польську співпрацю і закрити фонди львівських музеїв навіть для дослідників. Тоді було би надзвичайно складно говорити про творення нової ідентичності і ламання стереотипів у Польщі та Україні.

Усе сказане характеризує основні напрямки розвитку співробітництва музеїв Польщі з музеями прикордонного Львова, який незалежно від переміщення кордонів завжди зберігав свою ідентичність в розвитку мультикультурності та різноманітності релігій. Сьогодні музейні, архівні та бібліотечні зібрання українського Львова є важливим джерелом і багатою ресурсною базою для українців, поляків, євреїв, вірмен у вивченні спільної історичної спадщини.

Позитивні результати співпраці українських і польських музейних фахівців засвідчують необхідність подальшого об'єднання зусиль у справі

збереження культурної спадщини двох народів і національних меншин, які впродовж віків заселяли ці порубіжні території. Очевидними також стали факти визнання культурної різноманітності міст цього регіону, які сміливо можна вважати спільною культурною спадщиною українців, поляків, євреїв, вірмен тощо. У цьому контексті українсько-польське пограниччя є інтеграційним і консолідаційним чинником для розвитку добросусідських стосунків між двома державами.

Здобуття незалежності, втрата чи набуття територій стають поважними викликами щодо формування нового культурного простору. Найчастіше проблемні ситуації у новітніх українсько-польських взаєминах були пов'язані із територіями на пограниччі. Саме тут знаходяться надзвичайно важливі історичні пам'ятки, що є гордістю для обох націй і перлинами їхньої культурної спадщини. Звідси особлива любов до цих об'єктів, цих місць і цієї землі, яка часто виливалася у дискусію, що будувалася на протиставленні – “це ми створили, це наше”. Надмірна емоційна і позбавлена критичної оцінки гордість за свою культуру часом буває викличною, зверхньою і претензійною, а недосконалі знання власної і чужої історії, нестача аргументів дуже часто породжують агресивність у сприйнятті іншого. Такий спосіб поведінки переважно розцінюється співрозмовником як зазіхання на частку його культурної ідентичності, викликає негативну реакцію і природний супротив, доводить до взаємної ненависті та розбрату.

Непорозуміннь між українцями і поляками на пограничних територіях не вдалося так швидко уникнути, особливо за обставин різного досвіду державного будівництва і різних рівнів усвідомлення національної, релігійної і суспільно-культурної ідентичності. Зрештою, необхідним було розуміння, що спільний кордон не ділить, але об'єднує, що спільна історія, якою б окремі її сторінки не були жахливими і кривавими, свідчить про спільні діяння обидвох народів і спільну відповідальність перед майбутніми поколіннями. Не вдасться уникнути фізичної і психологічної присутності представників одного народу на території і в житті іншого, а тому варто

прагнути зробити її комфортною заради власної гідної і безпечної перспективи.

Перед молодою державою Україною із давньою культурою за роки незалежності насамперед стояло питання формування власної релігійної і етнічної свідомості. Частиною цього складного процесу було також створення нового бачення власної історії. Новий погляд і нові підходи до національного написання історії не завжди узгоджувалися із прийнятими загальноєвропейськими конструкціями та історіями сусідніх народів⁶³³.

Великою загрозою на пограниччі двох культур залишалися ігнорування, применшення ролі чи зневага елементів іншої культури або ж їх тотальне привласнення без критичного осмислення. Часто такою поведінкою декларуються “патріотизм” і “безмежна любов” до усього власного, яка формується на націоналістичних засадах. Усе це здійснювалося під тиском прояву великої любові до усього власного. В таких випадках історію завжди намагалися поставити на службу політиці.

Українсько-польська дорога до співпраці, порозуміння і поєднання розвивалася на двох рівнях – найвищому державному (Київ – Варшава) і регіонально-прикордонному (Львів – Перемишль, Луцьк – Замосць), тобто прикордонних областей і воєводств. Частина інтелектуальних і політичних еліт двох країн досить успішно подолала панівну ідеологію ХХ століття – інтегральний націоналізм. Натомість регіональні еліти (партійні, релігійні, державні, культурні) пройшли дуже складний шлях через активізацію образів минулого до сьогоденної рівноваги у релігійному, соціальному і культурному житті прикордоння.

Сам кордон також змінювався відповідно до політичної реальності. Можемо говорити про певний цикл трансформації від польсько-радянського кордону, який ділив, через безвізовий українсько-польський кордон, який давав добрі шанси для підвищення стандартів щоденного життя і тому

⁶³³ Мінк Ж. Вступ. *Європа та її болісні минувшини* / авт.-упоряд.: Ж. Мінк, Л. Неймаєр. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 13–38.

об'єднував у цьому поляків і українців, до кордону Україна – Європейський Союз, який породжує нові труднощі і нові стереотипи.

Утворення незалежної України було сильним імпульсом для активізації в ній польської спільноти та української в Польщі. Приховувана десятиліттями національна ідентичність стала предметом гордості двох діаспор, оскільки відкривались нові перспективи для контактів з Батьківщиною. Специфіка населення пограниччя полягала у тому, що з одного і другого боку воно через історичні обставини (депортації, примусові переселення, фізичне знищення, переміщення кордонів) стало практично моноетнічним.

Панівна культура за підтримки держави на пограничних територіях намагається поширювати “свою” правду, в основі якої – національні інтереси з певними етнічними чи релігійними пріоритетами. Бажання системно насаджувати “свою єдину правду”, яка переважно була пов’язана із заподіяними кривдами, дуже часто виглядає помстою і супроводжується небажанням слухати і розуміти іншого. Поспішне і необґрунтоване намагання раз і назавжди поставити усі крапки над “і” в тій чи іншій справі породжує нові непорозуміння. Культурну спадщину інших, яку не вдається привласнити чи поставити собі на службу, починають трактувати як щось чуже і вороже. Культурні пам’ятки стають заручниками – їх можна знищити, привласнити, ними можна шантажувати тощо.

Наприклад, сучасна українська історіографія мало згадує позитивно про віковічну культурну присутність поляків у Львові, Івано-Франківську чи Жовкві. Більше акцентується роль і значення саме українців у розвитку згаданих територій⁶³⁴. Зі свого боку польські історики “делікатно” мовчать про активну українську присутність у Перемишлі, Ярославі чи Сяноку. Польська українська меншина майже цілком відсутня у загальній картині суспільно-економічного чи культурного розвитку основної етнічної групи, а якщо вона й згадується в окремих частинах наративу про минуле, то

⁶³⁴ Hrycak J. Jak uczyć historii Ukrainy po 1991 roku? *Hrycak J. Nowa Ukraina: nowe interpretacje*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2009. S. 137–154.

переважно в конфліктних ситуаціях⁶³⁵. Отже, за останнє століття етноцентризм став основою побудови системи культурних цінностей на багатокультурному або принаймні двокультурному, пограниччі.

Дещо різні за методами і методологією наукових досліджень історичні та мистецькі школи різних країн часом можуть бути перепонами під час співпраці, які необхідно вчитися долати разом. Здебільшого це стосується історичного оцінювання певних подій, діяльності організацій чи осіб. Труднощі трапляються також під час атрибуції музейних пам'яток, наприклад, коли у часи бездержавності Польщі і України йдеться про ознаки національної належності митців чи творів мистецтва. Проте відчуття спільної відповідальності та бажання максимально ефективно діяти у справі збереження культурної спадщини без огляду на її національну приналежність дозволяє знаходити взаємоприйнятні методологічні рішення.

⁶³⁵ Середа В. Вплив польських та українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів. *Вісник Львівського університету*. 2000. Вип. 35–36. С. 391.

ВИСНОВКИ

Дослідження сучасного українсько-польського пограниччя, зокрема аналіз динаміки формування українсько-польського кордону під час Другої світової війни та в повоєнні роки; процесу творення кордону в історичній пам'яті місцевого населення; мовних, етнографічних та релігійних критеріїв ідентифікації населення пограниччя; зміни ідентичності населення з обох боків кордону; впливу культурної спадщини українсько-польського пограниччя на сучасні міжетнічні відносини показало:

1. Проаналізовані джерельна база та наукова література засвідчують недостатність комплексного, системного і всебічного вивчення українсько-польського пограниччя. В контексті сучасного інтенсивного розвитку євроінтеграційних процесів в Україні пріоритетними стають питання впливу прикордонних територій на ідентичність місцевого населення цього регіону та ставлення його мешканців до кордону і мешканців сусідньої країни. Відсутність відповідних досліджень в українській етнологічній науці та незначна кількість праць польських науковців з цього питання зумовили необхідність провести спеціальні польові дослідження і узагальнити наявний досвід на основі сучасних теоретико-методологічних засад.

2. Проведене дослідження є новаторським, оскільки багаторічні експедиції спільно здійснювали український та польський науковці за спеціально розробленою авторською методикою, яка допомогла отримати об'єктивніші результати шляхом погодження відмінностей між дослідницькими школами, способами проведення польових досліджень й аналізу здобутого матеріалу. Водночас дослідники усвідомлювали, що такий метод може спричинити деяку зміну звичної поведінки інформаторів, зокрема більшу стриманість і самоконтроль, через присутність вчених з двох різних країн.

На основі зібраного польового матеріалу здійснено аналіз трансформації території пограниччя, функціонування місцевих спільнот у

період творення кордону, формування двох різних пам'ятей у сусідніх державах, стану етнічної та релігійної належності населення з обох боків державного кордону. Застосована методика спільної роботи з респондентами у прикордонній зоні, незалежно від їхньої національності і громадянства, допомогла дослідникам максимально об'єктивно проаналізувати сучасну ситуацію і зробити виважені висновки.

3. Етимологічно поняття “пограниччя” похідне від терміна “границя”. З антропологічного і культурологічного погляду хронологічна послідовність явищ тут є зовсім іншою. Спочатку творилися та функціонували чітко не окреслені культурні чи етнічні спільноти на певних територіях, які за найрізноманітнішими ознаками можна кваліфікувати як суцільні пограниччя. Лише згодом, переважно під час воєн, між ними починають встановлюватися кордони, які також не були етнічними, а відображали державні устремління політичних і військових еліт (здебільшого етнічно змішаних) володіти певними землями.

4. З методологічного погляду, важко провести чітку і науково обґрунтовану границю між етносами, які протягом століть проживали в одній державі без жодної делімітаційної лінії із широко розвиненим культурним пограниччям та значним відсотком етнічно і релігійно змішаного місцевого населення. Тому бажання максимально повно окреслити територію розселення власного народу, прагнення кожної зі сторін встановити “ідеальні кордони”, використання наукових підходів на догоду принципам політичної доцільності, безумовно, призводили до міжнаціональних конфліктів за спірні території на етнокультурному пограниччі.

Проведений аналіз підтверджує недосконалість наявної методики визначення меж етнічних територій. Також він дає підстави сумніватися у можливості виробити сучасну науково обґрунтовану методологію окреслення етнічних територій та проведення їх границь, які могли би бути прийняті дослідниками, політиками і суспільствами сусідніх держав.

5. Питання етнічних територій до сьогодні залишається одним із найбільш суперечливих у міждержавних відносинах сусідніх країн. Науковцям надзвичайно важко встановити універсальні, об'єктивні, конкретні критерії визначення меж поширення певного етносу із врахуванням особливостей кожної ситуації. До труднощів належить також відсутність ретельного комплексного обстеження пограниччя і картографування явищ матеріальної та духовної культури. Аргументи дослідників і політиків нині здебільшого є необхідною складовою визначення етнічної та політичної належності населення, але не достатніми і взаємоприйнятними.

6. Аналіз впливу українсько-польського кордону на етнічну структуру пограниччя засвідчує, що особливого характеру і змісту ці процеси набули після Другої світової війни. Організована комуністичним тоталітарним режимом штучна етнічна гомогенізація прикордонних територій призвела до замкнутості та взаємної ізоляваності двох сусідніх народів, що можна було спостерігати аж до часу розпаду соціалістичного табору. Таким чином порушено природну суть міжетнічного пограниччя – багатонаціональність та полікультурність, які зазвичай формуються на засадах толерантності та мирного співжиття мешканців у місцевих спільнотах.

7. Сучасна фактична моноетнічність населення з обох боків українсько-польського кордону позбавила потенційних ревізіоністів будь-яких реальних шансів на спроби перегляду державних кордонів із використанням аргументів про захист “своїх співвітчизників” і приєднання частини “своїх споконвічних етнічних/державних територій” до материнської землі. Саме на пограниччі зараз найбільш інтенсивно розвиваються суспільно-політичні, культурно-освітні та особисті контакти між українцями і поляками, що загалом сприяє налагодженню діалогу між двома країнами і процесам європейської інтеграції України.

8. Від моменту утворення кордону у 1945 році і до сьогодні умовно можна виділити чотири етапи його функціонування, а отже, ставлення

місцевих мешканців до нього. Перший – несприйняття і ворожість через брутальний спосіб його встановлення. Другий – кордон як невідворотна реальність, символ державної репресивної машини, яка навіювала страх. Третій етап пов'язаний із лібералізацією усього прикордонного життя і надією місцевого населення використати близькість кордону для покращення власного добробуту і підвищення стандартів життя з обох його боків. Четвертий – загальне незадоволення мешканців пограниччя погіршенням візового режиму між Україною і Польщею від 1 жовтня 2003 року перед вступом останньої у травні 2004 року до Європейського Союзу і приєднанням до Шенгенських угод. Проведені дослідження дають підстави стверджувати про стриманішу позицію польського населення прикордонної зони щодо необхідності повної ліквідації кордону.

До минулорічної ліквідації візового режиму Європейського Союзу з Україною існувала ситуація певного дисбалансу в можливостях перетину кордону поляками і українцями, що впливало на ставлення до нього. Українці однозначно негативно оцінювали нововведення і щораз більше нарікали на спосіб функціонування різних прикордонних служб. Кордон для них знову став більш неприступним і ворожим. Поляки активно використовували можливість безвізового перетину по спеціальних смугах для громадян Європейського Союзу. Очевидно, деякі ускладнення під час його перетину також зумовлювали у них негативні емоції, наприклад, корупція різних служб з українського боку. Проте польське прикордонне населення в більшості не висловлювало думок про необхідність цей кордон ліквідувати.

9. Тенденції і динаміка розвитку етнокультурних процесів на пограниччі засвідчують, що етнічний поділ здебільшого ґрунтується на релігійних і мовних відмінностях. Проте останнім часом з польської сторони пограниччя відчуваються дуже сильні асиміляційні процеси в українському середовищі. Молоде покоління не схильне послідовно сприймати і передавати явища традиційно-побутової культури. Причин для посилення

таких тенденцій декілька, починаючи від технічного прогресу і змін у сприйнятті молодим поколінням сучасного світу до наслідків асиміляторського тиску з боку держави і титульної нації або відсутності належного почуття патріотизму у їхніх батьків.

Водночас практично протилежні явища спостерігаємо з українського боку у польському середовищі, які мають значний резонанс та вплив на українське населення пограниччя. Державна політика Польщі щодо впровадження “карти поляка” та підписана умова про малий прикордонний рух стимулюють частину мешканців прикордонних територій шукати польське коріння та вчити польську мову. Особливо це стосується осіб з подвійною етнічною ідентичністю зі змішаних сімей. Проте є випадки принагідної зміни етнічної ідентичності українцями, яка в певному сенсі є кон’юнктурною і контекстуальною.

У випадку державного впливу на формування етнічної свідомості населення пограниччя спостерігаємо пряму залежність стану етнічної активності на периферії, якою завжди були прикордонні території, від підтримки метрополії/центру. Важливе значення для розвитку етнічної ідентичності осіб і спільнот пограниччя має загальна політична і соціально-економічна ситуація у цих сусідніх державах.

10. У міжвоєнний час на території сучасного українсько-польського пограниччя місцеві українці вважали місцевих поляків і євреїв “іншими”, радше навіть “своїми іншими”, а не “чужими”, щодо яких зберігають дистанцію і кого бояться. Після Другої світової війни місцеві євреї зникли з цих теренів і перестали бути об’єктом міжетнічних відносин. Після встановлення державного кордону поляки у сприйнятті українців і навпаки стали “чужими”, зрештою, така ситуація відповідає типу відчуженого пограниччя. “Чужими” також є всі ті, хто приїхав на цю територію у післявоєнний час, зокрема й українці з-за Збруча. Спостерігаємо цікаве явище, коли етнічний чинник не є визначальним в категорії чужості.

Така ситуація є наслідком впливу традиції багатокультурності та звичаєвої консолідованої взаємозалежності і відповідальності мешканців одного населеного пункту чи регіону. Вона виявляється в тому, що особа іншої національності з цієї місцевості є менш небезпечною за прибулого, хоча останній і належить до тої самої етнічної спільноти. Зрештою, на цій zasadі віддавна функціонували спільноти міст. На рівні місцевої ідентичності практично всі прибулі, без огляду на етнічну належність, довго перебувають у статусі “чужих”, згодом більшість переходить у категорію “інших”, “своїх інших”, але майже ніхто насправді не стає “своїм”.

11. В період Радянського Союзу в результаті півсторічного впливу комуністичної пропаганди і активної ідеологічної діяльності тоталітарної системи “своїми” на рівні державної належності та ідентичності стають усі мешканці цієї території, а “чужими” – поляки, а водночас і українці за кордоном. Щоправда, “свої” прибулі є виключно категорією, яка відображає ідентифікаційний статус мешканців однієї держави аналогічно до ситуації у міжвоєнний час на цій території. Проте на місцевому рівні прибулі далі залишаються “чужими”. Отже, відповідно до специфіки встановлення кордону, у період існування співіснуючого пограниччя певний час як “чужі” продовжують також сприйматися громадяни однієї “своєї” держави, статус яких має тенденцію до зміни на “інші”, “інші свої” чи навіть “свої”, залежно від рівнів ідентифікації, але всі з-за кордону надалі залишаються “чужими”.

12. Після падіння тоталітарної системи і відкриття кордонів українсько-польське пограниччя стає взаємозалежним, а його мешканці один щодо другого еволюціонують з категорії “чужих” до категорії “інших”, яких не бояться і з якими хочуть співпрацювати. Водночас під тиском політичних чинників та в пошуках власної ідентичності шляхом виокремлення/відчуження себе з “радянського народу” росте дистанція між українцями і росіянами, яких щораз більше починають трактувати однозначно як “чужих”. А всі українці з-за кордону починають сприйматися як “свої”, виключно за ознакою етнічної належності.

13. Значно стабільнішою була ситуація щодо окреслення своїх/інших/чужих в період Радянського Союзу з польського боку, коли поляки усіх за кордоном і нечисленних місцевих українців вважали “чужими”. В результаті відкриття кордону і зростання міжособових контактів зауважуємо тенденції до лібералізації поглядів і зміни сприйняття – українців перестали боятися, з ними почали співпрацювати.

Зміна типів пограниччя, відкритість українсько-польського кордону в 90-х роках ХХ століття спричинили значні трансформації локальної ідентичності мешканців пограниччя та корекцію детермінації свого/іншого/чужого, що не завжди знаходило своє відображення на решті території двох країн.

14. Політичні та економічні зміни, а насамперед проголошення і побудова незалежної України, спричинили різні суспільні процеси в двох сусідніх країнах. На території пограниччя вони пов’язані з існуванням кордону і зацікавленням тим, яким є життя на його другому боці. Зазначимо, що дрібна прикордонна торгівля має великий вплив на заробітки населення та стандарти щоденного життя. Своєю чергою це відчутно впливає на переосмислення минулого, на моделювання пам’яті так, щоб вона краще відповідала сучасним реаліям, які підтверджуються власними спостереженнями і надією на позитивні економічні зміни. З української сторони спостерігаються чіткі прагнення якомога швидше зблизитись з країнами Західної Європи та інтегруватись у Європейський Союз. Цей динамічний процес впливає на українську ідентичність. Також за останні двадцять років змінилося взаємне ставлення поляків до українців, що також зумовлює трансформацію образу “чужого”.

15. Поодинокі українські родини, які проживають в Польщі у прикордонних селах, здебільшого не походять з тих територій. Після дуже важкого і складного повернення на батьківські терени з чужих, освоєних ними у повоєнний час північно-західних територій, куди їхні родини було примусово виселено в рамках акції “Вісла” з українсько-польського

пограниччя, вони селилися там, де їм дозволяла місцева влада або де можна було знайти роботу в лісовому господарстві чи державному рільничому господарстві.

Українці-поверненці почувалися чужими на не зовсім своїй землі у неприязному польському оточенні. Багато хто з них протягом довгих років існування Польської Народної Республіки боявся зізнатися, що має українське коріння. Вони намагалися не привертати до себе уваги сусідів – ходили до римо-католицького костелу і хрестили своїх дітей у латинському обряді. За колючим дротом, що був знаком і своєрідним символом державного кордону, жили такі самі українці, які відрізнялися лише тим, що вони були під “совета́ми”.

Отже, українці з обох боків українсько-польського кордону опинилися в ситуації, яка не давала жодної надії на активізацію національного життя. Для місцевих українців перспектива власного національного відродження, а також відбудова родинних і культурних зв'язків на цій території, незалежно від наявності між ними колючого дроту, з'явилася лише після політичних змін у Центрально-Східній Європі в 1990-х роках і утворення незалежної України.

16. Певними особливостями відзначалися функціонування та ідентичність змішаних сімей, які в період встановлення державного кордону в 1946 році чи його корегування в 1951 році були виселені до Радянської України і повернулися як репатріанти в 1956–1957 роках. Переважно вони поверталися до своїх рідних сіл, а навіть домівок. Вони дуже добре знали радянську дійсність, яку відчували на власному досвіді роботи в колгоспах Одеської, Херсонської чи Миколаївської областей або шахтах Донбасу, куди їх примусово виселяли з новоутвореного українсько-польського кордону. Жодних ілюзій щодо можливого національного розвитку в УРСР у них не залишилося, тому після повернення до Польської Народної Республіки вони намагалися якомога швидше асимілюватися з більшістю польського населення.

17. Змішані родини, які належали до різних конфесій, що тоді було чи не найважливішим визначником національної ідентичності, є типовою ілюстрацією явища, досить поширеного на територіях, де перетиналися різні культури, мови і релігії. Ідентичність особи, яка функціонувала в таких умовах, могла змінюватися під впливом різних чинників і з плином часу, тому її можна охарактеризувати як контекстуальну, змінну чи гнучку, з підвищеною здатністю легко трансформуватися і пристосовуватися. Тепер практично неможливо визначити причини вибору чи зміни ідентичності безпосередніх учасників складних політичних і суспільних процесів, які відбувалися на території Центрально-Східної Європи у ХХ столітті. Про них можуть лише здогадуватися чи висловлювати свої припущення їхні нащадки, однак це будуть здогадки, а не твердження, на основі яких можна вибудовувати наукові гіпотези.

Для людей з пограничних територій, для яких наявність амбівалентної ідентичності є природною, такі трансформації, чи активізація своєї іншої, певний час пасивної частини власної етнічної належності, не були складними. У таких випадках ці зміни можна визнати виявом практичного, утилітарного характеру декларованої ідентичності.

18. Багато історико-мистецьких пам'яток та музейних зібрань, які знаходяться на культурному пограниччі мають універсальний характер. Це означає, що вплив іноетнічних чинників чи середовища на локальну культуру був досить відчутним, як і навпаки – місцеві традиції творили своєрідний ґрунт для адаптації загальних європейських чи світових явищ. У такому разі сучасним науковцям часто важко, а інколи неможливо, визначити належність особи, пам'ятки чи інституції до тієї чи іншої культури.

Культура українсько-польського пограниччя має надзвичайно важливе значення щонайменше для двох сучасних держав – України і Польщі. Багато пам'яток, які були створені чи зібрані у колекції в період Австро-Угорщини і Речі Посполитої, зараз знаходяться під опікою української держави. Відчуття відповідальності двох суспільств за збереження культурної спадщини

пограниччя, ґрунтуючись на алгоритмі визнання її спільною, знаходить свій вияв у реалізації великої кількості українсько-польських культурологічних проєктів.

19. Позитивні результати співпраці українських і польських музейних фахівців засвідчують необхідність подальшого об'єднання зусиль у справі збереження культурної спадщини двох народів і національних меншин, які впродовж віків заселяли ці порубіжні території. Очевидними також стали факти визнання культурної багатоманітності міст цього пограничного регіону, які сміливо можна вважати спільною культурною спадщиною українців, поляків, євреїв, вірмен тощо. У цьому контексті українсько-польське пограниччя – інтегрувальний чинник, який є креативною платформою діалогу для розвитку добросусідських відносин між двома державами.

20. Здобуття незалежності чи втрата територій стають важливими викликами для формування нового культурного простору. Найчастіше проблемні ситуації у новітніх українсько-польських взаєминах були пов'язані із територіями на пограниччі. Саме тут знаходяться історичні пам'ятки, що є гордістю для обох націй і важливими символами їхньої культурної спадщини. Звідси особлива любов до цих об'єктів, цих місць і цієї землі, яка часто спричинювала дискусію, що ґрунтувалася на принципах безальтернативного, тотального привласнення.

Великою загрозою на пограниччі двох культур залишаються ігнорування, применшення ролі чи зневага і свідоме нищення елементів іншої культури або ж їх тотальне привласнення без критичного осмислення. Часто такою поведінкою декларуються “патріотизм” і “безмежна любов” до усього власного, яка формується на ультранаціоналістичних засадах. В таких випадках історію та культурну спадщину дуже часто намагалися поставити на службу політичній кон'юктурі. Надмірна емоційна і позбавлена критичної оцінки гордість за свою культуру часом буває викличною, зверхньою і претензійною, а незнання власної і чужої історії, нестача аргументів дуже

часто породжують агресивність у сприйнятті іншого. Такий спосіб поведінки співрозмовник переважно розцінює як зазіхання на частку його культурної ідентичності, зумовлює негативну реакцію і природний спротив, спричиняє взаємну ненависть та розбрат.

21. Непорозуміння між українцями і поляками на пограничних територіях не вдалося так швидко уникнути, особливо в умовах різного досвіду державного будівництва і різних рівнів усвідомлення національної, релігійної і суспільно-культурної ідентичності. Зрештою, необхідним було розуміння, що спільний кордон – це також спільна історія, яка свідчить про спільні взаємні дії обох народів і спільну відповідальність перед майбутніми поколіннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківському і Старосамбірському районах Львівської області, 2008 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. 90 арк.
2. Анна Величко, с. Сянки. Арк. 1–12.
3. Іван, с. Сянки. Арк. 13–16.
4. Катерина Викомак, с. Беньова. Арк. 16–20.
5. Пані, корінна бенівчанка, с. Беньова. Арк. 20–23.
6. Анна Проня, народжена у с. Журавин. Арк. 23–31
7. Велюся Віжик, с. Боберка. Арк. 31–34.
8. Анна Боберська, с. Лопушанка. Арк. 35–44.
9. Пані Вошанська, с. Лопушанка. Арк. 44–50.
10. Галина Цибак, с. Лопушанка. Арк. 50–53.
11. Гнат Волошнівський, с. Лопушанка. Арк. 53–59.
12. Марія Ільківна, с. Сянки. Арк. 59–72.
13. Мар'ян Жимонський, с. Верхнє Висоцьке. Арк. 72–74.
14. Василь Дребот, с. Климець. Арк. 75–80.
15. Валерій Височанський, с. Верхнє Висоцьке. Арк. 80–90.

16. Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі, 9–19.07.2009 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. 169 арк.
17. Село Шандровець Турківського району Львівської області. Арк. 1.
18. Село Тернава Турківського району Львівської області. Інформатори – Микола Петрович Славик, 1947 р. н. та Ганна Іванівна Щамак, 1947 р. н. Арк. 1–22.
19. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області. Інформатор – Василь Стасишин, 1927 р. н. Арк. 22–31.

20. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області. Інформатор – Василь Гула, 1925 р. н. Арк. 31–53.
21. Інформатор – Григорій Іванович Дем'ян. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області, 1928 р. н. Арк. 54–78.
22. Село Виців Старосамбірського району Львівської області. Інформатор – Федір Миндзьо, 1936 р. н. Арк. 78–93.
23. Село Виців Старосамбірського району Львівської області. Інформатор – Микола Миколайович Бибкевич. Арк. 93–107.
24. Інформатор – Іван Гошкович, 1930 р. н. Село Виців Старосамбірського району Львівської області. Арк. 107–119.
25. Інформатор – Іван Лукіяннович Платок, 1943 р. н. Село Галівка Старосамбірського району Львівської області. Арк. 119–131.
26. Інформатор – пан Іван, 1954 р. н. Село Галівка Старосамбірського району Львівської області. Арк. 131–151.
27. Село Мшанець Старосамбірського району Львівської області. Інформатор – Катерина Стецькович, 1931 р. н. Арк. 151–169.

28. Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у Бещадському повіті Підкарпатського воєводства, 9–19.07.2010 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. 428 арк.
29. Wieś Bystre, powiat Bieszczady. Wywiad z Krzysztofem Kierysturą 1932 roku urodzonym w Krystynopolu, polak. Арк. 1–13.
30. Informator – urodzony w Zaburze koło Sokala w 1935 r. W 1951 roku przesiedlony i mieszkał w Lipiu, polak. Арк. 14–27.
31. Informator – pani Aleksandra Kieleg (dziew. Bugaj), urodzona 1981 r. w Michnowcu, dziadkowie ze Sokalszczyzny. Арк. 28–35.
32. Informator – urodzony we wsi Nowy Dwór koło Krystynopola w 1933 r., polak. Арк. 36–63.
33. Informator – urodzony w Czarnej w 1923 r., polak. Арк. 64–89.
34. Informator – pan Josyf, urodzony w Telesnice w 1930 r. Арк. 90–115.

35. Informator – pan Andrejko, około 80 lat. Арк. 116–122.
36. Jarosław Dragan, urodzony 1932 r. we wsi Telesnica Owszarowa, ukrajiniec i żona ukrainka. Арк. 123–125.
37. Йосип Андрейко, 1930 р. н., народився в Телесниці Ошваровій, мама українка, тато поляк. Дружина – пані Ядорка, народилася в Телесниці Саній. Арк. 126–143.
38. Пані Аня, народжена в селі Паслин коло Ельблонга у сім'ї переселених в результаті акції Вісла зі села Явожеце коло Устрик Долішніх, українка, бл. 40 років. Чоловік – Янек, українець, бл. 40 років. Арк. 144–170.
39. Informator – pani, wieku około 70 lat, żona lesniczego. Wieś Procisne. Арк. 171–174.
40. Wieś Procisne. Informator – pan Adam, 1970 r. u., lesniczy. Арк. 175–176.
41. Informator – pani, wieku około 70 lat, żona lesniczego. Wieś Procisne. Арк. 177–197.
42. Wieś Raby. Informator – Bogdan Kochanowicz, wiek – około 80 lat. Арк. 198–228.
43. Інформатор – Василь Столиця, українець, 1936 р. н., переселений в 1947 і повернувся в 1958 році. Арк. 229–254.
44. Wieś Ustyjanowa. Informator – polak, wiek około 80 lat, żył w Odesskim obwodzie i wrócił jak repatriant. Арк. 255–303.
45. Informator – pani 1935 r. u. Арк. 304–309.
46. Informator – pani Przysłupska, 1927 r. u., ukrainka. Арк. 310–317.
47. Інформатор – Станіслав Кайданович, чоловік попередньої інформаторки, вік – більше 80 років. Арк. 318–336.
48. Інформатор 1930 р. н., мешкає в Сяноку, українець. Арк. 337–347.
49. Село Жлобек. Пан Василь Мастило, 1927 р. н., українець, народився у селі Криве над Сяном. Арк. 348–387.
50. Пані Катерина Грижанська, 1928 р. н., українка. Арк. 388–428.

51. Еспедиція у Шацькому районі Волинської області, 15–21.07.2011 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 623. 260 арк.
52. Інформатор – Фелісей Александровіч Сивоха, 1928 р. н., село Кошари. Арк. 1–17.
53. Інформатори – Гапа Штука, 1925 р. н. і Наталя Могиль, 1934 р. н., село Ольшанка. Арк. 18–27.
54. Інформатор – Ольга Петрівна Войтович, 1929 р. н., село Перешпа. Арк. 28–39.
55. Інформатор – Домініка Пилипівна Іванчук, 1932 р. н., село Перешпа. Арк. 40–54.
56. Інформатори – Оксана Клоз, 1929 р. н., Назарук Марія – 1926 р. н., Анна Кримук – 1929 р. н., село Перешпа. Арк. 55–65.
57. Інформатор – Ганна Гордієвна Лобова, 1925 р. н., село Острів'я. Арк. 66–74.
58. Інформатор – Олександр Ніколаєвіч, 1978 р. н., село Острів'я. Арк. 75–91.
59. Інформатор – Юлінія Гарчук, 1937 р. н., село Пулемець. Арк. 92–97.
60. Інформатор – пан Сергій, 1962 р. н., село Пулимець. Арк. 98–120.
61. Інформатор – священник Петро Раницький, 1971 р. н., село Мельники. Арк. 121–137.
62. Інформатор – Іван Гавура, 1926 р. н., село Грабове. Арк. 138–155.
63. Інформатор – Валентина, 1965 р. н., родом з Нововолинська. Арк. 156–166.
64. Інформатор – Олексій Остапович Глушук, 1929 р. н., село Адамчуки. Арк. 167–179.
65. Інформатор – Галя, 1952 р. н., село Адамчуки. Арк. 180–189.
66. Інформатор – Катерина Євтухівна Хомій, родом з села Кропивники Шацького району, проживає в селі Забужжя. Арк. 190–215.

67. Інформатор – Василь Іванович, 1923 р. н., село Забужжя. Арк. 216–246.
68. Інформатори – мужчина 1939 р. н., і жінка 1943 р. н., село Шацьк. Арк. 247–252.
69. Інформатор – Сергій Володимирович Демедюк, 1984 р. н. Арк. 253–260.
70. Еспедиція у Влодавському повіті Люблінського воєводства і Шацькому та Любомльському районах Волинської області, 11–15.07.2012 р., 11–15.08.2012 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. 366 арк.
71. Інформатор – Веслав Голянчук, староста Влодавські, вік – близько 45 років. Арк. 1–21.
72. Wieś Sobibor, rozmowa z soltysem Mirosławem Wajc, jego żoną Janą i córką Różą. Арк. 22–38.
73. Wieś Sobibor, informator – pani Glowacka, 1921 r. u. Арк. 39–49.
74. Wies Małoziemcy, informatorzy – żona lesniczego-emeryta (1949 r. u.) i gospodarz, który nie chciał mówić. Арк. 50–68.
75. Wieś Wola Uhruska, powiat Włodawski, informator – pani Urbańska, polka wyznania prawosławnego, 1927 r. u. Арк. 69–98.
76. Wieś Wola Uhruska, informator – wojt Jan Gasik, 1955 r. u., polak, katolik. Арк. 99–139.
77. Село Збереже Влодавського повіту, розмова з трьома старшими панями. Арк. 140–153.
78. Село Збереже, інформатор – старший пан близько 80-ти років. Арк. 154–159.
79. Інформатор – Тадей Карабович, 1959 р. н., викладач УМСК в Любліні. Арк. 160–175.
80. Село Адамчуки Шацького району, інформатор – Віра Супликевич, 45 років, освіта – середня спеціальна. Арк. 176–219.

81. Село Столинські Смоляри. Інформатор – Микола Козачук, сільський голова, 1971 р. н. Арк. 220–234.
82. Інформатор – парох села Гуща (парафія УПЦ МП), 1976 р. н. Арк. 235–289.
83. Село Гуща Любомльського району. Інформатор – Віра Крук, 1923 р. н. Арк. 290–302.
84. Село Гуща. Інформатор – Григорій Іванович Трус, 1934 р. н. Арк. 303–314.
85. Село Борове. Інформатор – пані Романюк, 1948 р. н. Арк. 315–328.
86. Село Борове Любомльського району. Інформатори – Зелінський Дмитро Трохимович 1929 р. н. та його племінник 1964 р. н. Арк. 329–339.
87. Село Борове, дівчина 17 років, поступила в Медінститут у Львові. Арк. 340–343.
88. Село Рівне Любомльського району, зав. бібліотекою, близько 55 років. Арк. 344–359.
89. Степан Сиротюк, 1952 р. н., народився у с. Полапи Любомльського району, живе у Львові, доцент Львівської Політехніки, фізик. Арк. 360–366.
90. Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у 2013 р. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 703. 205 арк.
91. Село Сагринь Грубешівського повіту Люблінського воєводства. Інформатор – пані Дорота, сестра пані солтис Сагрині, 1975 р. н. Арк. 1–40.
92. Село Сагринь Грубешівського повіту Люблінського воєводства. Інформатор – пан Ришард Вечорек, батько пані солтис Сагрині, 1939 р. н., працював вчителем в Крилові і директором школи. Арк. 41–76.
93. Село Мірче Грубешівського повіту Люблінського воєводства. Інформатор – Лех Шопінський, війт гміни Мірче, фах – вчитель історії, вік – більше 50 років. Арк. 77–84.

94. Інформатор – Славомир Марцинюк, заступник війта гміни Мірче, історик, закінчив університет у Любліні в 1999 році. Арк. 85.
95. Інформатор – пан Томаш Зайонц, голова сеймику Люблінського воєводства. Арк. 86–106.
96. Wieś Szychowice, powiat Hrubieszów, województwo Lubelskie Informator – Mikołaj Szczur, 1936 r. u. Арк. 107–141.
97. Село Мірче Грубешівського повіту Люблінського воєводства. Інформатор – Лех Шопінський, війт гміни Мірче, фах вчитель історії, вік – більше 50 років. Арк. 142–152.
98. Wieś Smoligów, powiat Hrubieszów, województwo Lubelskie. Informator – pan Władysław Pukaluk, 1946 r. u., pochodzi z rodziny mieszanej prawosławno-polskiej. Арк. 153–160.
99. Село Смолигів Грубешівського повіту Люблінського воєводства. Інформатор – пані Новіцка, 1933 р. н. Арк. 161–176.
100. Село Смолигів Грубешівського повіту Люблінського воєводства. Інформатор – пан Покалюк, якого в селі називають “Чорний”. Арк. 177–186.
101. Село Мірче Грубешівського повіту Люблінського воєводства. Інформатор – пані завідувача бібліотекою, 1961 р. н. Арк. 187–205.
102. Kulak K. Tożsamość etniczna w małżeństwach mieszanych na pograniczu polsko-ukraińskim. *Archiwum naukowe Instytutu etnologii i antropologii kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego*. Nr 504. 325 s.
103. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозов. Київ: Критика, 2001. 270 с.
104. Антонов В. Прикордонна зона. *Циклон – енциклопедії та словники*. URL: <http://cyclon.com.ua/content/view/1267/58/1/1/> (дата звернення: 09.06.2015).

105. Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройця та на шпальтах паризької “Культури”. *Простір свободи: Україна на шпальтах паризької “Культури”* / упоряд. Б. Бердиховська. Київ, 2005. С. 9–32.
106. Бідар П. Суспільні науки про нації та націоналізм. *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 6. С. 67–74.
107. Блаховський А. Єжи Глогівський і Кастан Вавжинець Келісінський – романтичні творці іконографічних джерел народної культури. *Забуті скарби: народний одяг України та Польщі в малюнках Є. Глогівського та К. В. Келісінського: (довідник виставки)*. Львів; Торунь: Товариство приятелів Музею етнографічного у Торуні, 2002. С. 6–12.
108. Богданов С. Твори живопису у збірці ЛІМ. *Ми з Львівського історичного... (1893–2003): до 110-річчя створення ЛІМ: спецвипуск*. Львів, 2004. С. 44–46.
109. Богданов С. Фондова група “Меблі”. *Ми з Львівського історичного... (1893–2003): до 110-річчя створення ЛІМ: спецвипуск*. Львів, 2004. С. 33–35.
110. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: Основи, 1994. 168 с.
111. Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1983. 304 с.
112. Бойківщина: монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту / Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Філядельфія; Нью Йорк, 1980. 521 с. (Український архів; т. 34).
113. Бойко В. Колекція воєнно-історичних пам’яток у фондах ЛІМ. *Ми з Львівського історичного... (1893–2003): до 110-річчя створення ЛІМ: спецвипуск*. Львів, 2004. С. 46–50.
114. Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів ХІХ ст. Київ: Наукова думка, 1976. 139 с.
115. Большая советская энциклопедия / глав. ред. Б. Введенский. Москва: Большая советская энциклопедия, 1955. Т. 33: Печь–Польцин. 672 с.

116. Бондарчик В., Кирчив Р. Введение. *Полесьє. Матеріальна культура* / ред. В. Бондарчик та ін. Київ: Наукова думка, 1988. С. 3–8.
117. Борисенко В. Етнокультурні зв'язки українців та поляків Поділля (кінець XIX – початок XX століття). Київ: ІМФЕ НАН України, 2014. 206 с.
118. Борисенко В. Культура повсякдення села Хижинці (1950–1960-ті рр.). Київ: Дуліби, 2014. 144 с.
119. Борисенко В. Проблеми етнографічного вивчення українців Холмщини й Підляшшя. *Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження* / В. Борисенко та ін. Київ: Родовід, 1997. С. 9–22.
120. Борисенко В. Сімейна обрядовість українців XX – початку XXI століття. Київ: ІМФЕ НАН України, 2016. 256 с.
121. Борисенко В. Традиційна культура українців – переселенців з Холмщини (на матеріалах усної історії). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2015. Вип. 51. С. 581–631.
122. Вайдакер Ф. Загальна музеологія: посібник. Львів: Літопис, 2005. 629 с.
123. Вергун Н. Пам'ятки писемності. *Національний музей у Львові. 100 років: альбом* / упоряд.: М. Гелитович, Х. Маковецька; керівник проекту І. Кожан. Київ: Родовід, 2005. С. 103–106.
124. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України: зб. наук. ст.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 67–90.
125. Виздрік В. Галицьке село: соціально-економічне життя та суспільно-політичні процеси (1919–1939). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 392 с.
126. Відділи археології та давньої історії України: путівник / Львівський історичний музей; авт.: Я. Станчак, Д. Семенюк, Е. Зарубій, М. Піцишин. Львів: Новий час, 2008. 32 с.

127. Власюк О. Питання українських етнічних територій у працях Володимира Кубійовича. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 1. С. 76–84.
128. Возницький Б. Г. Вступ. *Львівська галерея мистецтв*: мистецький альбом. Львів: Компанія Гердан, 2006. С. 3–9.
129. Войтович Л. Українсько-польське співжиття крізь віки: стереотипи і пошуки історичної правди. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. редкол. І. Патер, упор. Л. Хахула. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. Вип. 29: Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. С. 277–298.
130. Волинь: дві пам'яті: збірка статей, опублікованих у “Газеті виборчій” / пер. з пол. В. Павлів; упоряд. М. Войцеховський. Київ; Варшава, 2009. 304 с.
131. Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів / пер. з пол. В. Саган. Київ: Ніка-Центр, 2015. 319 с.
132. Гаврилюк Ю. Від Володимирових походів до лінії Керзона. Торонто; Білосток, 2013. 608 с.
133. Гаврилюк С. Еволюція українсько-польських стереотипів упродовж ХІХ – поч. ХХ ст. (на прикладі Волині, Холмщини і Підляшшя). *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків*: зб. наук. пр. Луцьк, 2008. С. 369–379.
134. Галагіда І. “І вас преслідувати будуть...”. Штрихи до історії репресій проти Української Греко-Католицької Церкви в Польщі у 1944–1957 рр. / пер. з пол. Г. Теодорович. Львів: Вид-во УКУ, 2017. 360 с.
135. Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В. Котигоренко (керівник) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 840 с.
136. Галичина і Волинь у складі міжвоєнної Польщі / упоряд. М. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. 444 с.
137. Ганус Д. Дитина в системі народних вірувань та обрядів населення українсько-польського пограниччя: автореф. дис. ... канд. іст.

наук: 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ, 2015. 24 с.

138. Гелитович М. Іконопис. *Національний музей у Львові. 100 років: альбом* / упоряд.: М. Гелитович, Х. Маковецька; керівник проекту І. Кожан. Київ: Родовід, 2005. С. 13–18.

139. Генік М. Проблема української меншини в Польщі у процесі міжнаціонального примирення. *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 2 (46). С. 207–222.

140. Гнатюк О. Відвага і страх / пер. з пол. М. Боянівської. Київ: Дух і літера, 2015. 496 с.

141. Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР: летопись важнейших событий советско-польских отношений 1944–1974 гг. / отв. ред. В. П. Чугаев. Киев, 1974. 168 с.

142. Головатюк В. Вивчення фольклору українців Холмщини й Підляшшя. *Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження* / В. Борисенко та ін. Київ: Родовід, 1997. С. 322–330.

143. Горбачевський Т. Римо-католицька церква у Львові в міжвоєнний період ХХ століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 112 с.

144. Гошко Ю., Кирчів Р. Вступ. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 5–22.

145. Григор'єва Р. Територія і кордон як фактори формування етнічної ідентичності (за матеріалами досліджень прикордонних територій Брянської області). *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 2. С. 30–34.

146. Григор'єва Р., Касперович Г. Ідентичність і демографічна характеристика населення. *Григор'єва Р., Мартынова М. Белорусско-русское пограничье: этнологическое исследование*. Москва, 2005. С. 37–84.

147. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ: Критика, 2011. 176 с.

148. Грицак Я., Кисла Ю. Старий “гнучкий термін” у нових інтерпретаціях. *Україна модерна*. 2011. Чис. 18: Пограниччя, окраїни, периферії. С. 9–10.
149. Грушевський М. Історія України-Руси: в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2: XI–XIII вік. 634 с.
150. Грушевський М. Історія України-Руси: в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 3: До року 1340. 588 с.
151. Губені Г., Канюка Н. Угнів – найменше місто в Україні. Львів: Літопис, 2006. 190 с.
152. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків: Акта, 2011. 472 с.
153. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуках першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. Львів: Кальварія, 2000. 192 с.
154. Гулай В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні в роки Другої світової війни. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. 460 с.
155. Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1987. 472 с.
156. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне: М. Дятлик, 2016. 704 с.
157. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Основи, 2008. 1080 с.
158. Демський Д. Пограниччя як печворк: рефлексії з Білорусі. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 1. С. 80–91.
159. Дзядик Є. Народне мистецтво. *Національний музей у Львові. 100 років: альбом* / упоряд.: М. Гелитович, Х. Маковецька; керівник проекту І. Кожан. Київ: Родовід, 2005. С. 219–221.
160. Діти і дітлахи: образ дитини в образотворчому мистецтві XVII–XX ст.: живопис, графіка, скульптура: твори зі збірок Львів. нац. галереї

мистецтв ім. Б. Г. Возницького та Нац. музею у Львові ім. А. Шептицького. Львів: Апріорі, 2014. 155 с.

161. Договір між Республікою Польщею і Україною “Про добросусідство, дружні відносини і співробітництво (18.05.1992 р.)”. *Україна на міжнародній арені: зб. док. і матеріалів, 1991–1995 рр.* Київ: Юрінком Інтер, 1998. С. 12–20.

162. Дрозд. Р. Основна мета акції “Вісла”. *Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття: матеріали наукової конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла”* / ред. М. Генік. Івано-Франківськ, 1999. С. 43–48.

163. Етимологічний словник української мови: в 7 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 1: А–Г. 632 с.

164. Етимологічний словник української мови: в 7 т. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 3: Кора–М. 552 с.

165. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат / голов. ред. та керівник проекту С. Павлюк. Львів, 2006. Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. 816 с.

166. Євреї у Любліні – євреї у Львові: місця, пам’ять, сучасність / ред.: Й. Зентар, С.-Я. Журек. Люблін, 2006. 115 с.

167. Європа та її болісні минушини / авт.-упоряд.: Ж. Мінк, Л. Неймаєр. Київ: Ніка-Центр, 2009. 271 с.

168. Євтух В. Українські ідентичності та перспективи взаємодії України з європейськими та трансатлантичними структурами. *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 2 (46). С. 5–22.

169. Євтух В., Ковальчук О., Попок А., Трощинський В. Українська етнічність поза межами України. *Народна творчість та етнографія*. 2009. № 4–5. С. 4–12.

170. Євтух В., Ковальчук О., Попок А., Трощинський В. Українська етнічність поза межами України. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 1. С. 48–57.
171. Жеплинська О. Українське мистецтво кінця XVII – початку XX ст. *Національний музей у Львові. 100 років: альбом / упоряд.: М. Гелитович, Х. Маковецька; керівник проекту І. Кожан*. Київ: Родовід, 2005. С. 146–150.
172. Жуковський А., Кубійович В. Чернігівщина. *Енциклопедія українознавства*. Львів, 2000. Т. 10. С. 3724–3733.
173. Жулинський М. Про національну ідентичність, або чим розростаються держави. *День*. 2009. 9 груд. (№ 223). С. 6.
174. Забитівська А. Нумізмати́ка. Сфрагі́стика. Медальє́рика. *Національний музей у Львові. 100 років: альбом / упоряд.: М. Гелитович, Х. Маковецька; керівник проекту І. Кожан*. Київ: Родовід, 2005. С. 263–269.
175. Забуті скарби: народний одяг України та Польщі в малюнках Є. Глоговського та К. В. Келісінського: (довідник виставки). Львів; Торунь: Товариство приятелів Музею етнографічного у Торуні, 2002. 48 с.
176. Зан М. Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 1. С. 31–41.
177. Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центр-периферійні підходи. *Україна модерна*. 2011. Чис. 18: Пограниччя, окраїни, периферії. С. 79–80.
178. Заставний Ф. Українські етнічні землі. Львів: Світ, 1993. 176 с.
179. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі. *Історія – ментальність – ідентичність*. Львів: ПАІС, 2011. Вип. 4: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття. С. 21–26.
180. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки XX ст. у суспільній свідомості українців і поляків. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2008. Вип. 2. С. 127–137.

181. Іван Павло П. Пам'ять та ідентичність: бесіди на зламі тисячоліть / пер. з італ. М. Прокопович. Львів: Літопис, 2005. 168 с.
182. Ісаєвич Я. Вступне слово. *Меламед В. Евреи во Львово (XIII – первая половина XX века): события, общество, люди.* Львов, 1994. С. 7–8.
183. Ісаєвич Я. 1943 рік у пам'яті поляків і українців. *Війни і мир або “Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”* / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ: Українська прес-група, 2007. С. 292–298.
184. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні: колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 472 с.
185. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. 508 с.
186. Калакура О. Полонія Галичини в суспільно-політичних процесах сучасної України. *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2014. Вип. 4–5 (72–73). С. 117–134.
187. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. 560 с.
188. Кам'яниця Корнякта: Королівські зали: путівник / Львівський історичний музей; авт.: О. Перелигіна, М. Гуль, М. Побережний. Київ: Лазурит-Поліграф, 2010. 44 с.
189. Капелюшний В. Державні кордони та етнічні межі України: минуле та сьогодення. *Етнічна історія народів Європи.* 2008. Вип. 24. С. 5–11.
190. Капелер А. “Поверх кордону”: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. *Україна модерна.* 2011. Чис. 18: Пограниччя, окраїни, периферії. С. 48–53.
191. Карванська-Байляк А. Україно, визнай. Варшава: Український архів, 2002. 280 с.
192. Касперович Г. Етнокультурные процессы на белорусско-украинском пограничье. *Народна творчість та етнографія.* 2009. № 4–5. С. 19–28.

193. Касьянов Г. Україна між революцією, самостійністю та окупацією. *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки* / В. Дорнік, Г. Касьянов, П. Ліб та ін. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 129–172.
194. Кирчів Р. Заключение. *Полесьє. Матеріальна культура* / ред. В. Бондарчик та ін. Київ: Наукова думка, 1988. С. 400–406.
195. Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження. *Народознавчі зошити*. Львів, 2009. Зош. 5–6. С. 594–607.
196. Кирчів Р. Перша народознавча монографія в Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. С. 114–138.
197. Кирчів Р. Польові нотатки і матеріали з етнокультурних перехресть. *Народознавчі зошити*. Львів, 2012. Зош. 2. С. 227–240.
198. Кирчів Р. Студії з українсько-польського етнокультурного пограниччя. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 462 с.
199. Кіс-Федорук О. Графіка. *Національний музей у Львові. 100 років: альбом* / упоряд.: М. Гелитович, Х. Маковецька; керівник проекту І. Кожан. Київ: Родовід, 2005. С. 113–119.
200. Кісь О. Усна історія в Україні: практика польових досліджень. *Вісник Харківського національного університету. Серія “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”*. Харків, 2007. Вип. 9. С. 147–152.
201. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна*. 2007. Чис. 11. С. 7–24.
202. Кісь Р. Як зупинити розукраїнювання України? Львів: Афіша, 2012. 360 с.
203. Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної і модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 352 с.

204. Кожан І. Вступне слово. *Національний музей у Львові. 100 років: альбом / упоряд.: М. Гелитович, Х. Маковецька; керівник проекту І. Кожан.* Київ: Родовід, 2005. С. 8–9.
205. Кожолянко Г. Етнонаціональна своєрідність українців-русинів Буковини: історія, сучасні аспекти проблеми. *Народна творчість та етнографія.* 2010. № 3. С.78–90.
206. Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону, 1941–1951 рр. Львів: Каменяр, 1998. 222 с.
207. Конечна Й. Польща–Україна: взаємний образ. Варшава: Інститут публічних справ, 2001. 82 с.
208. Косів М. Кам'яниця Корнякта: історико-літературний етюд. Київ: Вольф, 2007. 32 с.
209. Котигоренко В. Етнічні конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2005. 40 с.
210. Кочан В. Феномен пограниччя у соціокультурному вимірі: автореф дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2008. 19 с.
211. Крвавич Р. Юрій Глоговський і художнє життя Львова кінця XVIII – початку XIX ст. *Український народний одяг XVIII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського.* Київ: Наукова думка, 1988. С. 9–10.
212. Кривицька О. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Київ, 2015. Вип. 4 (78). С. 173–197.
213. Кривицька О. Дослідження пограниччя у контексті парадигми простору. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Київ, 2016. Вип. 2 (82). С. 77–90.
214. Крутоус А. Львівському історичному музеєві – 110 років. *Ми з Львівського історичного... (1893–2003): до 110-річчя створення ЛІМ: спецвипуск.* Львів, 2004. С. 7–14.

215. Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939: національна статистика Галичини. Wiesbaden: Harrassowitz, 1983. 174 с.
216. Кузьменко О. Голос пам'яті або український фольклор стресових ситуацій як ідентифікаційний маркер. *Na pograniczu "nowej Europy": polsko-ukraińskie sąsiedztwo* / pod red. M. Zowczak. Warszawa: DiG, 2010. S. 301–318.
217. Кульчицький С. Українсько-польський кордон: тридцять років протистояння. *Війни і мир, або "Українці – поляки: брати/вороги, сусіди..."* / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ: Українська прес-група, 2004. С. 502–511.
218. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. Київ: Дух і літера, 2012. 264 с.
219. Лемківщина: у 2-х т. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1: Матеріальна культура. 360 с.
220. Лемківщина: у 2-х т. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. Т. 2: Духовна культура. 420 с.
221. Лемківщина: земля, люди, історія, культура / ред. Б. Струмінський. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. 496 с.
222. Леньо П. Етнокультурні процеси в середовищі українців Мараморощини. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 3. С. 6–46.
223. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. Київ: Основи, 1994. Т. 2. 573 с.
224. Литвин М. Польсько-українсько-російська війна 1920 року. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2014. Вип. 7. С. 20–31.
225. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. 488 с.
226. Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939: західні землі України. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 152 с.

227. Ломанн М. Україна: новий європейський сусід: нотатки про історію та сучасність. Київ: Геопрінт, 2003. 138 с.
228. Львівська галерея мистецтв: хроніка 1907–1947 / автор та упоряд. Н. Філевич. Львів: Я. Філевич, 2007. 138 с.
229. Макарчук В. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.). Київ: Атіка, 2004. 346 с.
230. Макарчук С. Етнічна історія України. Київ: Знання, 2008. 472 с.
231. Макарчук С. Історико-етнографічні райони України. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 352 с.
232. Макарчук С. Населення Західної України за переписом 1931 року. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1993. Вип. 29. С. 53–61.
233. Мала енциклопедія українського народознавства / за ред. С. Павлюка. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. 848 с.
234. Меламед В. Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века): события, общество, люди. Львов, 1994. 268 с.
235. Мельник Б. Колекція зброї Львівського історичного музею. *Ми з Львівського історичного... (1893–2003): до 110-річчя створення ЛІМ: спецвипуск*. Львів, 2004. С. 50–52.
236. Мєро Ф. Музеї та суспільство. *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 6. С. 40–48.
237. Мєрошевський Ю. “Польська Ostpolitik”. *Простір свободи: Україна на шпальтах паризької “Культури”* / упоряд. Б. Бердиховська. Київ: Критика, 2005. С. 179–194.
238. “Минуле майбутньому”: роль польського і українського музейництва в збереженні і документуванні культурної спадщини пограниччя: матеріали наукової конференції. Замосць, 2006–2007. 395 с. (Замосцько-Волинські музейні зошити; т. 4).
239. Між сусідами: альманах Фондації Святого Володимира Хрестителя Київської Руси. Краків: Швайпольт Фіоль, 1999. Вип. 9. 334 с.

240. Мінк Ж. Європа та її “болісні” минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі. *Європа та її болісні минувшини* / авт.-упоряд.: Ж. Мінк, Л. Неймаєр. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 13–38.
241. Мончинська М. Велике переселення народів: історія неспокійної епохи IV та V століть: [курс лекцій] / пер. з пол.: І. Тризни, М. Левади. Київ: Софія-А, 2009. 400 с.
242. Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України: путівник / відп. за вип.: С. Павлюк, Р. Чмелик. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. 96 с.
243. Музей-Арсенал: путівник / Львівський історичний музей; авт.: Л. Бреннер, А. Прокіп. Львів: Апріорі, 2014. 44 с.
244. Мушкетик Л. Українсько-угорське порубіжжя: мова та етнокультура, питання ідентифікації, міжетнічні зв'язки. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 3. С. 21–35.
245. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
246. Нагорна Л. Територіальні ідентичності в системі трансдисциплінарних регіональних досліджень. *Регіональна історія України: зб. наук. ст.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 35–52.
247. Національний музей у Львові. 100 років: альбом / упоряд.: М. Гелитович, Х. Маковецька; керівник проекту І. Кожан. Київ: Родовід, 2005. 312 с.
248. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2001. Т. 2: Ж–ОБД. 912 с.
249. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2001. Т. 3: ОБЕ–РОБ. 486 с.
250. Нога О. Світ львівського спорту, 1900–1939: спортдосягнення, товариства, архітектура, вбрання, мистецтво. Львів: Українські технології, 2004. С. 227.

251. Ожегов С. Словарь русского языка: 70 000 слов. Москва: Русский язык, 1990. 915 с.
252. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів. *Ї: незалежний культурологічний часопис*. 1997. Чис. 10. С. 114–135.
253. Павлишин О. Дилема ідентичности, або історія про те, як “латинники” (не) стали українцями/поляками (Галичина, середина ХІХ – перша половина ХХ ст.). *Україна модерна*. 2014. Чис. 21: Націоналізм на сході Європи: число на пошану Романа Шпорлюка. С. 179–218.
254. Павлів Ю. Образи українсько-польського пограниччя періоду Другої світової війни (за матеріалами спогадів жінок, депортованих із Холмщини). *Новітня доба* / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; відп. ред. І. Соляр. Львів, 2013. Вип. 1. С. 181–200.
255. Павлюк С. Вступ. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Львів, 2006. Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. С. 5–10.
256. Павлюк С. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. 248 с.
257. Павлюк С. Етнокультурні процеси у містах і містечках українського порубіжжя: дослідницькі акценти. *Матеріали міжнародної конференції, Івано-Франківськ, 23 лютого 2006 р.* Івано-Франківськ, 2006. С. 3–7.
258. Павлюк С. Етнокультурні процеси у містах і містечках українського порубіжжя: проблема дослідження. *Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття: зб. наук.-теорет. ст. / голов. ред. С. П. Павлюк*. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2006. Вип. 2. С. 4–8.
259. Павлюк С. Передмова. *Лемківщина: у 2-х т.* Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. Т. 1. С. 3–6.
260. Павлюк С. Словник основних понять і термінів з теорії етнології. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. 256 с.
261. Павлюк С. Трансформаційні етнокультурні процеси українського порубіжжя: проблема дослідження. *Народознавчі зошити*. Львів, 2003. Зош. 3–4. С. 385–388.

262. Павлюк С., Чмелик Р. Скарби Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. 228 с.
263. Перелигіна О. Музейні збірки (загальний огляд). *Ми з Львівського історичного... (1893–2003): до 110-річчя створення ЛІМ: спецвипуск.* Львів, 2004. С. 15–18.
264. Перелигіна О. Художнє срібло в музейній колекції. *Ми з Львівського історичного... (1893–2003): до 110-річчя створення ЛІМ: спецвипуск.* Львів, 2004. С. 28–30.
265. Перемещение границ – изменение идентичности: материалы междунар. Семинара ИКОМ, Вильнюс–Брест–Львов, 17–24 сентября 2005 г. Тракай, 2005. 84 с.
266. Петрова В. Пам'ятки фондової групи “Тканини”. *Ми з Львівського історичного... (1893–2003): до 110-річчя створення ЛІМ: спецвипуск.* Львів, 2004. С. 40–44.
267. “Поверх кордону”: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. *Україна модерна.* 2011. Чис. 18: Пограниччя, окраїни, периферії. С. 47–78.
268. Полесье. Материальная культура / ред. В. Бондарчик, Ю. Гошко, Р. Кирчив, В. Титов, Р. Захарчук-Чугай. Київ: Наукова думка, 1988. 448 с.
269. Поллак М. До Галичини: про хасидів, гуцулів, поляків і русинів: уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини / з нім. пер. Н. Ваховська. Чернівці: Книги-XXI, 2017. 269 с.
270. Полянська І. Ордени кінця XVIII – середини XX століття з колекції Львівського історичного музею: каталог. Львів: Апріорі, 2013. 120 с.
271. Польський плакат ART-DECO. Львів: Музей етнографії та художнього промислу ІН НАНУ, 2009. 14 с.
272. Польсько-український словник: в 2 т. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. Т. 2, ч. 2: О–Р. 576 с.

273. Поріцька О. Дослідження погранич у польській етнографічній науці (за матеріалами журналу “Etnografia Polska” 1994–2000 рр.). *Народна творчість та етнографія*. 2002. № 3. С. 75–84.

274. Посацька Д. Ювелірне мистецтво. *Національний музей у Львові. 100 років*: альбом / упоряд.: М. Гелитович, Х. Маковецька; керівник проекту І. Кожан. Київ: Родовід, 2005. С. 249–253.

275. “Постійні копірвання у нашому минулому вважаю процесом шкідливим”: інтерв’ю Єжи Гедройця польській газеті “Жеч Пospоліта” (31 грудня 1999 р.). *Політика і Культура*. 2000. № 2 (37). С. 5–7.

276. Прищук Н. Демогеографічна ситуація українсько-польського пограниччя: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2005. 20 с.

277. Раритети єврейської спадщини: виставка / Львівський історичний музей, Всеукр. єврейський благодійний фонд “Хесед-Ар’є”. Львів, 2017. 40 с.

278. Расевич В. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1919 рр. *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки* / В. Дорнік, Г. Касьянов, П. Ліб та ін. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 173–191.

279. Руда О. Мультикультурний простір Галичини. *Галичина і Волинь у складі міжвоєнної Польщі* / упоряд. М. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. С. 363–408.

280. Рудницький С. Суспільно-політичні інтереси поляків незалежної України: монографія. Житомир: О. Євенок, 2014. 622 с.

281. Рябчук М. Перевинайдення Галичини: від імперської вигадки до постімперської міфотворчості. *Zbruc̣*. URL: <https://zbruc.eu/NODE/34476> (дата звернення: 15.05.17).

282. Своє/чуже: про що мовчать музейні пам’ятки: каталог виставки. Львів, 2014. 42 с.

283. Сеньків М., Чмелик Р. Від війни імперій до діалогу культур. *Народознавчі зошити*. Львів, 2015. Зош. 1 (121). С. 265–267.

284. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Київ: М. І. Сергійчук, 2008. 560 с.
285. Сергійчук В. Етнічні межі і кордони України: захід. *Наука і суспільство*. 1993. № 9–10. С. 26–31.
286. Сергійчук В. Етнічні межі і кордони України: південний захід. *Наука і суспільство*. 1993. № 5–6. С. 30–36.
287. Сергійчук В. Етнічні межі і кордони України: південний схід. *Наука і суспільство*. 1993. № 1. С. 28–31.
288. Сергійчук В. Етнічні межі та кордони України: південь. *Наука і суспільство*. 1993. № 3–4. С. 10–15.
289. Сергійчук В. Етнічні межі і кордони України: північний захід. *Наука і суспільство*. 1993. № 11–12. С. 11–12.
290. Сергійчук В. Етнічні межі та кордони України: схід. *Наука і суспільство*. 1992. № 8–9. С. 12–15.
291. Середа В. Вплив польських та українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 387–398.
292. Середа В., Середа О. Функціонування історичних стереотипів у свідомості населення сучасної України: регіональний аспект. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні* / за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2009. С. 36–52.
293. Скакун Р. “Пацифікація”: польські репресії 1930 року в Галичині. Львів: Видавництво УКУ, 2012. 172 с.
294. Скрипник Г. Українське етнографічне музейництво: становлення та розвиток: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ, 1998. 40 с.
295. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): в 10 т. / гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесов. Москва: Русский язык, 1989. Т. 2: (възалкати–добродѣ тельникъ). 496 с.

296. Словарь української мови / упоряд., з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. Т. 3: О–П. 506 с.
297. Словник української мови. Київ, 1971. Т. 2: Г–Ж. 552 с.
298. Словник української мови. Київ, 1973. Т. 4: І–М. 840 с.
299. Словник української мови. Київ, 1976. Т. 7: Поїхати–Приробляти. 724 с.
300. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 224 с.]
301. Сняданко Н. Чоботи на одну ногу. *Український тиждень*. 2011. URL: <http://tyzhden.ua/Society/17371> (дата звернення: 30.11.2017).
302. Сополига М. До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 3. С. 5–20.
303. Стецюк Н. Національно-культурна діяльність українців у Польщі (1947–1989 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2012. 20 с.
304. Стрільчук Л., Стрільчук В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 258 с.
305. Сухомлинов О. Амбівалентність поняття пограниччя (на прикладі Кресів). *Київські полоністичні студії*. Київ, 2007. Т. IX: Європейський вимір української полоністики. С. 301–307.
306. Сухомлинов О. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему: монографія. Донецьк: Юго-Восток, 2008. 211 с.
307. Тернер Ф. Д. Значення фронтиру для американської історії / пер. з англ. М. Єгорченко. *Україна модерна*. 2011. Чис. 18: Пограниччя, окраїни, периферії. С. 11–46.
308. Тиводар М. Етнодемографічні процеси на Закарпатті (I – початок III тисячоліття). *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 1. С. 4–30.

309. 1914–2014: від війни імперій до діалогу культур (культурна спадщина: трактування, збереження, спільна відповідальність): матеріали міжнар. наук. конф., Львів, 14–15 листоп. 2014 р. Львів: Бізнес Консалтинг Плюс, 2015. 106 с.

310. Тишков В., Півнева О. Нове в дослідженнях Інституту етнології та антропології ім. М. М. Миклухи-Маклая РАН. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 2. С. 6–14.

311. Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії. *Схід–Захід: історико-культурологічний збірник*. Харків, 2008. Вип. 11–12: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. С. 7–24.

312. Трофимович В. Важкий шлях до Варшавського договору 1920 року. *Військово-науковий вісник*. Львів: Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2017. Вип. 28. С. 110–128.

313. Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни 1944–1984. Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1990. 404 с.

314. Україна на міжнародній арені: зб. док. і матеріалів 1991–1995 рр. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 734 с.

315. Україна–Польща: важкі питання. Варшава, 1998. Т. 1–2: Матеріали II Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”, Варшава, 22–24 трав. 1997 р. 245 с.

316. Українська радянська енциклопедія / голов. ред. М. Бажан. 2-ге вид. Київ: Головна редакція УРЕ, 1980. Т. 5: Кантата–Кулики. 568 с.

317. Українська радянська енциклопедія / голов. ред. М. Бажан. 2-ге вид. Київ: Головна редакція УРЕ, 1983. Т. 9: Поплужне–Салуїн. 560 с.

318. Українсько-польські культурні взаємини / голова ред. кол. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2008. Вип. 2. 292 с.

319. Філевич Н. Матеріали до історії Львівської галереї мистецтв. *Львівська галерея мистецтв: [мистецький альбом]*. Львів: Компанія Гердан, 2006. 240 с.

320. Філософський словник / за ред. В. Шинкарука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1986. 800 с.
321. Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини. *Франко І. Вибрані статті про народну творчість* / упоряд. О. Дей. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. С. 231–236.
322. Хахула Л. “Різуни” чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2016. 304 с.
323. Хахула Л. Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни (за матеріалами часопису “*Na Rubieży*”). *Збірник праць науково-дослідного інституту пресознавства* / відп. ред. М. Романюк. Львів, 2011. Вип. 1 (19). С. 228–237.
324. Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження / В. Борисенко та ін. Київ: Родовід, 1997. 384 с.
325. Холявка Я. Спомини мого життя. Сянік: [б. в.], 2002. 216 с.
326. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2009. 387 с.
327. Цьольнер Е. Історія Австрії / пер. з нім. Р. Дубасевич та ін. Львів: Літопис, 2001. 712 с.
328. Чмелик Р. Відображення в пам’яті місцевого населення процесу творення радянсько-польського кордону в Україні (1939–1951 рр.). *Народознавчі зошити*. Львів, 2011. Зош. 6. С. 947–952.
329. Чмелик Р. Вплив зміни типу українсько-польського пограниччя на трансформацію категорій свій/інший/чужий. *Народознавчі зошити*. Львів, 2012. Зош. 2. С. 191–200.
330. Чмелик Р. Динаміка формування українсько-польського кордону та питання етнічних територій. *Народна творчість та етнологія*. 2015. № 3. С. 34–42.
331. Чмелик Р. До методики визначення меж українських етнічних територій у контексті сучасних інтерпретацій етнічності. *Матеріали до*

української етнології: зб. наук. пр. / гол. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2015. Вип. 14 (17). С. 114–124.

332. Чмелик Р. Культурна спадщина сучасного українсько-польського пограниччя в контексті міжетнічних відносин. *Народознавчі зошити*. Львів, 2015. Зош. 1. С. 91–98.

333. Чмелик Р. Культурна спадщина українсько-польського пограниччя: етнічна приналежність і суспільна відповідальність. *1914–2014: від війни імперій до діалогу культур (культурна спадщина: трактування, збереження, спільна відповідальність)*: матеріали міжнар. наук. конф., Львів, 14–15 листоп. 2014 р. Львів: Бізнес Консалтинг Плюс, 2015. С. 66–70.

334. Чмелик Р. Пограниччя – земля любови та розбрату. *Na pograniczu “nowej Europy”: polsko-ukraińskie sąsiedztwo / pod red. M. Zowczak*. Warszawa: DiG, 2010. S. 53-61.

335. Чмелик Р. Поняття “пограниччя” в контексті українських і польських досліджень етнічних територій. *Народознавчі зошити*. Львів, 2014. Зош. 2. С. 221–228.

336. Чмелик Р. Початки польської етнографії та українознавчі дослідження. *Ubiór i krajobraz kulturowy Polski i Ukrainy Zachodniej w ikonografii J. Głogowskiego i K. W. Kielisińskiego / red. nauk. A. Włachowski*. Toruń: Muzeum Etnograficzne im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej w Toruniu, 2011. S. 71–73.

337. Чмелик Р. Сім'я та сімейний побут. *Українське народознавство: навч. посіб.* / за ред. С. П. Павлюка. Київ: Знання, 2006. С. 197–230.

338. Чмелик Р. Спільне дослідження етнокультурних процесів на українсько-польському пограниччі. *Українська культура: з нових досліджень*: зб. наук. ст. на пошану Степана Петровича Павлюка з нагоди його 60-ліття / відп. ред.: Г. Врочинська, Р. Яців. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. С.61–72.

339. Чмелик Р. Ставлення мешканців українсько-польського пограниччя до кордону. *Народознавчі зошити*. Львів, 2012. Зош. 1. С. 34–39.

340. Чмелик Р. Українсько-польське пограниччя: зіткнення культур і збереження культурної спадщини. *“Минуле майбутньому”*: роль польського і українського музейництва в збереженні і документуванні культурної спадщини пограниччя: матеріали наукової конференції. Замосць, 2006–2007. С. 13–18. (Замосцько-Волинські музейні зошити; т. 4).

341. Чмэлык Р. Новые подходы к полевым исследованиям украинско-польского пограничья. *Полевые этнографические исследования*: материалы Восьмых Санкт-Петербургских этнографических чтений. Санкт-Петербург, 2009. С. 242-246.

342. Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. Київ: Критика, 2015. 376 с.

343. Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці уполітичній думці польської опозиції (1976–1989). Львів: ПАІС, 2011. 304 с.

344. Шаповал Ю. Уроки двох репатріацій: у вересні 2004-го виповнюється 60 років з початку масштабного польсько-українського переселення. *Дзеркало тижня*. 2004. 3 верес. (№ 35). С. 4.

345. Шацька Б. Минуле – пам’ять – міт. Чернівці: Книги-XXI, 2011. 248 с.

346. Швидюк С. Українська меншина у Польщі перед викликом асиміляції: аналіз ситуації. *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. 2008. Вип. 2. С. 126–135.

347. Шептицький А. З історії і проблем нашої штуки (Виклад, виголошений на сьвяті отвореня “Національного Музея” дня 13 грудня 1913 р.). *Шептицький А. Не хочемо чужої культури, хочемо жити своєю!* / упоряд. і передм. М. Косіва. Львів: Логос, 2005. С. 14–22.

348. Щерба Г. Трагічні наслідки депортацій українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини в 1940-х роках у спогадах переселенців. *Акція*

“Вісла” – завершальний етап депортації українців Польщі. *Історична спадщина і суспільна свідомість*: зб. наук. пр. Львів, 2013. С. 61–74.

349. Щербій Г. Проблема пограниччя в зарубіжній етнології: польський досвід. *Матеріали до української етнології*: щорічник: зб. наук. пр. / гол. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2008. Вип. 7 (10). С. 26–30.

350. Эко У. Миграция, терпимость и нестерпимое. *Information agency “Existenzia”*. URL: http://existenzia.ru/umberto_eko_migratsiya_terpimost_i_nesterpimoe (дата звернення: 15.09.2015).

351. Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя / гал. рэд. І. Шамякін. Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя, 1989. 575 с.

352. Яковенко Н. Лікнеп для професора. *Дзеркало тижня*. 2009. 7–13 берез. (№ 8). С. 18.

353. Яромоленко М. Етносоціокультурні трансформації на Українсько-польсько-білоруському пограниччі у 40-ві роки ХХ ст. *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 2 (46). С. 274–284.

354. Яромоленко М. Етнокультурні процеси на території Західної України у 1944–1991 рр. *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2015. № 4 (120). С. 141–149.

355. Яромоленко М. Регіональні особливості етнокультурних процесів в Україні у радянську і пострадянську доби. Львів: М. Ощипок, 2012. 468 с.

356. Ярославщина: історико-мемуарний збірник / упоряд. М. Литвин, В. Середа. Львів, 2009. 212 с.

357. Ярославщина і Засяння 1031–1947: історично-мемуарний збірник / ред.-упоряд. М. Семчишин; Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. 798 с. (Український архів; т. 42).

358. Adamowska M. PGR, przyszłość naszej wsi. *Gazeta Wyborcza*. 2008. 26 marca. S. 10–11.

359. Affek A. Skutki krajobrazowe przerwania ciągłości osadnictwa. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*. 2015. Nr 28. S. 47–64.
360. Alfons Mucha: plakaty z kolekcji Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie. Rzeszów: Teatr w Rzeszowie im. Wandy Siemaszkowej, 2006. 32 s.
361. Anannikova L. Każdy może zostać Polakiem. Jeśli zda egzamin na Kartę Polaka. *Gazeta Wyborcza*. 2017. 16 października. S. 14–16.
362. Applebaum A. Między wschodem a zachodem. Przez pogranicza Europy. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2009. 224 s.
363. Arcydzieła malarstwa polskiego w zbiorach Lwowskiej Galerii Sztuki. Sopot: Państwowa Galeria Sztuki, 2003. 130 s.
364. Architektura kultur lokalnych pogranicza: pogranicze Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy / red. nauk. J. Uścińowicz. Białystok: Politechnika Białostocka, 2009. 281 s.
365. Ars Armeniaca: sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich: katalog wystawy Muzeum Zamojskie. Zamość: Muzeum Zamojskie w Zamościu; Kielce: ARW Fine Grain, 2010. 227 s.
366. Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. Kraków: Nomos, 1997. 280 s.
367. Babiński G. Tożsamości na pograniczach. *Tożsamość bez granic: współczesne wyzwania* / pod red. nauk. E. Budakowskiej. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2005. S. 99–117.
368. Baron R. Ambasadorowie wzajemnego zrozumienia: niedocenieni twórcy pomostów między polską i czeską kulturą (XIX–XXI w.): studia i szkice. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013. 372 s.
369. Bartal I. Among Three Nations: The Jews in Eastern Galicia. *Treasures of Jewish Galicia: Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine* / ed. by S. H. Hoshen. Tel-Aviv: Beth Hatefutsoth, The Nahum Goldman Museum of the Jewish Diaspora, 1994. P. 15–34.

370. Barth F. Grupy i granice etniczne: społeczna organizacja różnic kulturowych. *Badanie kultury: elementy teorii antropologicznej: kontynuacje* / red.: M. Kempny, E. Nowicka. Warszawa: PWN, 2004. S. 348–377.
371. Bauman Z. Tożsamość – jaka była, jest, i po co? *Wokół problemów tożsamości* / pod red. A. Jawłowska. Warszawa: LTW, 2001. S. 7–22.
372. Beauvois D. Mit “Kresów Wschodnich”, czyli jak mu położyć kres. *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku* / pod red. W. Wrzesińskiego. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. S. 93–106.
373. Benedyktowicz Z. Portrety “obcego””: od stereotypu do symbolu. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. 215 s.
374. Biernacka M. Społeczność wiejska po II wojnie światowej w Bieszczadach. *Etnografia Polska*. 1989. T. 33, zesz. 2. S. 137–149.
375. Błachowski A. Zapomniane skarby. *Twórczość ludowa: kwartalnik Stowarzyszenia Twórców Ludowych*. 2001. R. XVI. Nr 3–4 (50). S. 26–35.
376. Bobrownicka M. Patologie tożsamości narodowej w postkomunistycznych krajach słowiańskich: uwagi o genezie i transformacjach kategorii tożsamości. Kraków: Universitas, 2006. 275 s.
377. Bobrownicka M. Pogranicza w centrum Europy: Slavica. Kraków: Universitas, 2003. 191 s.
378. Bonusiak W. Wstęp. *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002. S. 9–10.
379. Brix E. Galicja jako “austriacki” mit. *Mit Galicji*: [katalog wystawy, Kraków, 10 października 2014 – 8 marca 2015] / pod red. nauk. J. Purchli i in. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2014. S. 99–105.
380. Broń myśliwska XVI–XIX w.: ze zbiorów Lwowskiego Muzeum Historycznego: katalog wystawy, Kielce, wrzesień – grudzień 1995 r. Kielce: Muzeum Narodowe w Kielcach, 1995. 70 s.
381. Brzezinski Z. Ukraine’s Critical Role in Post-Soviet Space. *Harvard Ukrainian Studies*. 1996. Vol. 20. P. 3–8.

382. Buchowski M. Słowo wstępne. *Polska–Ukraina: pogranicze kulturowe i etniczne* / kom. red.: J. Kamocki, E. Berend, M. Piotrowski, A. Spis. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2008. S. 3–9.
383. Bukraba-Rylska I. The Scientific Construction of Local Others in Poland. *Europe. Discourses from the Frontier* / ed. by A. Gąsior-Niemiec. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2011. S. 185–214.
384. Burszta W. J. Różnorodność i tożsamość: antropologia jako kulturowa refleksyjność. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. 209 s.
385. Buziewicz M. Stąd nasz ród! Bełz, Krystynopol, Ostrów, Sokal, Uhnów, Waręż: “Akcja HT–1951”. Ustrzyki Dolne: Mała poligrafia Redemptorystów w Tuchowie, 2000. 219 s.
386. Canovan M. Lud / przeł. S. Szymański. Warszawa: Sic!, 2008. 190 s.
387. Chełm – miasto pogranicza: informator turystyczny. Lublin: Lubelski Klub Książki, 2006. 19 s.
388. Chmelyk R. Die Polissja und ihre Bewohner. *Tschernobyl: Expeditionen in ein verlorenes Land*. Freiburg: Städtische museen Freiburg, 2011. S. 39–51.
389. Chmelyk R. Ethnographische Forschungen zu den Bojken und Huzulen in der Westukraine in den Letzten zwanzig Jahren. *Galizien: ethnographische Erkundung bei den Bojken und Huzulen in den Karpaten: Begleitbuch zur Jahresausstellung 1998 im Ethnographischen Museum Schloß Kittsee vom 6. Juni bis 2. November 1998*. Wien: Ethnographischen Muzeums Schloß Kittsee, 1998. S. 143–151.
390. Chmelyk R. Role of the Ethnographic Museums for Creating Europe Without Borders. *Challenges for Ethnographic and Social History Museums looking to the new millennium: Proceedings of the 3rd general conference, Namur, Belgique, 10–12 February 1999*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2000. P. 295–305.
391. Chmelyk R. The Polish-Ukrainian borderlands: the current situation and perspectives on research into ethno-cultural processes. *Exploring home,*

neighbouring and distant cultures: Polish ethnology/cultural anthropology at the time of globalization / ed. by L. Mroz, A. Posern-Zielinski. Warsaw: DiG, 2008. P. 139–152.

392. Chodkiewicz A. Traktat polsko-ukraiński a położenie mniejszości polskiej na Ukrainie. *Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego. Badania Ukrainoznawcze*. Przemyśl, 1998. Nr 4. S. 60–61.

393. Chomyn I. Katalog plaket, medalionów i medali polskich i z Polską związanych w Lwowskiej Narodowej Galerii Sztuki. Warszawa: Stowarzyszenie “Wspólnota Polska”, 2015. T. 1. 608 s.

394. Chomyn I. Katalog plaket, medalionów i medali polskich i z Polską związanych w Lwowskiej Narodowej Galerii Sztuki. Warszawa: Stowarzyszenie “Wspólnota Polska”, 2015. T. 2. 560 s.

395. Chomyn I. 150 arcydzieł malarstwa polskiego ze zbiorów Lwowskiej Galerii Sztuki. Sopot: Państwowa Galeria Sztuki, 2006. 191 s.

396. Chopin ART: katalog wystawy jubileuszowej w 200 rocznicę urodzin Fryderyka Chopina. Stalowa Wola: Muzeum Regionalne, 2010. 159 s.

397. Chrzanowski T. Kresy, czyli obszary tęsknot. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2001. 240 s.

398. Cohen R. Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology. *Annual Review of Anthropology*. 1978. Vol. 7. P. 379–403.

399. Czerwiński I. L. Okolica Za-Dniestrską między Stryjem i Łomnicą, czyli opis ziemi i dawnych klęsk lub odmian tej okolicy, tudzież, jaki jest lud prosty dla religii i dla pana swego? Zgoła, jaki on jest? W całym sposobie życia swego, lub w swych zabobonach albo zwyczajach. Lwów: Drukiem Józefa Schnaydera, 1811. 281 s.

400. Czmetyk R. Swój/inny/obcy na pograniczu ukraińsko-polskim. *Etnograficzne wędrówki po obszarach antropologii*: tom w darze dla profesora Lecha Mroza / red.: L. Smyrski, K. Waszczyńska. Warszawa: DiG, 2013. S. 137–150.

401. Czmęłyk R. Tożsamość mieszkańców pogranicza w kontekście działalności naukowo-upowszechnieniowej muzeów lwowskich. *Problemy rozwoju turystyki na Wileńszczyźnie, Mazowszu, Podlasiu, Wołyniu i Podolu* / red. Z. J. Przychodzeń. Warszawa; Lwów; Żytomierz: SGGW, 2006. S. 359–363.

402. Czmęłyk R. Ukraińsko-polskie pogranicze: ochrona dziedzictwa kulturowego na styku kultur. *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*. Zamość, 2006/2007. T. IV: “Przeszłość przyszłości”: rola polskiego i ukraińskiego muzealnictwa w zachowaniu i dokumentowaniu dziedzictwa kulturowego pogranicza: materiały konferencji naukowej. S. 13–18.

403. Czmęłyk R. Złożony krajobraz: o ukraińskim Piemencie, trudnej transformacji politycznej i bezsensie ucieczki od historii. *Maćkowski K., Mika J. Horyzonty Trakla*. Kraków: Fundacja promocji kultury “Urwany film”, 2017. S. 117–134.

404. Czmęłyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką. *Na pograniczu “nowej Europy”: polsko-ukraińskie sąsiedztwo* / pod red. M. Zowczak. Warszawa: DiG, 2010. S. 65–96.

405. Czmęłyk R., Mróz L. Sąsiedztwo przez drut kolczasty. *Przegląd Wschodni*. 2013. T. XII, zesz. 3 (47). S. 579–617.

406. Czopek S., Konopla W. Kultura Wysocka – wschodnia rubież środkoeuropejskiej cywilizacji epoki brązu: [katalog wystawy]. Rzeszów: Mitel, 2005. 43 s.

407. Czyżewski M. Interakcjonizm i analiza konwersacyjna jako sposoby badania biografii: etnografia wobec etnometodologii. *Metoda biograficzna w socjologii* / pod red. J. Włodarka, M. Ziółkowskiego. Warszawa: PWN, 1990. S. 209–226.

408. Ćwiek-Rogalska K. Zapamiętane w krajobrazie: krajobraz czesko-niemieckiego pogranicza w czasach przemian. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017. 215 s.

409. Demski D. Pogranicze jako Patchwork. Refleksje z Białorusi. *Etnografia Polska*. 2003. T. 47, zesz. 1–2. S. 129–148.

410. Diorama Tadeusza Popiela i Zygmunta Rozwadowskiego "Bitwa pod Grunwaldem": wystawa w ramach obchodów 600 rocznicy bitwy pod Grunwaldem objętych honorowym patronatem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Kaczyńskiego. Wałbrzych: Wałbrzyska Galeria Sztuki BWA "Zamek Książ"; Kraków: Zamek Krolewski na Wawelu, 2010. 61 s.

411. Donnan H., Wilson Th. M. *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Oxford, 2001. 200 p.

412. Donnan H., Wilson Th. M. *Granice tożsamości, narodu, państwa / przekł. M. Głowacka-Grajper*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007. 236 s.

413. Duda E., Jodłowiec A., Petriakowa F. *Skarby dziedzictwa galicyjskich Żydów: Judaica z Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego we Lwowie: [katalog wystawy]*. Kraków: DUO, 1993. 57 s.

414. Dudek A. *Obrzędy i zwyczaje doroczne gminy Wola Uhruska. Gmina Wola Uhruska na tle Euroregionu Bug: język i kultura / pod red. F. Czyżewskiego*. Wola Uhruska; Lublin, 2003. S. 137–151.

415. Eberhardt P. *Polska i jej granice: z historii polskiej geografii politycznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. 302 s.

416. Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. Warszawa: Studium Europy Wschodniej i Azji Środkowej, 1994. 332 s.

417. Edensor T. *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. 268 s.

418. *Europa nie prowincjonalna: przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / pod red. K. Jasiewicza*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1999. 1495 s.

419. *Europe. Discourses from the Frontier / ed. by A. Gašior-Niemiec*. Warszawa: Oficyna naukowa, 2011. 218 p.

420. Falkowski J. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów: Nakładem Towarzystwa Ludoznawczego, 1938. 105 s.
421. Fenton S. Etniczność / przeł. E. Chomicka. Warszawa: Sic!, 2007. 252 s.
422. Fisher A. Rusini: zarys etnografii Rusi. Lwów; Warszawa; Kraków, 1928. 96 s.
423. Gdańsk dla Rzeczypospolitej w służbie Króla i Kościoła: [katalog wystawy, Gdańsk, czerwiec–wrzesień 2004 r.]. Gdańsk: Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, 2004. 363 s.
424. Ginące piękno. Zamość: Muzeum Zamojskie, 2006. 253 s.
425. Giżycki F. O przyozdobieniu siedlisk wiejskich: rzecz zastosowana do Polski. Warszawa: Nakładem i drukiem N. Glücksberga, 1827. T. 2. 256 s.
426. Giżycki F. Rys Ukrainy zachodniej. Krzemieniec, 1810. 54 s.
427. Gliwa M. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Bieszczad Zachodnich w latach 1944–1947. *Bieszczady w Polsce Ludowej 1944–1989* / pod red. J. Izdebskiego, K. Kaczmarek, M. Krzysztofińskiego. Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, 2009. S. 45–59.
428. Grafika Alfonsa Muchy ze zbiorów Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie oraz Muzeum Narodowego w Krakowie. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2006. 64 s.
429. Granice na pograniczach: z badań społeczności lokalnych wschodniego pogranicza Polski / pod red. J. Kurczewskiej, H. Bojar. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2005. 417 s.
430. Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo: stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku. Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. 832 s.
431. Hahn H. Centrum i peryferie: zmienność i podobieństwo mechanizmów generujących stereotypy. *Akulturacyja/asymilacyja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku* / red. nauk. R. Traba. Warszawa, 2009. T. 1: Stereotypy i pamięć. S. 36–49.

432. Hann C. Być Ukraińcem w Polsce: głosy z podzielonego miasta. *Wokół problemów tożsamości* / pod red. A. Jawłowskiej. Warszawa: LTW, 2001. S. 182–207.
433. Hann C. Grekokatolicy w Przemyślu i regionie w świetle antropologii społecznej. *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa* / red. S. Stępień. Przemyśl, 1998. T. 4. S. 425–450.
434. Hann C., Stępień S. Tradycja a tożsamość: wywiady wśród mniejszości ukraińskiej w Przemyślu. Przemyśl: Południow-Wschodni Instytut Naukowy, 2000. 338 s.
435. Harasimowicz A. Bezpieczeństwo Polski, 1918–2004: granice, system międzynarodowy, siła własna. Warszawa: Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego, 2013. 425 s.
436. Hartleb K. Obecna wystawa zabytków żydowskiego przemysłu artystycznego... *Tymczasowy: katalog wystawy żydowskiego przemysłu artystycznego* / Muzeum Przemysłu Artystycznego we Lwowie. Lwów, 1933. S. 3–5.
437. Hastrup K. Przedstawianie przeszłości: uwagi na temat mitu i historii. *Konteksty: polska sztuka ludowa*. 1977. Nr 1–2. S. 22–27.
438. Hawryluk J. “Kraje ruskie Bielsk, Mielnik, Drihiczyn”: Rusini–Ukraińcy na Podlaszu: fakty i kontrowersje. Kraków: Fundacja Świętego Włodzimierza Chrzciciela Rusi Kijowskiej, 1999. 240 s.
439. Hawryluk O. Dialog ukraińsko-polski lat 90: odnośnie do przełamывania stereotypów narodowościowych: sukcesy i niezrealizowane możliwości. *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002. S. 63–71.
440. Hawryluk S. Aspekt kulturowy w formowaniu i przewycięzaniu stereotypów ukraińsko-polskich. *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002. S. 52–62.
441. Heesen Anke te. Teorie muzeum / przekład A. Teperek; red. nauk. A. Ziębińska-Witek. Warszawa: Neriton, 2016. 196 s.

442. Hońdo L. Żydzi w Galicji i ich kultura. *Kultura Żydów galicyjskich: ze zbiorów Muzeum Etnografii i Rzemiosła artystycznego we Lwowie*. Stalowa Wola: Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, 2006. S. 19–24.

443. Hrycak J. Jak uczyć historii Ukrainy po 1991 roku? *Hrycak J. Nowa Ukraina: nowe interpretacje*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2009. S. 137–154.

444. Hrycak J. Jeszcze raz o stosunku Ukraińców do Polaków (z Rosją w tle). *Hrycak J. Nowa Ukraina: nowe interpretacje*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2009. S. 221–242.

445. Hrycak J. Stereotypy o stereotypach: pogranicze ukraińsko-polskie i problemy jego prezentacji. *Akulturacyja/asymilacyja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku / red. nauk. R. Traba*. Warszawa, 2009. T. 1: Stereotypy i pamięć. S. 53–76.

446. Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. 426 s.

447. Hrytsak J. Ukraine, 1914–2014: unfinished war. *1914–2014: From the war of empires to the dialogue of cultures (Heritage: interpretation, conservation, shared responsibility): materials of the international scientific conference, Lviv, 14–15 November 2014*. Lviv: Business Consulting Plus, 2015. P. 14–24.

448. Hud B. Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku: zarys konfliktów społeczno-etnicznych / przekł. A. Korzeniowska-Bihun, M. Hud. Lwów; Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 2013. 400 s.

449. I podaje wiek wiekowi: tradycje chrześcijańskie w dziejach polskiego oręża: [katalog wystawy, Warszawa, wrzesień 2001 – marzec 2002 r.] / Muzeum Wojska Polskiego. Białystok: ZPH Witold Rek, 2001. 534 s.

450. Jacek Malczewski w zbiorach Lwowskiej Galerii Sztuki: [wystawa dzieł Jacka Malczewskiego ze zbiorów Lwowskiej Galerii Sztuki, 2–30 lipca]. Sopot: Państwowa Galeria Sztuki, 2002. 111 s.

451. Jan III Sobieski: Castrum Doloris 1696–1996: [katalog wystawy, czerwiec 1996 – maj 1997 r.] / Muzeum Okręgowe im. Jacka Malczewskiego w Radomiu, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Warszawa: S. Kowalski i S-ka, 1997. 70 s.

452. Jan III Sobieski: marszałek, hetman, król: [katalog wystawy, Szczecin, 25 lipca – 25 października 2015 r.]. Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, 2015. 136 s.

453. Jawłowska A. Tożsamość na sprzedaż. Wokół problemów tożsamości / pod red. A. Jawłowskiej. Warszawa: LTW, 2001. 310 s.

454. Jędraszczyk K. Cmentarz czy Panteon? Konflikt wokół Cmentarza Orłąt Lwowskich. Poznań: Instytut Wschodni UAM, 2004. 102 s.

455. Jędraszczyk K. Strategiczne partnerstwo ukraińsko-polskie: Polska w polityce niepodległej Ukrainy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. 426 s.

456. Juzwenko A. Józefa Maksymiliana hrabiego Ossolińskiego i Henryka księcia Lubomirskiego Ustanowienie Narodowe. *Początki Muzeum Lubomirskich: dary Józefa Maksymiliana Ossolińskiego i Henryka Lubomirskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2008. 264 s.

457. Kabzińska I. O kulturze “Polskiej nacji”, kulturze narodowej i możliwościach ich transmisji (na przykładzie Polaków z Białorusi). *Etnografia Polska*. 1996. T. 40, zesz. 1–2. S. 209–227.

458. Kabzińska I. O słowach, emocjach i “polskiej krzywdzie”. *Etnografia Polska*. 1999. T. 43, zesz. 1–2. S. 81–100.

459. Kabzińska I. Utopijna idea słowiańskiej jedności w świetle podziałów w łonie katolicyzmu i prawosławia oraz konfliktów między “siostrzanymi Kościołami”. *Etnografia Polska*. 2001. T. 45, zesz. 1–2. S. 99–116.

460. Kabzińska-Stawarz I. Polacy na Białorusi – informacja o badaniach prowadzonych przez pracowników Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie. *Etnografia Polska*. 1995. T. 39, zesz. 1–2. S. 39–49.

461. K. M. [Karol Milewski]. O hucułach // Biblioteka Polska: pamiętnik, umiejętnościom, historii, literaturze i rzeczom kraiowym poświęcony. W Warszawie: W drukarni N. Glücksberga, 1825. T. 1, nr 4. S. 187–193.
462. Kaniowska K. Antropologia i problem pamięci. *Konteksty: polska sztuka ludowa*. 2003. Nr 3–4. S. 57–65.
463. Kaprański S. (Nie)obecność Żydów w krajobrazach pamięci południowo-wschodniej Polski. *Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne*. 2012. Nr 4. S. 89–118.
464. Kapuściński R. Zła pamięć. *Smoleński P. Pochówek dla rezuna*. Wołowiec: Czarne, 2001. 166 s.
465. Kasprzak A., Skoropadowa H. Europejskie szkło od XVI do początku XIX wieku w zbiorach Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2008. 264 s.
466. Klimecki M. Polsko–Ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią, 1918–1919. Warszawa: Volumen, 2000. 291 s.
467. Klimecki M. Polsko-Ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję, 1918–1919 r.: aspekty polityczne i wojskowe. Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. 279 s.
468. Klonowic S. Ziemie Czerwonej Rusi (Roxolania) / przekł. z łacińskiego L. Kondratowicza. Złoczów: Nakł. i drukiem O. Zukerkandla i Syna pod zarządem Wilhelma Zukerkandla, 1913. 65 s.
469. Kmita M. Propaganda antyukraińska i kształtowanie negatywnego stereotypu Ukraińca w czasach PRL. *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji "Wisła" 1947 roku* / pod red. W. Mokrego. Kraków: Fundacja św. Włodzimierza, 1997. S. 59–73.
470. Knapczyk S. „Gdzie diabły szepcą dobranoc” – powojenne osadnictwo w Bieszczadach. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*. 2017. R. 7. S. 78–96.

471. Konieczna J. Polska–Ukraina: wzajemny wizerunek: raport z badań. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2001. 89 s.
472. Kowalski W. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie (1939–1945). Warszawa: Książka i Wiedza, 1985. Cz. 1. 431 s.
473. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem: walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Kraków: Wydawnictwo Znak, 1990. 312 s.
474. Krasowska H. Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie. Warszawa: Sławistyczny ośrodek wydawniczy, 2012. 435 s.
475. Kresy i pogranicza: historia, kultura, obyczaje / red. nauk. Z. Fras, A. Staniszewski. Olsztyn: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1995. 266 s.
476. Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej i problemy identyfikacji narodowej. URL: <http://www.sciesielski.republika.pl/kresy/kresy2.html> (data звернення: 02.07.2015).
477. Kucharski W. Zrobiliśmy, co mogliśmy. Kulisy powstania listu biskupów polskich do biskupów niemieckich. *Pamięć i Przyszłość*. 2009. Nr. 1 (3). S. 19–31.
478. Kudela-Świątek W. Awangarda i outsiderzy. Rozważania o polskiej historii mówionej pomiędzy historią publiczną a dyskusją akademicką. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*. 2015. R. 5. S. 111–139.
479. Kultura Trypolska: [katalog wystawy, Stalowa Wola, 7 października – 13 listopada 2005 r.]. Stalowa Wola: Muzeum Regionalne, 2005. 51 s.
480. Kultura Żydów galicyjskich: ze zbiorów Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie: [katalog wystawy] / Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie. Stalowa Wola, 2006. 312 s.
481. . Wrocław, 2010. 231 s.
482. Kurkowska-Budzan M. On the Fieldwork in Oral History Research. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*. 2016. R. 6. S. 7–19.

483. Kuzko-Zwierz K. Historia mówiona w muzeach. Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*. 2015. R. 5. S. 91–110.
484. Labuda G. Polska granica zachodnia: tysiąc lat dziejów politycznych. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1971. 471 s.
485. Lisiecki S. Wstęp. *Owarta granica: raport z badań na pograniczu polsko-niemieckim, 1991–1993* / pod red. S. Lisieckiego. Poznań: Instytut Zachodni, 1995. S. 7–17.
486. Lubomirscy linii przeworskiej: arystokraci i kolekcjonerzy (ze zbiorów lwowskich): [katalog wystawy]. Stalowa Wola: Muzeum regionalne w Stalowej Woli, 2006. 352 s.
487. Lüer J, Żurek R. Lekcja z polsko-niemieckiego pojednania? *Pojednanie/Reconciliation in progress: Kościół katolicki i relacje polsko-niemieckie po 1945 r.*: katalog wystawy. Wrocław; Berlin, 2015. 186 s.
488. Lwów w grafice: [katalog wystawy, Lublin, 13 maja – 18 czerwca 2017 r.]. Lublin: Muzeum Lubelskie, 2017. 176 s.
489. Łodziński S. Bitwy o pomniki i pamięć. Spory wokół miejsc upamiętnień mniejszości narodowych w Polsce po 1989 roku. *Opcje*. 1997. Nr 1 (16). S. 91–95.
490. Łysiak-Rudnycki I. Kształtowanie się ukraińskiego ludu i narodu (uwagi metodologiczne). *Łysiak-Rudnycki I. Między historią a polityką*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2012. S. 37–55.
491. Machaj I. Społeczno-kulturowe konteksty tożsamości mieszkańców wschodniego i zachodniego pogranicza Polski. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, 2005. 308 s.
492. Machnik L., Koniarek Ł. Muzeum XX. Lubomirskich: historia i zbiory. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2005. 12 s.
493. Macrae C., Stangor Ch., Hewstone M. Stereotypy i uprzedzenia. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 1999. 430 s.

494. Makar J. Stosunki ukraińsko-polskie na Bukowinie za czasów Austro-Węgier: rozmyślenia historyka. *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002. S. 72–81.

495. Malikowski M. Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010. 274 s.

496. Maternicki J. Pamięć zbiorowa jako przedmiot badań historycznych. *Історія – ментальність – ідентичність*. Львів: ПАІС, 2011. Вип. 4: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред.: Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. С. 27–36.

497. Menz M. Pamięć historyczna. *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* / red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014. S. 328–330.

498. Mędrzecki W. Obraz Ukraińca w polskim dialogu publicznym po drugiej wojnie światowej. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. Вип. 10: Волинь і Холмщина, 1938–1947: польсько-українське протистояння та його відлуння: дослідження, документи, спогади. С. 353–367.

499. Michalska M. Religijność na pograniczu: Polacy na Zaolziu. Czeski Cieszyn: Kongres Polaków w Republice Czeskiej, 2006. 320 s.

500. Mick C. Kto bronił Lwowa w listopadzie 1918? Pamięć o zmarłych, znaczenie wojny i tożsamość narodowa wieloetnicznego miasta. *Tematy polsko-ukraińskie: historia, literatura, edukacja* / pod red. R. Traby. Olsztyn: Wspólnota kulturowa Borussia, 2001. S. 56–79.

501. Między Wersalem a Montmartre: sztuka francuska XVIII–XX w. ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego we Lwowie: katalog wystawy. Kozłówka: Muzeum Zamojskich w Kozłówcze, 2009. 168 s.

502. Między Polską a Ukrainą: pogranicze – mniejszości – współpraca regionalna / pod red. M. Malikowskiego, D. Wojakowskiego. Rzeszów: Wydawnictwo Mana, 1999. 223 s.

503. Mirga A. Stereotype as a Model of “One’s Own” and “Stranger”. Theoretical Remarks on Ethnic Stereotype. *Ethnologia Polona*. 1986. Vol. 12. P. 95–108.

504. Motyka G. Między porozumieniem a zbrodnią. II wojna światowa oraz jej skutki w stosunkach polsko-ukraińskich. *Tematy polsko-ukraińskie: historia, literatura, edukacja* / pod red. R. Traby. Olsztyn: Wspólnota kulturowa Borussia, 2001. S. 93–102.

505. Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. 522 s.

506. Motyka G. Tak było w Bieszczadach: walki polsko-ukraińskie 1943–1948. Warszawa: Volumen, 1999. 552 s.

507. Motyka G. W kręgu “Łun w Bieszczadach”: szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2009. 199 s.

508. Na pograniczach: kultura, literatura, media / red. nauk. A. Chudzik, R. Lipelt. Sanok: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jana Grodka w Sanoku, 2017. 232 s.

509. Na pograniczach: pamięć, historia, kultura / red. nauk. A. Chudzik, D. Wojakowski. Sanok: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jana Grodka, 2014. 179 s.

510. Na pograniczu “nowej Europy”: polsko-ukraińskie sąsiedztwo / pod red. M. Zowczak. Warszawa: DiG, 2010. 744 s.

511. Nawracka M. Świadomość historyczna mieszkańców Puszczy Nalibockiej. *Etnografia Polska*. 2003. T. 47, zesz. 1–2. S. 285–304.

512. Nicieja S. S. Lwowskie Orleża: czyn i legenda. Warszawa: Wydawnictwo Iskry, 2009. 310 s.

513. Nowak J. Wigilia Bożego Narodzenia w obrzędach i wierzeniach ludowych na tomaszowskim pograniczu polsko-ukraińskim. *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemyśl, 2001. Nr 7. S. 100–123.
514. O dialogu kultur wspólnot kresowych / pod red. S. Uliasz. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998. 366 s.
515. O granice wschodnie Państwa Polskiego: sprawozdanie z wiecu zwołanego w Warszawie dnia 22.IX.1918 roku przez grupę Polaków pochodzących z polskich ziem wschodnich. Warszawa, 1918. 36 s.
516. Obrębski J. Problem etniczny Polesia. *Obrębski J. Dzisiejsi ludzie Polesia i inne eseje*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2005. S. 95.
517. Odojewski W. Zasypie wszystko, zawieje... Warszawa: Świat Książki, 2014. 760 s.
518. Olszański T. Zarys historii Ukrainy w XX wieku. Warszawa: Solidarni, 1990. 223 s.
519. Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w chrystusowym urzędzie pasterskim. *Pojednanie narodów przeciw Jalcie: w 50 rocznicę wystosowania orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich* / R. Dutkiewicz i in. Wrocław: Ośrodek “Pamięć i Przyszłość”, 2015. S. 151–161.
520. Orlof E. Geneza i znaczenie polsko-ukraińskiego pojednania. *Україна і Польща – стратегічне партнерство: історія, сьогодення, майбутнє: зб. наук. пр.* / за заг. ред. Т. Зарецької. Київ, 2002. Ч. 2. С. 13–20.
521. Osadczyk B. Między upiorami przeszłości i wyzwaniem przyszłości. *Tematy polsko-ukraińskie: historia, literatura, edukacja* / pod red. R. Traby. Olsztyn: Wspólnota kulturowa Borussia, 2001. S. 29–32.
522. Otwarta granica: raport z badań na pograniczu polsko-niemieckim, 1991–1993 / pod red. S. Lisieckiego. Poznań: Instytut Zachodni, 1995. 387 s.
523. Pejzaż malarzy polskich ze zbiorów Lwowskiej Galerii Sztuki: [katalog wystawy, Sopot, 1 lipca – 1 sierpnia 2004 r.]. Sopot: Państwowa Galeria Sztuki, 2004. 90 s.

524. Perzanowski A. Odmieńcy: antropologiczne studium dewiacji. Warszawa: DiG, 2009. 311 s.
525. — „”, 2005. 170 s.
526. Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów: Libra PL, 2017. 590 s.
527. Początki Muzeum Lubomirskich: dary Józefa Maksymiliana Ossolińskiego i Henryka Lubomirskiego: katalog wystawy. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2008. 264 s.
528. Początki sąsiedztwa: pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu: materiały z konferencji (Rzeszów, 9–11 maja 1995). Rzeszów: gowe w Rzeszowie, 1996. 336 s.
529. Podlaski K. (Skaradziński B.). Białorusini, Litwini, Ukraińcy. Białystok: Versus, 1990. 149 s.
530. Podole i Wolyń: szkice etnograficzne / pod red. Ł. Smyrskiego, M. Zowczak. Warszawa: DiG, 2003. 344 s.
531. Pogranicza kulturowe i etniczne w Polsce / pod red. nauk. Z. Kłodnickiego, H. Rusek. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2003. 262 s.
532. Pogranicze kulturowe: (odrębność – wymiana – przenikanie – dialog): studia i szkice / pod red. O. Weretiuk, J. Wolskiego, G. Jaśkiewicza. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. 526 s.
533. Pokojaska J. Granice na pograniczu? Przypadek pogranicza polsko-słowackiego Sromowce Niżne – Czerwony Klasztor. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017. 266 s.
534. Polska i Ukraina: sojusz 1920 roku i jego następstwa / red. nauk. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1997. 564 s.

535. Polska–Ukraina: pogranicze kulturowe i etniczne / kom. red.: J. Kamocki, E. Berend, M. Piotrowski, A. Spis. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2008. 272 s.

536. Polska–Ukraina: trudna odpowiedź: dokumentacja spotkań historyków (1994–2001), kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). Warszawa , 2003. 184 s.

537. Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa / pod red. S. Stępnia. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut , 1998. T. 4: Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość. 466 s.

538. Polski plakat Art Déco w zbiorach Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie. Kozłówka: Muzeum Zamojskich, 2005. 206 s.

539. Posern-Zieliński A. Etniczność: kategorie, procesy etniczne. Poznań: , 2005. 160 s. (Mała Biblioteka; t. 14).

540. Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski, 1944–1947 / wybór, oprac. i red. S. Ciesielski. Warszawa: Neriton, 1999. 469 s.

541. Religijność chrześcijan obrządku wschodniego na pograniczu polsko-ukraińskim / pod red. M. Lubańskiej. Warszawa: DiG, 2007. 167 s.

542. Riabchuk M. War of historical discourses in contemporary Ukraine. *East and West: History and Contemporary State of Eastern Studies*: conference, Centre for East European Studies, University of Warsaw, October 26–28, 2008 / ed. by J. Malicki, L. Zasztowt. Warsaw: Centre for East European Studies, 2009. P. 229–248.

543. – zapomnienie – historia. *zmiany: rozmowy w Castel Gandolfo* ; Warszawa, 1995. S. 169–226.

544.

: Mitel, 2005. 72 s.

545. Roszkowski W. Historia Polski, 1914–2005. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. 510 s.

546. Rutkowska A. O świadomości historycznej mieszkańców Białorusi Zachodniej. *Etnografia Polska*. 1999. T. 43, zesz. 1–2. S. 89–200.
547. Rzeczpospolita w czasach Jana III Sobieskiego: [katalog wystawy, Stalowa Wola, 5 września – 8 października 2004 r.]. Stalowa Wola: Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, 2004. 304 s.
548. Schall J. Przewodnik po zabytkach żydowskich m. Lwowa i historia żydów lwowskich w zarysie. Lwów: garni “Ewer”, 1935. 98 s.
549. Schätze des Jüdischen Galizien: Begleitheft zur Ausstellung des Museums für Ethnographie und Kunstgewerbe, Lviv, Ukraine. Chemnitz: Schloßbergmuseum Chemnitz, 2002. 32 s.
550. Serczyk W. A. Historia Ukrainy. Wrocław, 1990. 444 s.
551. Serczyk W. Polska–Ukraina: dziesięć wieków nieporozumienia. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / ред. Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич та ін. Київ: Либідь, 1993. Вип. 1. С. 7–18.
552. Skaradziński B. Uwaga na Wschód. Warszawa: Biblioteka “Więzi”, 2007. 263 s.
553. Skarby broni XV–XIX w.: ze zbiorów Lwowskiego Muzeum Historycznego: katalog wystawy, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Plac Wolności 14, 11 listopada 2005 r. – 15 lutego 2006 r. Łódź: Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, 2005. 131 s.
554. Słownik socjologii i nauk społecznych / pod red. G. Marshalla; red. nauk. pol. wyd. M. Tabin. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2008. 532 s.
555. Smyrski L. Na początku był Kain – wizje ukraińskiej historii w kontekście teorii etniczności. *Podole i Wołyń: szkice etnograficzne* / pod red. Ł. Smyrskiego, M. Zowczak. Warszawa: DiG, 2003. S. 311–322.
556. Snyder T. Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś, 1569–1999 / przeł. M. Pietrzak-Merta. Sejny: Pogranicze, 2006. 352 s.

557. Sowa K. Z. Zmierzch i odrodzenie się lokalizmu w XX stuleciu. *Spoločności lokalne: terażniejszość i przyszłość* / red.: B. Jałowicki, K. Z. Sowa, P. Dutkiewicz. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1989. S. 24–37.

558. Stereotypy narodowościowe na pograniczu / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002. 347 s.

559. Stępień S. Przemysł – wieloetniczne miasto na pograniczu polsko-ukraińskim. Dzieje wielokulturowości, jej utrata i próby odrodzenia. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. редкол. І. Патер, упоряд. Л. Хахула. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. Вип. 29: Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. С. 299–315.

560. Straczuk J. Cmentarz i stół: pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. 275 s.

561. Strońska A. Dopóki milczy Ukraina. Warszawa: Trio, 2006. 266 s.

562. Suchomłynow L. A. Specyfika polsko-ukraińskiego dyskursu pogranicza. *Rocznik Wschodni*. Rzeszów; Kraków, 2007/2008. Nr 13. S. 183–191.

563. Sula D. Działalność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951. Lublin: Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002. 200 s.

564. Susak V. Henryk Siemiradzki we Lwowie: dzieła ze zbiorów Lwowskiej Galerii Sztuki: [katalog wystawy, Stalowa Wola, 27 kwietnia – 15 lipca 2007 r.]. Stalowa Wola: Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, 2007. 87 s.

565. Świat pogranicza / red. nauk. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński. Warszawa: DiG, 2003. 318 s.

566. Świat ze srebra: złotnictwo augsburskie od XVI do XIX wieku w zbiorach polskich: wystawa w Muzeum Narodowym w Krakowie, 29 kwietnia – 1 sierpnia 2004 r.: [katalog]. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2005. 250 s.

567. Szablowska A., Seńkiw M. Plakat polski: ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej

Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2009. 619 s.

568. Szacka B. Pamięć społeczna a identyfikacja narodowa. *Trudne sąsiedztwa: z socjologii konfliktów narodowościowych* / pod red. A. Jasińskiej-Kani. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2001. S. 37–45.

569. Szacki J. Tradycja. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011. 278 s.

570. Szczepański J. Kultury pogranicza. *Przegląd Humanistyczny*. 1990. Nr 10 (301). S. 1–7.

571. Szczerbicki A. Pogranicze polsko-ukraińskie w Bieszczadach: przewodnik. Ustrzyki Dolne: Starostwo Powiatowe, 2006. 72 s.

572. Szklą z Huty Kryształowej w starostwie lubaczowskim, 1717/1718 – koniec XVIII wieku / pod red. A. J. Kasprzak. Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie, 2005. 206 s.

573. Szpak E. Między osiedlem a zagrodą: życie codzienne mieszkańców PGR-ów. Warszawa: Trio, 2005. 204 s.

574. Szul R. Non-national Languages – East and West European Delempments. *Europe. Discourses from the Frontier* / ed. by A. Gąsior-Niemiec. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2011. P. 86–140.

575. Tegoroczne Nagrody Polsko-Ukraińskiego Pojednania. *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemyśl, 2007. Nr 13. S. 317–322.

576. Thum G. Obce miasto. Wrocław 1945 i potem. Wrocław: Via Nova, 2005. 512 s.

577. Toczek S. Pamiętane i zapomniane elementy krajobrazu kulturowego nadpopradzkiej Łemkowszczyzny. *Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne*. 2012. Nr 4. S. 69–88.

578. Traba R. Kraina tysiąca granic. Szkice o historii i pamięci. Olsztyn: Borussia, 2003. 308 s.

579. Traba R. 3:2 dla Ukrainy, czyli rozważania o stereotypach i symbolach narodowych naszych wschodnich sąsiadów. *Tematy polsko-ukraińskie:*

historia, literatura, edukacja / pod red. R. Traby. Olsztyn: Wspólnota kulturowa Borussia, 2001. S. 9–25.

580. Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, sporządzony w Warszawie dnia 18 maja 1992 r. *Dziennik Ustaw RP*. 1993. Nr 125. S. 2118–2122.

581. *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej* / pod red. M. Zielińskiej. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 2003. T. 1: Teorie, studia, interpretacje. 587 s.

582. *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej* / pod red. M. Zielińskiej. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 2003. T. 2: Komunikaty i komentarze. 285 s.

583. *Treasures of Jewish Galicia: Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine* / ed. by S. H. Hoshen. Tel Aviv: Beth Hatefutsoth, The Nahum Goldman Museum of the Jewish Diaspora, 1994. 196 p.

584. Trojan S. *Koncepcje teoretyczne pogranicza na Ukrainie. Pogranicze: studia społeczne*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008. T. XIV: Polskie granice i pogranicza: nowe problemy i interpretacje / pod red. H. Bojar, D. Wojakowskiego, A. Sadowskiego. S. 50–57.

585. *Trudne sąsiedztwa: z socjologii konfliktów narodowościowych* / pod red. A. Jasińskiej-Kani. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2001. 247 s.

586. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 grudnia 1991 r. w sprawie niepodległości Ukrainy. *Monitor Polski*. 1991. Nr 45. S. 316.

587. *Ukraińskie i polskie gwary pogranicza* / red. F. Czyżewski, H. Arkuszyn. Lublin; Łuck, 2001. 185 s.

588. *Vanitas: portret trumienny na tle sarmackich obyczajów* -
- :
Muzeum Narodowe w Poznaniu, 1996. 315 s.

589. Voznytsky B. Foreword. *Images of a Vanished World: The Jews of Eastern Galicia (from the mid 19th century to the first third of the 20th century): exhibition catalogue from the collections of the Lviv Art Gallery, Lviv Museum of*

History, Museum of Ethnography and Crafts, Museum of Religious History, private collections. Lviv: "Centre of Europe" Publishing House, 2003. P. 3–11.

590. Waszczyńska K. Terra incognita. *Etnografia Polska*. 1999. T. 43, zesz. 1–2. S. 147–149.

591. Widoki dawnego Lwowa i Krakowa: wspólna wystawa Muzeum Historycznego miasta Krakowa i Lwowskiego Muzeum Historycznego: katalog wystawy. Kraków: TRANS-KRAK, 1996. 181 s.

592. Wilson A. Ukraińcy. Warszawa: Świat Książki, 2004. 384 s.

593. Wittels K. Kim jest Polak, a kim Białorusin w świadomości mieszkańców okolic Nieświerza i Klecka. *Etnografia Polska*. 1999. T. 43, zesz. 1–2. S. 151–164.

594. Wnuk-Lipińska E. Poczucie dystansu kulturowego wobec narodów europejskich. *Kultura i Społeczeństwo*. 1978. T. 36, nr 3. S. 107–116.

595. Wojakowski D. Polacy i Ukraińcy: rzecz o pluralizmie i tożsamości na pograniczu. Kraków: Nomos, 2002. 298 s.

596. Wójcik Z. U źródeł polsko-ukraińskiej terażniejszości. *Znak: miesięcznik*. 1984. Nr 11–12 (360–361), listopad–grudzień. S. 1455–1467.

597. Wójcik Z. Zmiana granicy wschodniej Polski Ludowej w 1951 r. (zarys problematyki). *Bieszczady w Polsce Ludowej 1944–1989* / pod red. J. Izdebskiego, K. Kaczmarek, M. Krzysztofińskiego. Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, 2009. S. 125–130.

598. Wójtowicz-Huber B. Stereotypy narodowościowe na pograniczu polsko-ukraińskim od wieku XIX do czasów współczesnych. *Przegląd Humanistyczny*. 2011. Nr 4. S. 93–102.

599. Wrastanie: Ziemia Zachodnie i Północne: początek / red. nauk. K. Bock-Matuszyk, W. Kucharski. Wrocław: Ośrodek "Pamięć i Przyszłość", 2017. 128 s.

600. Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959: atlas ziem Polski: Polacy, Żydzi, Niemcy, Ukraińcy / red.: W. Sienkiewicz, G. Hryciuk. Warszawa: Demart, 2008. 240 s.

601. Z dziejów Polek: od świętej Kingi do Wandy Rutkiewicz. Warszawa: Poczta Polska, 2003. 240 s.
602. Zarycki T. Orientalism and Images of Eastern Poland. *Europe. Discourses from the Frontier* / ed. by A. Gąsior-Niemiec. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2011. S. 162–184.
603. Zaskilniak L. Stosunki ukraińsko-polskie w XX wieku w świadomości społecznej Ukraińców i Polaków. *Przegląd Wschodni*. 2011. T. 11, zesz. 4 (44). S. 807–819.
604. Zaścianek: siedliska drobnoszlacheckie na pograniczach. Ciechanów: Muzeum Szlachty Mazowieckiej, 2005. 78 s.
605. Ziębińska-Witek A. Muzea historyczne w XXI wieku: transformacja czy trwanie? *Kultura Współczesna*. 2015. Nr 4. S. 106–123.
606. Ziębińska-Witek A. Muzeum. *Modi memorandi: leksykon kultury pamięci* / red.: M. Saryusz-Wolska, R. Traba; współpr.: J. Kalicka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014. S. 246–250.
607. Ziółkowski M. Projekt: Ukraina. Wrocław
- , 2008. 154 s.
608. Zhurzhenko T. The border as pain and remedy: commemorating the Polish-Ukrainian conflict of 1918–1919 in Lviv and Przemyśl. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. 2014. Vol. 42. P. 242–268.
609. Zowczak M. Antropologia, historia a sprawa ukraińska: o taktyce pogranicza. *Lud*. Poznań; Warszawa; Wrocław, 2011. T. XCV. S. 45–67.
610. Zowczak M. Antropologia pogranicza: projekt i realizacja badań. *Na pograniczu "nowej Europy": polsko-ukraińskie sąsiedztwo* / pod red. M. Zowczak. Warszawa: DiG, 2010. S. 11–30.
611. Żegota-Januszajtis M. Strategiczne granice Polski na Wschodzie. Warszawa: Księgarnia Wojskowa, 1919. 8 s.

ДОДАТКИ

Додаток А
Вказівники до неіснуючих сіл над Сяном

Додаток Б
Транспорт до знищеного села на українсько-польському
кордоні над Сяном

Додаток В
Професор Лех Мруз проходить крізь так звану “сістему”

Додаток Д
Знищений цвинтар на нейтральній полосі українсько-польського
кордону у Старосамбірському районі Львівської області

Додаток Е

Пам'ятник жертвам терору і депортації українців Холмщини в 1938–1947 рр. на межі Львівської і Волинської областей

Додаток Ж

Братська могила бійців УПА на подвір'ї церкви УПЦ МП в селі Грозьово Старосамбірського району Львівської області

Додаток 3

Меморіал польським прикордонникам, які 29 вересня 1939 року загинули в селі Мельники Шацького району Волинської області від рук червоноармійців. Меморіал розташований на місцевому кладовищі за згодою священника УПЦ

Додаток И

Ріка Західний Буг – кордон України і Польщі.

Про прикордонне життя розповідає пані сільський голова Забужжя

Додаток К

**Тимчасова понтонна переправа через Західний Буг – кордон між селами
Адамчуки–Збереже в рамках Днів добросусідства**

Додаток Л

**Розмова з польським прикордонником над Сяном,
по якому проходить українсько-польський кордон**

Додаток М
Державний кордон між Україною і Білоруссю

Додаток Н
Розмова з респондентом у селі Хмель Бещадського повіту
Підкарпатського воєводства Республіки Польща

Додаток П
Інтерв'ю з респондентом у селі Грабово
Шацького району Волинської області

Додаток Р**Респондентки в селі Перешпа Шацького району Волинської області**

Додаток С

**На стику трьох культур у містечку Влодава Любельського воєводства
Республіки Польща**

